

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ-ТРАВЕНЬ 1982 — Ч. 4-5 (256-257)

Є. С.: ПОЕЗІЇ

Я. СУСЛЕНСЬКИЙ: ТАБІРНА ТВОРЧІСТЬ
ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

Ю. ШЕВЕЛЬОВ: ПІСЛЯ «КНЯЖОЇ ЕМАЛІ»

Л. ПАЛІЙ: ФАНТАСТИЧНИЙ СВІТ
ВОЛОДИМИРА МАКАРЕНКА

Ю. ФІЯЛА: СУЧАСНИЙ КОМПОЗИТОР

С. СОЛДАТОВ: АРТЕМ ЮСКЕВИЧ: 1930-1982

В. МАРЧЕНКО: МИКОЛА ГУЛАК

І. КОРОПЕЦЬКИЙ: ЕКОНОМІЧНА НАУКА
В ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНІЙ УКРАЇНІ

П. ГРИГОРЕНКО: ДРУГИЙ АСПЕКТ

А. ВОЛЬФ: П'ЯТЬ ЗУСТРІЧЕЙ З ШЕВЧЕНКОМ

І. К-ИЙ: КОЛИШНЯ СТУДЕНТСЬКА ВАРШАВА

М. ПЛАХОТНЮК — АРЕШТ І СЛІДСТВО

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність», 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Вида:ння здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це епопея української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Südasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ-ТРАВЕНЬ 1982

Ч. 4-5 (256-257)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — APRIL-MAI 1982

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

Вітаємо Блаженнішого Владика Митрополита Мстислава, Первоієрарха Української Православної Церкви в США та діяспорі в 84-ліття з дня народження і 40-ліття архиєрейської хіротонії та бажаємо Їх Блаженству доброго здоров'я, сил і нових досягнень у праці для добра нашої Церкви і нашого народу.

Видавництво і редакція «Сучасности»

ПОЕЗІЇ

Є. С.

■
— Най заносять вітри — довіку
Того спогаду мені стане
Миготіли зелені віти
Залітав у щілину вітер
І безтямно цвіли каштани
В тому місті мій жар і попіл
І останній мій слід, як вирва
Де ви — любі, рідні, кохані?
Клаптик неба, Софійські бані
Плин юрби — і під серцем прірва...
Ось і мить перехресних вулиць
Зупинилась, мов кадр мовчання.
Хтось пізниться кудись — зігнувся,
Хтось зирнув — воронок — сахнувся...
Все буденне, чуже, звичайне.
В лиховіснім розгоні в прірву,
В антисвіт до сліпої феї!
А навколо весняна повінь
Вирувала, котила гомін
Може так, як у день Помпеї.

■
«Коли в цю неділю останню
Він входив в Єрусалим,
Назустріч лунала Осанна
І бігли з гілками за Ним».*

Минуло-запало в учора.
На ранок уже ні сліду.
Настала таємна вечерея
І ніч в Гетсиманському саду.

*Перша строфа є перекладом з Б. Пастернака.

Назавтра — як палець самотній,
з хрестом, у терновім вінку...
Так було у тиждень скорботний,
Так буде завжди на віку.

Офірні горіння в безсмертя
Засвічують слово святе:
Зерно мусить перше умерти
І тільки тоді проросте.

ЗВИЧАЙНА ЛЮДИНА

Дроти кругом себе
обсновує звичайна людина
якій веліли

Вона знає
що кожен відповідальний за все
але не вірить
бо звикла відповідати лише тим
хто допитує

Звичайна людина
зробить все
що буде наказано

Коли буде наказ
приходити завтра будуть вас вішати

Звичайна людина запитає
з готовністю співучасника
а шнурок приносити свій

Звичайна людина прийняла догмат
всяка влада від Бога
а коли власть стала проти Бога
звичайна людина признала власть замість Бога
і якою ж абсолютною
стала та власть без абсолютів
власть звичайної людини

не обтяженої вірою
не обмеженої засадами
примірена до практичної користі
стримувана обережністю
звичайної людини
націленої на довголіття

Коли на розпутьях велелюдних
вам колотимуть очі
відкинуті звичайною людиною
необачні зухвальці
своєю непримиренністю

відданістю високим засадам
і великій вірі
не беріть їх за духів зарозумілості
Небо рівномірно засіває землю
хлопчиками і дівчатками
і в кожне покоління кидає жменьку
засвічених офірним вогнем
призначених зогріти пустку
тьмяного житла звичайної людини
і освітити вихід з її печери
Коли їм пощастить згоріти до останку
вони стають сіллю землі
здатною вернути плодючість ниві
затоптаній звичайною людиною
в суєті днів її

ФРАГМЕНТ З РЕЧІ ПРО ГОГОЛЯ «СЛОВО»

Найвищий Дар
Людині від Бога
Воно літає в Небо
і знов припадає грудьми до землі
творює мелодію душі
і будить і кличе і пориває
Спершу
коли воно злетіло на крильцях
понад деревами
він радів
як воно сміялось
переливалось
лоскотало дрімотні душі
реготало запорізьким сміхом
над минущими турботами світу
Але за всіма постатями
за всіма речами
з-під його пера вихоплювалась загадкова тінь
лопотіла таємними відблесками
і манила десь далеко
надто далеко
Воно врізувалось в життя зухвало
загонисто
і далі вже несила було зупинити
пущене слово
перетворене в міт

З усіх сил дисциплінованої свідомости
він кидався навздогін
з рамкою в руці
малий і безсилий
марно махав руками

А Слово мерехтіло
манило
сміялось і зраджувало таємницю
яку він заховав
сам від себе
десь в глибинах душі

Мудрий самотній чарівник
він не знав того
що знала його душа
рука малювала видимість
що переливалась у фантастику
за якою виразно вгадувалась правда
вічно заказана

Він розсипав перли
вихоплені з таємних глибин
і ніколи не знав
що засіває

Він не знав
що підіймає Фенікса
з попелу рідних руїн
до нового життя
і йде проти течії
всупереч собі самому

Він не знав
що розхитує похмурий трон
нестримно веселим сміхом
підтримує глибинні течії
і торує шлях
не однодумцям завтрашнього дня

Він був ясновидцем минулого
яке завжди знаходить високу душу
щоб воскреснути в ній

Але з його творчих висот
між минулим сучасним і майбутнім
зникає межа

Його лякав
свавільний лет Слова
яке усмішливо говорило кожному
щось різне
і знати не хотіло

страхом узаконених меж
А коли він ставив межі
воно билось іскріло чаділо і гасло
Він пробував оживити його
в стихії запорізької драми
драма не писалась
не вписувалась у той світ
під яким була глухо похована
Де вона загубилась
голуба дорога в зеленому світі
край срібних ночей
вічний біль рідної пісні
Десь від самого початку
душа заблукала в розмитих берегах добра і зла
бо хіба то зло
кумедний чорт
який накладав з запорожцем
крав місяць у кишеню
грався з чубом на рівних
і верхи возив коваля до цариці

Може

там
і було те зло
позолочене
непохитне
і невблаганне
в серці примарного міста
що ковтало радість людську
і перетворювало її в сивий туман

Може звідти виходило
і повинню заливало край
те іноплемінне нашестя
неправди великої беззаконня базчинств і здирств
пущене легкою лівою рукою
і схоплюване важкою правою

Де ти
козацька трин-трава
хліб вільних птахів

Ба

навіть пожива Птахів небесних
обтяжлива
коли вона від Царя Земного
Для вічних пошуків
Слова Істини
потрібна оплачена життям

незалежність Сократа
невразимість Дюгена
і безстрашність Козака Голоти
 (шапка-бирка,
 зверху дірка
 вітром підшита)
і вічна готовність платити
Слово як стріла
 націлена в неправду-зло
 натягнутою тятивою душі
 живе польотом
 і нема йому впину
Роздвоєне слово має вмерти
 щоб потім стати живим
І тут
 приходив Високий Невідомий
 з суворими очима вічності
 дивився на рукопис
 чорнило починало блякнути
автор брав рукопис
 тією непідвладною рукою
 яка сама літала по білому полі
 без вагання кидав у піч
Після глухої смиренної тиші
 різким зойком вибухало полум'я
 билось об тісні обгорілі стінки
 металось вниз під ґрати
хиталось смертним стогоном
 цілувало жорстку обпалену цеглу
 ницьма падало
 і знову стріляло іскрами
 які він у своїй келії
 колись визбирував — кожную на вагу щасливої зірки
 на темному незримому овиді
Потім ясно спалахувало
 і з реготом кидалось в комин
 яким залітав колись веселий чорт
 в хату Солохи.
 Невідомий
 широкими очима
 вислуховував симфонію вогню
 і мовчазно відходив
Митець падав на диван
 легкий тихий спустошений
 і цілу ніч слухав

як годинник врізується в тишу вічності
обриває секунди
і скидає їх шматками попелу
у прірву
під якою десь зникає земне
Рукописи горять
але заграва від них
вписується на горизонті доби
і стоїть віками
загадкою знебулого Слова

ЖАННА-БАТАЛЬЙОНЕРКА (III)

Гео Шкурупій

X

Бій амазонок

— Вперед!.. Вперед! — лунала команда в шерехах.

— Підтягнись там!.. Не відставай!..

Дорогою, що була зруйнована до щенту колесами гармат та військових возів, ген до обрїю посувались військові частини. Піші загони йшли вперемішку з батареями та валками військових возів, навантажених горами амуніції.

Металевий гуркіт од гармат, що підстрибували на вибоях, скрип возів, пирхання коней, брязк казанків об рушниці та хода сотен солдатських чобіт лунали дорогою, що покрученою, погриженою мишами ковбасою зникала серед горбів. Іноді лунала команда вершників, що швидко проїздили вздовж частин, і тоді вся валка або стомлено зупинялась, або знову рухалась вперед, здіймаючи гамір та куряву.

В кінці валки, позаду батареї ішов жіночий батальйон, за ним тяглися вози з амуніцією й, нарешті, кухні, що диміли своїми чорними бляшаними димарями.

Зустрічні загони солдатів, що йшли на відпочинок, або сапери, що налагоджували поламані гарматами дерев'яні містки, здивованими вигуками зустрічали кінець валки. Спочатку вони не відрізняли жіночого батальйону від загальної маси частин, але потім якийсь нюх підсказував їм, що тут не все гаразд і, зрозумівши в чому справа, вони виявляли своє здивування веселими вигуками.

— Дивись! Та це ж баби!.. — вигукував якийнебудь сапер, наче Колюмб, що відкрив Америку.

— Справді баби!.. Невже на фронт?..

— Ні, на танці! — відповідали, сміючись, батальйонерки.

— Нагодує вас німець своїми ковбасами!..

— Слушайте, дівчата, чи не бачили ви моєї Приськи? — питав бородатий в подертій шинелі дядько.

— А як же!.. Твоя Приська вдома свині годує!..

— Це нам на підмогу!..

— Додому не потрапиш — так тепер буде сімейне життя в окопах!

Деякі солдати робили руками безсоромні жести, і батальйонерки, червоніючи, хіхікали.

— Заткніться, рогаті дівчачури! — відповідали жвавіші дівчата.
— Як вам у штанах?.. Не муляють? — під загальний регіт, лунав у відповідь новий дотеп.

Так вони посувалися вперед, все частіше зустрічаючи загопи солдатів, що відпочивали, або працювали, риючи шанці, то полагоджуючи дорогу. Все більше відчувалась близькість фронту. Каша з солдатів, возів, коней і кухонь, що до неї іноді врізувався автомобіль з вищим офіцерством, свідчила, що десь зовсім близько відбуваються військові операції.

Жанна йшла в середині шереди батальйонерок. Вона була, як і всі батальйонерки, брудна, в пилюзі та стомлена. Не зважаючи на це, вона, крім звичайного військового вантажу, рушничі, мішка і скатки, несла ще kota Агасфера. Франя часто допомагала їй, силоміць відбираючи в неї kota, бачучи, що Жанні вже не сила. Вони навмисне йшли в середині шереди, щоб не впадати в око з котом зустрічним солдатам, бо тоді їхні дотепи обертались у цілу зливу гострих і неприємних слів.

Поїзд підвіз увесь жіночий батальйон якомога ближче до позицій. Але далі їм треба було ще зробити останні переходи пішки, щоб дістатися на місце призначення. Вони мали стати на передові позиції в напрямі Крево та Сморгоні.

Лише надвечір вони підійшли до зруйнованого вщент містечка. Стіни будинків пообвалювалися, безсоромно показуючи своє порожнє й зруйноване нутро. Жанні було дивно дивитися на ці будинки. Їй здавалося, що якийсь розбійник величезним ножом порозрізав біленькі й симпатичні животи будинків, і тепер вони стікали кров'ю цегли та пошматованого каміння. Лише посеред цих руїн стояла напрочуд ціла дзвіниця церкви. Церква була зруйнована, а дзвіниця цілою свічкою стояла коло неї, неначе стерегла цю руїну.

— Ось тобі й фронт! — сказала Франя, оглядаючи вже знайомий їй очам краєвид.

Квартир'єри розташували увесь батальйон по підвалах зруйнованих будинків. Там уже було брудне й зім'яте сіно, що на ньому спали солдати, які відпочивали тут перед батальйонерками. Батальйонерки трохи підчистили ці стайні, принесли свіжої соломи й розташувалися тут на ніч. Кілька батальйонерок пішли з відрами по вечерю та по пайку, що належала їхньому відділу. Останні розмошувалися у підвалі, а деякі з-поміж них оглядали містечко.

Бородаті солдати з брудними обличчями, в замашених грязькою уніформою, незабаром познайомилися з батальйонерками й, бачучи, що це публіка не шкідлива, а особливо, що вона не копилить губу й поводить, як своя, почали ставитися до батальйонерок приязно й по-товариськи, змінивши дуже гострі

дотепи на теплу іронію.

— Ви, дівчатка, коли ходите, тримайтесь ближче будинків, бо німець часто обстрілює містечко шрапнелями!.. — радили вже підкурені порохом солдати.

— Починає він стріляти несподівано, серед дня, уранці, або вночі! — пояснював батальйонеркам неймовірно худий солдат. — І одразу засипає все містечко горохом. Просто пройти неможливо!.. Хоч кричи, хоч у землю заривайся! Єдине сховище — так оці підвали. А коли почне пускати свої чамайдани, то вже ніде не сховаєшся!

— Чого ти дівчат лякаєш?.. Ще повтікають додому! Сам досі живий ще!.. Ну, і їм нічого не буде!

— А чого це вас послали воювати? Мабуть, у наших уже сил немає, що жінок посилають на фронт? Незабаром, мабуть, мир буде. Довоювалися вже до краю! — говорив вусатий дядько, що мав вигляд сільського філософа.

Ця думка солдата сильно вразила Жанну, в ній було дуже багато правди, хоч висловлювалася вона наївно.

— Багацько нашого народу побито!.. Чоловіків уже не стає — так оце послали, мабуть, жінок, щоб уже останні дні довойовували! — казав солдат. — Таки німці побили наших! Куди ж нашою зброєю проти їхньої! Вони, як загатять з своїх гармат, а нашої артилерії — так, мабуть, і горобець не боїться!

— Тільки наші добре в атаку ходять! — встряв у розмову ще один солдат, що досі стояв осторонь і слухав. — Як попруть, то ніщо їм не страшно! Самі на кулемета лізуть. Німці здорово бояться нашої атаки. У них шкура ніжніша за нашу, не витримує багнетного лоскоту!..

— Це вірно!.. Але я оце скажу, що прислали воювати жінок. Куди ж їм воювати! Хіба, що вдома з чоловіком!

— А в столиці за мир нічого не чути?..

— От переможемо німців, тоді буде мир! — відповіла Жанна.

— Доки сонце зійде, роса очі виїсть!.. Ти щось дуже вже хоробра! — неприязно заговорив солдат. — Довго тобі воювати доведеться!

Раптом десь далеко вдарила гармата. Зруйновані будинки містечка приглушеним стогоном відповіли на перший постріл. Потім ударила друга, третя гармата й, нарешті, канонада зросла в безугавний гуп і хряск.

— Знову починається! Тепер уже будуть гатити цілу ніч. Краще йти спати, під цю музику добре спиться! — сказав один з солдатів і відійшов від гуртка.

— Це, мабуть, знову б'ють по наших бліндажах!..

Гурток батальйонерок і солдатів поволі розійшовся. Люди пішли ховатися в свої сховища під землею. Війна повернула їх до

звірячого стану й вони знов спали на сирій землі, ховаючись у кам'яних дірах і щохвилини чекаючи на нову небезпеку.

Батальйонерки не спали майже цілу ніч. Під музику гармат треба було ще навчитись спати. Це була перша ніч, що вони спали в такому неймовірному місці, слухаючи гуркіт, що несподівано стихав, то знов зростав до безугавного гулу. Лише під ранок, коли канонада стихла, вони заснули.

Жанна довгий час сиділа коло підвалу й дивилась на обрій. Там між окресленням дивовижно поламаних будинків феєрично спалахували блискавки, що освітлювали ніч синім і жовтим світлом. Разом з блискавками лунав гуркіт, а іноді заходили несподівані уривчасті звуки сурми. Це десь зовсім близько рвався набій і вигравав дивовижні рулади, що нагадували звук сурми. Жанна відчувала, що канонада впливає на неї. Вона ще не відчувала страху, але гарматна стрілянина впливала на її тіло поза її волею. Жанна відчувала, що її серце б'ється не так, як завжди, що вона дихає теж інакше. Все її тіло настроювалось, щоб сприймати нове незвичне оточення, і це сильно гнітило. Ритміка крові була порушена. Тіло шукало нової ритміки, і це відбивалось на ньому, як відбивається на машині переключення електричного струму. Ніч у гуркоті й блискавках розквітала химерними маревами, що можуть приснитися лише божевільному. На обрій несподівано спалахували до жаху абстрактні сині й фіолетові вогні й від них ставало моторошно. Щось нелюдське відчувалося в них, стихійне, і розум навіть не міг уявити, щоб їх викликала звичайна людина.

Це — війна.

Жанна була розчарована. Вона ніколи не уявляла собі, що війна складається з бруду, з поруйнованих будинків, з гуркоту і блисків, що нагадують електричні розряди в космосі.

"А де ж люди?.. Де геройство?.. Рух?.. Патетичні вигуки?.. Хіба геройство в тому, що люди позалазили під землю і з тремтінням по всьому тілі чекають, поки коло них вибухне набій?.. Невже в цьому й полягає все геройство нинішньої війни!.."

З різними новими думками вона заснула на соломі, обіймаючи тепле тіло kota.

Новий день надійшов соняшний і тихий. Було навіть важко подумати, що вночі гриміли громи й коїлись якісь невідомі події. Батальйонерки сонно ходили між зруйнованих будинків, спали, їли. Їх ніхто не турбував, наче нікому вони не були потрібні, наче вони приїхали сюди з власної охоти на екскурсію.

Лише в середині дня містечко наповнилось криками і стуком возів. Везли поранених. Це були наслідки нічної стрілянини. Залляті кров'ю, що змішалася з грязюкою, перев'язані брудними ганчірками, їхали возами поранені солдати. Їхні обличчя були страшні, землистого кольору, виснажені, неначе висмоктані.

Легко поранені підтримували товаришів, що, конаючи, вже ледве стогнали. Це були щасливці. Вони вже більше не повернуться сюди. Вони віддали війні її данину. Руки, ноги й кров, що залишилися десь у шанцях, потім дадуть угноєння новим рослинам, що нагодують прийдешні покоління. Можливо, що в цьому лише й полягав увесь сенс війни.

Лише тепер Жанні стало страшно. Вона, нарешті, зрозуміла, що таке війна. Можливо, що її незабаром так само повезуть без ноги, або без руки, прострілену в груди, в живіт. Її прекрасне жіноче тіло буде знівечене й залляте кров'ю. О, який жах... Вона не могла дивитись на поранених і, закриваючи руками обличчя, одверталась.

Там десь зовсім близько, де вночі спалахували блискавки, стоїть величезна електрична м'ясорубка, що нівечить людей. Незабаром і вона піде туди й побачить це все. Очі Жанни ширшали від цих настирливих і страшних думок.

Батальйонерки допомагали пораненим, вони напували їх водою, перев'язували рани, допомагали зручніше вмотитися на возі. Жанна не могла навіть доторкнутися до них. Вона боялась, що зробить їм боляче, вона боялася тепер одного вигляду крові. Це було зовсім не те, що вона бачила в військових шпиталях. Там були просто хворі люди, тут же були жахливі створіння, що на їхніх обличчях була химерна гримаса болю і страху. Жахлива ніч, що її бачила Жанна, до дрібниць відбилася на їхніх обличчях. Вони зфотографували її й фотографія була ще свіжа — не стерлась. Це зовсім не те, що вона бачила в журналах.

Лише провезли поранених, як містечко було обстріляне шрапнелями. Це війна, трохи запізнившись, посилала їм свій останній привіт. Шрапнелі рвалися над містечком і білі хмарки відлітали вбік від того місця, де на мить виблискував жовтий огонь і лунав глушний хряск. Батальйонерки поховалися по підвалах, і містечко враз наче вмерло. Тільки було чути деякий час роздратоване виття та хряск од шрапнелів. Одна з шрапнелів ударила коло будинку, де ховались батальйонерки, й кілька кульок упало в підвал. Жанна знайшла їх і зацікавлено розглядала кругленькі кульки, трохи побиті об каміння. Така важка кулька могла б ударити в неї, і Жанни вже не було б. Це було так просто й разом з тим дивно. Десь там далеко такі ж люди, як вона, посилали сюди ці страшні гостинці й вони нищили все навколо себе.

"Що це за війна, — думала Жанна, — коли навіть не бачиш, з ким воюєш і проти кого скеровані твої смертельні вдари!" Вона була кращої думки про людськість. Отруйна романтика сміливих вчинок міцно сиділа в її голові й тепер вся ця облуда йшла шкереберть, викриваючи своє справжнє обличчя.

Вона пригадувала Бойка й починала розуміти його зненависть до війни. Вона бліднішала, бачучи страшні наслідки патріотичних вигуків і псевдореволюційної фразеології патетичних промов. "Війна до переможного кінця" — звучало тепер інакше. Люди, радійте, коли вам поодриває руки й ноги, батьківщина буде з вас задоволена! Торохкотіння кулемету музичніше за тарахотіння швальної машинки Зінгера. Жінки, ваші чоловіки на фронті мають велику насолоду, вони розважаються прекрасною музикою. Сурми набоїв, що вибухають над їхніми головами, сурмлять їм славу й перемогу.

Гасло за війну звучить облудливо й іронічно. Його іронія захована й людина може відчутти її лише на фронті в шанцах, коли перша шрапнеля розірветься над її головою.

Слово "батьківщина" поволі ставало для Жанни абстрактним. Хто батьківщина і що таке батьківщина? Ці поранені солдати, Жанна, батальйонерки, чи Петроград, що байдуже реагує на все, цікавлючись своїм особистим життям? Чи батьківщина просто земля, повітря, ліси, вода, де б вони не були, але навіщо тоді воювати?

"Ні, батьківщина — це Росія, — думала Жанна, — Велика Росія, могутня і славна" — і цілковита абстракція оберталася в Жанні в реальну річ, в річ, що її можна обійняти руками й що за неї вона могла воювати. Облудна романтика не вивітрюється так хутко. Щоб вона вивітрилась остаточно, потрібні не лише одні вражіння, треба, щоб життя навчило, дало свої вичерпливі докази, тупі, як зубний біль, але переконливі.

І Жанна почала розуміти, що це оточення, в якому вона перебуває тепер, це звичайні будні війни, і що війна — це буденна річ: один день війни — один день служби в різниці, ось скільки голів худоби порізано, а скільки ще чекає на різанину. Кухонна машинка, що за її допомогою роблять котлети. Лише гасла виправдовують війну і війна може виправдати лише гасла. А гармати й кулемети дезинфекціюють мозок, отруєний відозвами та промовами, які б вони не були.

Коли припинився обстріл шрапнелями, солдати і батальйонерки знову повилазили з своїх сховищ. Час біг марудно й лише нервував батальйонерок, що ще не звикли до цього. Швидше б уже туди, де б'ються, щоб покінчити з цим разом на завжди. Але солдати були іншої думки, вони з великою насолодою висипалися в цих напівзруйнованих підвалах. Вони розуміли, що значить відпочинок.

Поволі коло будинків знову зібралися гуртки. Їм видали обід, що у зв'язку з прибуттям батальйонерок був поліпшений, і солдати з смаком вїдали з своїх казанків юшку й кашу, що була краща, ніж завжди.

— Одного з наших таки поранила шрапнеля! — говорив солдат, що нагадував сільського філософа. — І прямо в правіцю!

— От щасливий! Тепер йому не доведеться йти в шанці! Тепер може й додому попаде! — підтримав його другий солдат, що вмочив обидва вуса в казанок. — А от Федорченко й одну руку й другу і ноги виставляв, щоб хоч зачепила краєчком, так нічого, не везе хлопцеві! Він усю війну пробув на фронті й хоч би що! Здорово набридло бідолаці! Іншим так ногу або руку одірве, а цей ввесь час так і бідкається в шанцях!

Батальйонерки з здивованням слухали ці незвичні розмови. В них для свіжої людини було щось ненормальне.

— Да, не доведеться вже йому йти сьогодні знову до Новоспаського лісу! Викрутився гад!.. От везе людині!.. Паршивенька шрапнельна кулька, і тепер він собі розгулює кандибобирем!..

— Я б не пожалкував, коли б мені навіть око вибили, тільки, щоб не йти!.. — відповів солдатик, витягнувши вуса із казанка і смачно обсмоктавши їх.

— Що й казати!.. Набридло це все! Ех, з якою б охотою я б послав в себе вдома на печі! Тепло і затишно! Ех-ех-ех!..

— Я б і в касарні послав, до пічки далеко, як і до царя!..

— А я б і тут спав би, тільки б не йти мені в той проклятуший ліс!

— От, коли б зараз хто прийшов з начальства і заявив: ідіть усі по домах, війна скінчилась!.. Я б йому все життя своє дякував!

Вони висловлювали різноманітні бажання й найменше, найдрібніше з них було неймовірне, його не можна було здійснити. Здавалося, щоб здійснити таке мізерне бажання, як поспати в себе вдома на пічці, — легко. Треба було б лише встромити рушницю багнетом у землю й піти собі, куди хочеш. Але це було неможливе, це було все одно, що піти одному проти всіх, проти всього світу, це було неможливе бажання. В інших місцях, де солдати були зорганізовані, це можна було зробити дуже легко, але тут ще було рано, і це зробило б такий маленький вчинок фантастичним. Оточення визначає закон, обов'язок і право. Треба було б спочатку розсунути рамці оточення, і тоді б навіть справді фантастичне могло б стати звичайним.

Увечері всі солдати, що були в містечку, пішли на зміну в шанці, в ньому лишилися лише одні батальйонерки. Пізно вночі їх розбудив якийсь галас. Це прийшли з шанців змінені солдати. Вони незабаром позазализи в сховища підвалів і за деякий час знову було тихо. Вони всі позасинали мертвим сном.

Батальйонерок кілька днів не посилали до шанців. Вони лише відбували службу в тилу. Іноді їм доводилось підносити набої до шанців, іноді їх ставили на варту, або призначали в

патрулі. Це робилося, очевидно, для того, щоб вони звикли. Солдати, що входили до шанців, і приходили з них, весь час чекали атаки, але їй чомусь не було. Була гарматна перестрілка, перестрілка кулеметів і вогневий бій, безпорядне стріляння рушниць у повітря, бо ворога ніде не було видно. Солдати, що приходили з шанців, раділи, що в їхню чергу не було атаки. Атака завжди приносила безліч жертв, а сидіння в шанцях було безпечніше, хібащо міг влучити якийсь дурний набій німецької гармати. Так, здаючи новій зміні шанці, солдати залишали в них і страх несподіваної атаки, що, наче заховавшись в ярках і горбах, роздертих вибухами набоїв, чекав на них.

Увесь жіночий батальйон був відданий в розпорядження полковника Закржевського, командира одного з піхотних полків, що оперували в цьому районі.

Надвечір одного липневого дня батальйон, нарешті, виступив на передові позиції. Батальйонеркам видали бойові набої й вони мусили посісти шанці в районі Новоспаського лісу.

Коли вже зовсім звечоріло, батальйон тихо вийшов з містечка. Крім унтера Бочкарьової, з батальйоном ішов ще зовсім молодий прапорщик, який знав місце розташування позиції. Тиха команда прапорщика лунала в лавах батальйону.

— Не відставайте! — майже пошепки командував він.

І коли батальйонерки брязкали казанками або починали розмовляти, він розлютовано шипів.

— Тихше!.. Припиніть розмови!.. Не деренчіть казанками, бо нас обстріляють!.. Тут кожний звук чути дуже далеко! — пояснював він, побачивши сірі обличчя батальйонерок.

У прапорщика був такий вигляд, ніби він веде в якесь небезпечне, заборонене місце дітей трудової школи.

— Коли почуєте стрілянину по нас, зараз же лягайте на землю! Тільки тихо без усякого брязкоту!..

Батальйон ярками спустився в долину, там чорнів ліс. За цим лісом була їхня позиція. Вони бачили, як з боку, зовсім близько, злетіло в повітря кілька ракет. То були німецькі шанці. Очевидно, десь зовсім близько були шанці російського війська. У відповідь на ракети, вибухнуло кілька пострілів з рушниць з цього боку. Кілька разів татакнув кулемет, але замовк, подавившись власною кулею. Потім по всій лінії російських шанців затріскотіли вогники пострілів з рушниць. Здавалося, що це рівною смужкою хтось запалив бенгальський вогонь. Солдати, мабуть, помітили в німецьких шанцях якийсь рух або зміну і старанно обстрілювали їх. Знову затахкотів десь збоку кулемет зловісно й довго, захилюючись лише на короткі перерви.

Тах...

Глушно вдарила з німецького боку важка гармата. Звук був

такий, ніби на стоси дров кинули дошку.

Бум-гrrр...

Розірвався десь у лісі набій, і цей вибух прошумів лісом, як гуркоче швидкий експрес. Сині блискавки пронизали обрій з обох боків. Потім десь праворуч, може для того, щоб відтягнути увагу з лівого флангу, затарахкотіли, як швальні машинки, німецькі кулемети. Раптом знову стало тихо, ніби досі нічого не було.

Жанна йшла в лавах батальйону, притискаючи міцно до себе kota. Вона напружено вслуховувалась у ці дивні звуки війни. Несподівана напружена тиша й несподівані постріли страшенно впливали на нерви. У Жанни прокидався запал війни, вона могла щохвилини, навіть не подумавши, кинутись з голосним вигуком у бій, і тепер вона йшла, як крадеться пантера, тихо, хижо й зосереджено.

Але ніякого ворога ніде не було, батальйон ішов між ямами, що їх повіривали німецькі набої. Тут між цих ям була протоптана вже ціла дорога й іти було добре. Незабаром вони ввійшли до лісу й дорога пішла між повалених дерев, ям, шматків дерева, що химерно переплуталися з вітами, наче тут пройшов бурелом. Німецькі набої повидирали величезні сосни навіть з корінням. Це було страшне, стихійне видовище.

Незабаром батальйон вийшов на перелісок. Ця ділянка була відкрита для німецьких пострілів. Коли вони вже пройшли з півдороги, їх обстріляли з німецьких шанців. Батальйонерки чули, як кулі продзижчали над їхніми головами.

Жанна вперше чула цей звук над своєю головою, він був мелодійний і ніжний, наче то пролітала оса. Цей звук зачаровував, як шипіння змії, він був якийсь ласкавий і отруйний.

— Бігцем! — тихо пролунала команда.

І батальйон кинувся в перебіжку до протилежного ліска.

— Стій! — знову пролунала команда, коли весь батальйон сховався в лісі. — Всі цілі?

Ніхто з батальйонерок не був поранений і батальйон рушив далі. Серед ям і повалених дерев, пройшов він аж до кінця лісу й тут наткнувся на варту з кількох солдатів. Сказавши пароль, прапорщик повів батальйонерок проходами, що були вириті в землі, як шанці. Тут, у проходах, вони зустрічали солдатів, що кудись поспішали, або стояли собі, розмовляючи про різні дрібниці. Під ногами валялися порожні консервні коробки, бруд і шмаття. Батальйонерки, раз-у-раз спотикаючись, пішли до шанців, що були обкладені шпалами та землею. Солдати, що були в шанцях, уже готувалися їх покинути.

— Зміна!.. Зміна!.. — лунали голоси солдатів.

Батальйонерки завернули праворуч і увійшли в шанці. Бородаті забруднені солдати одягли на плечі ремені рушниць і

виходили з шанців тією ж дорогою, що нею пройшли батальйонерки.

— Жінки! — раптом почула Жанна здивований вигук.

І вона на собі відчула до краю здивовані погляди чорних, бородатих облич.

— Що це таке? — питали солдати. — Чому в шанці прислали жінок?..

— Невже не стає солдатів?

І в їхніх голосах звучали тривожні нотки. Це було остільки незвичне явище, що воно хвилювало до страху цих стомлених людей. Коли б на небі з'явилася раптом комета, то це було б природніше явище, ніж поява тут, у шанцях, переодягнених у солдатську уніформу жінок.

— Що вони тут робитимуть?..

— Вони здадуть німцям шанці!..

— Чого ви прийшли сюди? — запитав один з солдатів Жанну.

— Ми прийшли вам на зміну! — відповіла Жанна. — Жінки мусять показати, що вони можуть воювати не гірше чоловіків!.. Солдати-боггузи кидають фронт і ми мусимо засоромити їх своїм прикладом! — сказала Жанна, і їй самій стало соромно, коли вона поглянула в бородате, чорне від втоми, обличчя солдата.

"Кого вона має засоромити своїм прикладом?" — промайнула в неї думка й їй стало ніяково. Вона відчула, як червоніє. Ці слова були тут безглузді. Солдат здивовано дивився на неї й деякий час нічого не відповідав.

— От так історія! — промовив він і потім додав: — Невже всіх жінок покликано до війська?.. А хто ж залишився з дітьми?..

На ці слова Жанна не встигла йому відповісти, бо слова команди погнали його з шанців. Незабаром з шанців вийшли всі солдати і в ньому залишилися одні батальйонерки. Вони деякий час ходили з кутка в куток, не знаючи, що їм робити. Потім прапорщик сказав їм, що треба вставити рушниці в отвори брустверу і слідувати за німецькими шанцями. Коли вони побачать там людей, їм треба буде в них стріляти.

На цю процедуру зміни пішла вся ніч. Поволі прокидався літній ранок. Роса спадала на всі речі навколо і з землі здіймався легенький туман. Батальйонеркам стало холодно й вогко. Ранкова вогкість пронизувала їх і глина шанців неприємно липла до чоbit. Нарешті, крізь дерева лісу бризнуло проміння сонця й навколо стало трохи веселіше.

Майже одночасно тахнула німецька гармата, наче вітаючи схід сонця. Жанна почула в повітрі якийсь шум, там летіла велика птиця, розрізаючи повітря.

Хур-хур-хур-хур...

Почула вона над головою льот набою і майже інстинктивно

притиснулася до глиняної стінки шанцю. За хвилику сильний вибух набоя пролунав позаду шанців у лісі. Всі батальйонерки поховалися під земляним прикриттям шанцю.

Жанна зацікавлено поглянула в отвір брустверу, де лежала її рушниця. Перед нею лежало нерівне поле, пошматоване й порите набоями. Там далі вона побачила нерівний земляний вал, оточений колючим дротом — то були німецькі шанці. Але ніякого руху не помічалось там, ніби там нікого, рішуче нікого не було. Жовтуватий від глини, але вже порослий травною вал ламаною лінією зникав праворуч і ліворуч. Коло самого валу на землі Жанна побачила в кількох місцях, наче шматки дерева, що лежали на землі. Але придивившись краще, Жанна зрозуміла, що це трупи людей. Ще ближче, у ямах, що їх повіривали набоями, Жанна побачила ще нові трупи й, коли вона оглянула все поле, вона злякалась, перед нею було поле трупів, що лишилися, мабуть, від атаки.

Вони лежали в різних позах, деякі навіть сиділи, прихилившись спиною до стін ями. Це було неприємне, страшне видовисько, і Жанна відійшла від брустверу.

День минав тихо й непомітно. До шанців принесли обід і лише по обіді трапилася трохи смішна подія.

Кіт Агасфер вистрибнув у отвір брустверу й там сгаранно став умиватись. За кілька хвилин з німецьких шанців залунали постріли рушниць. Німці, помітивши щось біле на бруствері, почали його обстрілювати. Кулі з легким шумом почали впиватися в землю брустверу. Жанна, налякавшись, що вони вб'ють kota, почала його кликати, але він не йшов і спокійно собі вмивався. Через кілька хвилин зататакав німецький кулемет. Він з шумом, наче ножем, розрізав повітря. Агасфер моментально стрибнув назад до шанцю. Він нервово ворушив своєю шкурою й весь настовбурчився. Кулеметна стрілянина, очевидно, справила на нього неприємне вражіння. Насамперед, це для нього було незвичне й незрозуміле явище. Коли кіт зіскочив з брустверу, одночасно з цим припинився обстріл.

Весь день і весь вечір було тихо. На всьому фронті не було чути ні одного пострілу. Шумів вітер у лісі й стиха розмовляли в шанцях батальйонерки. Ця тиша якось приголомшувала, було дивно, що німці мовчать. Надійшла ніч, і все так само було тихо. Можна було подумати, що німці залишили свої шанці й відступили. Але повірити, що це так, було б помилкою. Це була облудлива тиша, що буває лише перед вибухом довгої інтенсивної стрілянини.

Були поставлені вартові й батальйонеркам дозволили поспати. Вони позалазили в брудні, вириті в землі нори, що мали б мати назву землянок, постелили свої шинелі й лягли на них. В землянках був бруд і сморід. Сотні людей ночували тут і

залишили по собі сміття і сморід відходків. Жанна з Франею лягли поруч. Вони поговорили трохи про останні події, при чому Франя висловила побажання, що вона з великою охотою повернулася б навіть до сальону тьоті Соні, тільки б не бути тут у шанцях. Настрій у Жанни, як і в усіх батальйонерок, був поганий. Їй було страшно і противно спати в цьому смороді й бруді. Але сильна втома від минулої ночі, коли вони і на хвилику не спали, й цілого дня стояння та ходіння по шанцю, поволі осіла на них важким і міцним сном.

Постріл гармати й сильний вибух набоя перед самим шанцем розбудив їх усіх. Жанна вийшла з землянки до шанцю й побачила, що вже починає сіроти новий ранок, але цього ранку небо було сіре, все обкладене хмарами. Холодний вітер пронизував ще тепле від сну тіло.

Коли б німці знали, що в шанці сплять такі благородні істоти, як жінки, вони, мабуть, були б увічливіші, і не будили б їх так рано, та ще таким незвичайним для цього діла способом, як гарматний постріл. Але німці про це не знали й після першого пострілу в напрямку до шанців полетіли десятки, а потім сотні набоїв.

Страшна гарматна стрілянина поволі зросла в нескінченний гуркіт. Налякані батальйонерки з сірими обличчями, тремтючи від ранкового холоду, поховалися під земляне прикриття шанцю.

— Стати на свої місця! — пролунала команда з кінця шанцю.

— Стати на свої місця! — передали команду батальйонерки і стали коло отворів у бруствері, де лежали їхні рушниці.

— Стежити за німецькими шанцями! — знову пролунала команда.

Батальйонерки стали напружено вдвлятись у жовтавий земляний вал німецьких шанців, але там було спокійно.

Канонада зростала. Набої з хрюканням і воєм перелітали через шанці й вибухали в лісі. Потім вони почали вибухати в полі перед шанцями. Кожний набій виривав цілий фонтан землі, що летіла високо вгору. Земля гула і дрижала. Це було жажливе видовисько. Батальйонерки відверталися від отвору й затуляли руками обличчя. Деякі з них почали гістерично сміятись, стримуючи боягузливі сльози. З одною батальйонеркою скоїлась справжня гістерика, вона плакала, кричала і тремтіла всім тілом. Подруги з великими труднощами заспокоїли її.

Жанна, зціпивши зуби, стояла коло отвору бруствера. Їй було дуже страшно, страшно до безглуздя, але вона силою волі стримувала себе. Вона старанно заспокоювала себе.

— Не бійся, Жанно, тримайся! — почула коло себе вона голос Франі й подивилась на неї.

Франя теж була бліда й змарніла. Жанна побачила, що Франя так само тремтить, як і вона, так само боїться цього гуркоту

вибухів. Вони обійняли одна одну.

— Який жах, Франю! — сказала Жанна. — Який жах!.. Краще вмерти, ніж так боючись!..

Вони заспокоювали одна одну.

— Атака!.. Атака!..

— Зараз буде атака!.. — пішла нова чутка шанцями.

Але в німецьких шанцях нічого не було помітно, лише гарматний обстріл тривав далі. Од гулу вибухів у батальйонерок уже починала боліти голова, і вони відпочивали, коли набої перелітали через них і вибухали не в полі перед ними, а в лісі.

Німецька артилерія старанно намацувала російські шанці. Набої падали то перед шанцями, то за ними, але коло все вужчало. Здавалось, ще трохи вірніший приціл, і набої почнуть падати прямо в шанці.

Обстріл тривав уже кілька годин. Вже зійшло сонце, але воно ховалось за хмарами, і курява та дим, що здіймався від вибухів набоїв, зробили повітря тьмяним. Гостро пахтіло їдкою сіркою.

Раптом гарматна стрілянина збільшилась. До канонади приєднались російські легкі гармати, що почали обстрілювати шрапнелями німецькі шанці. Маючи десь за спинами таку підмогу, батальйонерки повеселішали. В отвори брустверу вони дивилися, як рвуться димки шрапнелів над німецькими шанцями. Шрапнелі то знижувались і рвалися коло самої землі, то рвалися високо на тлі сірого неба.

— Може вони побояться і припинять стрілянину! — наївно вішали себе батальйонерки.

Німецькі набої знову почали падати перед шанцями. Вони тепер падали зовсім близько серед горожі з колючого дроту, шматуючи її й вирываючи з землі разом із стовбами. Раптом гук ще збільшився. Німці почали стріляти ще з більших гармат. Вони пристрілялись у дротяну загороду й тепер важкі набої вивертали її навколо себе. Почалося справжнє пекло. Вивернута набоями земля злітала фонтанами вгору й засипала шанець батальйонерок. Один з набоїв ударив коло самого брустверу, в тому місці, де стояла Корзухіна й Волошенко, й він завалився. Батальйонерки скрикнули від жаху, але, коли розвіялась курява, вони побачили Корзухіну й Волошенко, що обтрушували від себе пісок і глину. Їхні постаті стали руді від глини, але обидві дівчини були цілі. Вони обтрусилися й чомусь майже разом засміялися. Це якось заспокоююче вплинуло на розхвильованих батальйонерок.

Кіт Жанни, наляканий стріляниною й обвалом брустверу, став голосно м'явкати й бігати по шанцях, не знаходячи собі місця. Хтось ударив його ногою, і він сховався в одній з землянок, забившись десь у куток.

На лівому фланзі помітили якийсь рух у шанцях німців і

почали обстрілювати їх з рушниць і кулемета. На цю стрілянину відповіли німецькі кулемети. Ці сухі звуки, що тріскотіли, як тріскотить хмиз, коли його ламати, яскраво відрізнялись від вибухів і виття набоїв. Знову пролунала команда, щоб стежити за німецькими шанцями, і батальйонерки взялись за рушниці — Жанна з Франею почали стріляти, щоб якось розвіяти напружену бездіяльність, і незабаром усі батальйонерки приєднались до них. Постріли з рушниць підбадьорували й, нарешті, навіть викликали бойовничий запал. Треба було їм одразу почати стріляти, і їм не було б так страшно.

Раптом обстріл з гармат припинився. Стало, напрочуд тихо. Тиша дзвеніла в ухах і в голові. Хряснуло кілька російських шрапнелів над німецькими шанцями, але раптом припинився й обстріл їх. На хвилику навколо все завмерло. І враз Жанна в отвір брустверу помітила, як над німецькими шанцями заворушилися маленькі постаті людей. Жанна ще не встигла їх розглянути, як з правого флангу російських шанців люто, поспішаючи, зататакав кулемет. Потім пішла стрілянина по всіх шанцях.

— Огонь! — почула Жанна команду. — Стріляйте, вони йдуть в атаку на нас!

Жанна, не ціляючи, стріляла раз-по-раз в отвір брустверу. Поглядаючи на поле, вона бачила, як по ньому біжать маленькі смішні постаті з казанками на голові. Здалеку вони здавались маленькими ляльками. Вони падали, бігли, знову падали й уже не вставали, а з німецьких шанців усе котилися нові й нові маленькі зеленкуваті сірі ляльки, що бігли в поле в напрямку до Жанны.

Раптом цілий гряд шрапнелі російських гармат засипав поле. Ляльки попадали й деякий час їх не було видно. Потім вони підвелися й знову побігли.

— Вилазь із шанців! — пролунала команда.

— В атаку!.. В атаку!..

Але батальйонерки завмерли, боючись навіть висунутись із шанців. Вони трохи повагались, поки не почули голосних криків, що лунали праворуч і ліворуч від них. То з шанців повиходило сибірське військо й кинулось у контратаку на німців.

Підбадьорені цим, батальйонерки з криками й чисто жіночим вереском почали дертися на бруствер шанцю. Жанна й Франя теж видерлись на бруствер. Стрільнувши по разу, вони кинулись бігти в поле.

Жанна помітила, що праворуч од неї бігла Корзухіна. Вона бачила, як спіткнулась і впала Волошенко, потім Жанна зачепилась за щось і впала сама. Коли вона підвелася, вона почула сильні крики людей, татакання кулеметів та постріли рушниць. Вона кинулася знову бігти.

— Урра! — лунало праворуч од неї із сотен глоток.

Коло неї бігла Франя. Жанна й не помітила, як перед нею виросла кремезна постать німецького солдата. Жанна чула, як перед нею сухо клацнула його рушниця, але пострілу не було. Жанна спинилась і наготувалась ударити його багнетом рушниці, але раптовий острах перекосив руде бородате обличчя німця й він, повернувшись до неї спиною, почав втікати. Одночасно сильний постріл з рушниці поруч несподівано приголомшив Жанну, вона оглянулась і побачила, що Франя все ще стискає в руках рушницю, намагаючись вистрілити ще раз, не викинувши старого набоя й не набивши рушницю новим. Жанна зовсім спинилась від цієї несподіванки. Вона бачила, як біг далі німець. Він сховався за бік, спіткнувся й упав, потім знову підвівся й побіг далі. Потім він уже зовсім далеко впав і більше не підводився.

— Назад!.. Назад!.. — залунала команда.

Жанна одірвала погляд од німця й оглянулась. Скрізь бігли бородаті солдати, вони гнали німців до їхніх шанців. Атаку було відбито.

— Назад! — лунала команда.

Солдати спинились і ніби неохоче стали повертати до своїх шанців. Знову вдарили німецькі гармати й набої розірвались десь коло шанцю батальйонерок. Жанна з Франею побігли назад. Близько шанцю вони побачили батальйонерку, що лежала на землі лицем униз. Вони підбігли до неї й побачили, що це Волошенко. Вона стогнала й не могла підвестися з землі. Жанна з Франею підхопили її й потягли до шанцю. Коли вони спускали її з брустверу, Франя скрикнула і спіткнулась. Далі вони втръох скотилися до шанцю.

Волошенко лежала непритомна, а Франя плакала і стогнала. Штанина на правій її нозі почорніла від крові. Жанна допомогла їй трохи спустити штани й побачила вище коліна з правого боку велику рану. Куля видерла в неї шматок м'яса, але не пошкодила кістки. Це була нестрашна рана, але вона сильно боліла і кривавилась. Жанна дістала бинт і міцно зав'язала їй ногу.

Гірше була справа з Волошенковою. Куля прострілила їй правий бік. Жанна дала їй води й інші батальйонерки, що повернулися до шанців, допомогли роздягнути її й перев'язати рану.

Незабаром у шанцях з'явилися санітари і стали допомагати пораненим. Тяжко поранених вони брали на носилки й несли переходами до лісу й далі. Там їх чекали вози червоного хреста, що відвозили їх до містечка. Легко поранені, що могли йти, йшли самі. Шкандибаючи й охаючи, пішла і Франя, міцно попрощавшись перед цим з Жанною.

В шанцях залишилися лише цілком здорові батальйонерки. Їх зосталося зовсім мало. Багато батальйонерок не повернулися зовсім. В їхньому числі були Корзухіна і Снятко. Із знайомих

Жанни були поранені ще Максимова й Бочкарьова. Прапорщик, що командував ними, лишився цілий.

Багато людей лишилося там в полі лежати назавжди. Може там були й поранені, але забрати їх було неможливо. Це б значило йти на вірну смерть. Щасливі ті, що вбиті, їм уже нічого не треба. Їм все одно, де лежати й як. А поранені, що залишилися там, помруть у страшних муках, проклинаючи війну, людей і себе.

Німці ще деякий час не могли заспокоїтись. Вони те й робили, що посилали нові набої, але й їм, очевидно, ця гра набридла й вони притихли.

Звечоріло. Стало тихо й сумно. З хмарного неба став накрапати дощик і Жанна загорнулася в шинелю. Коли вона трохи заспокоїлась від баченого й пережитого, то згадала про свого кота. Вона почала його шукати, але його ніде не було. В одному місці бруствер і шанець був зруйнований набоєм, що вирив у самому шанці цілу яму. Можливо, що цим набоєм було вбито ще одну жертву імперіялістичної війни, кота Агасфера, що раніш нагадував худорлявого Росинанта лицаря Дон-Кіхота.

Цього разу зміна прийшла раніш, ніж завжди. І весь жіночий батальйон, що багатьох не дораховував у своїх лавах, залишив шанці і знайомою дорогою повернувся до містечка.

Після відпочинку його забрали до Петрограду, щоб показувати на вулицях міста, як підсилену порохом відозву за війну й за перемогу революції. Але в Петрограді вже поволі народжувалися нові події, що мали назавжди затаврувати всі ці лицемірні вигуки й порожні брязкотливі вчинки.

XI

Судді

Жінки, вино, карти. Це девіза і мета. Сюди слід би було додати ще одно слово — перемога, але це слово більше фантастичне, ніж реальне. Але і в цьому може бути зміст життя, зміст, порожніший за печери Київської Лаври. І навіть такий зміст може задовольняти людину.

Коли з девізи випадає одно слово, воно стає метою, мрією й недосяжним бажанням. Тоді навіть ламаються списи, щербляться шаблі, лише б це слово знову стало на місце і заповнило порожнечу. З девізи Голуб'ятнікова випало таке слово і трансформувалось в живу людину. Жанна — ім'я цієї людини, але ім'я недосяжне, майже метафізичне. Слово "вино" тепер заповнило всю девізу Голуб'ятнікова, але не заповнило порожнечі.

Голуб'ятніков завжди п'яний. Порвалися всі зв'язки з тилом, і розчарування, як великі грядки капусти, оточило його. Гірким

намулом осіли скривджені мрії. Жанна десь зникла. Лишилось незадоволення та роздратування.

Так, у тилу скоїлися зміни, і вони зруйнували порядок, порушили дисципліну і розсунули обрії. Зникли опертя й змішались зорі, що за ними можна було орієнтуватись. Життя стало безобрійне і безпросвітне. Десь загубились дороги, і Голуб'ятников тепер тинявся, як тиняється п'яний парубок, уперто і безглуздо.

Солдати не слухаються. Вони сміють одверто дивитися в очі й нахабно мовчати. Вони сміють про щось розмовляти поміж себе. У них злорадні й нахабні обличчя. І Голуб'ятникова з'їдає роздратування. Він тепер помічає найменші дрібниці, що обурюють його. Він лютий і готовий на всякі криваві розправи. Він ще почуває свою силу й використовує її якмога ширше. Так, він не дасть цій масі солдат розбеститися вкрай, щоб вона прогинула його. Він стримає її в своєму кулаці й навіть задушить, коли це буде треба. Він розправиться з усіма агітаторами, як розправився з Муславським, він знищить їх всіх до одного, і тоді ця безголова маса буде в його руках. Уряд не знає, що робити, і не знає, що робитись. Але це явище тимчасове. Монархія знову візьме владу в свої руки, і тоді Голуб'ятников з силами, що він їх зберіг жорсткою дисципліною, стане на допомогу. Треба оточити себе своїми людьми, треба скрізь розіслати шпигунів, щоб стежили за кожним кроком бунтівливих солдатів, треба потрусити солдатські речі й ранці. Бити в морду замало, треба вішати.

Найвірніші люди — це унтери. Лише на них можна покластися. Голуб'ятникову доводилося жалкувати, що в армії не було городовиків, от з ким би він зміг тримати усю солдатську наволоч у руках.

Сергій Голуб'ятников ходив по кімнаті, що своїм розгардіяшем нагадувала клітку шакалів у звіринці. Йому була огидна ця брудна, незатишна кімната, що ще більше псувала настрої, насичуючи собою незадоволення. Кілька кроків уперед, кілька назад, але нікуди не вирвешся з цих сірих стін, з цього бруду.

Одноманітне ходіння з кутка в куток порушив кирпатий унтер, що ввійшов до кімнати. Голуб'ятников спинився і поглянув на нього. Він мовчки дивився на брутальне й нахабне обличчя унтера, що витягся і завмер коло дверей. Це обличчя було таке огидне й таке незугарне, як купа незформованої глини. Голуб'ятников дивився на нього, наче побачив його вперше. І від улесливого і разом з тим нахабного погляду унтера йому стало тоскно.

— Ну, що? — спитав Голуб'ятников...

— Єсть, ваше високоблагородіє!.. — таємниче і злорадісно відповів унтер.

— Що там таке ви знайшли?..

— Ось, ваше високоблагородіє!

І унтер простягнув Голуб'ятнікову кілька трохи зім'ятих брошур. Голуб'ятніков узяв брошури і неохоче став їх перегортати. У нього був такий вигляд, наче він їх трохи боїться, наче він сам боїться тих вчинків, що їх він зараз мусить зробити. Він перегортав брошури, наче то були важкі аркуші з цини. Він зараз якось мусить поставитись до цього випадку, якось на нього реагувати, і це викликало в ньому неприємне почуття, що його, мабуть, відчував кожний французький король, підписуючи смертний вирок.

— Чиє це?..

І в цьому запитанні було стільки байдужости, наче нею він хтів затамувати весь той поєдинок сумнівів, що драгував його.

— Стефана Бойка із 134-ої! — відповів унтер і чомусь запитливо поглянув на Голуб'ятнікова.

Голуб'ятніков подивився в бік. Він наче весь час сподівався почути таку відповідь, і тепер подумав, що він справді боявся почути її. Почуття помсти, що він так довго плекав його, десь зникло в ньому. І як він не шукав його, щоб спертись на нього, щоб викликати цим роздратування, яке б допомогло йому зробити відповідний крок, але крім простої службової потреби реагувати на це, крім службового обов'язку він нічого в собі не знайшов. Це засмутило його.

Він же сам давав розпорядження зробити трус, він же сам сперся на послуги цього унтера, і тепер Голуб'ятнікову було якось ніяково. Він відчував, що своєю політикою, своїми ділами засуджує сам себе на найвищу кару: бути завжди в компанії унтерів. В обличчі унтера він уперше побачив обличчя своїх прагнень і свого життя. Голуб'ятніков раптом відчув, що він людина, яку засудили на все життя разом з йолопами і дефективними. Але цей несподіваний проблиск думки знову потьмарився від слів унтера:

— Ваше високоблагородіє, накажете заарештувати?..

Голуб'ятніков кинув на стіл брошури і поглянув на унтера.

— Геть! — закричав він на унтера верескливим, надламаним голосом.

Унтер похитнувся, як під ударом батога, повернувся й вискочив з кімнати.

Голуб'ятніков важко сів на стілець, що затріщав під ним. Лівою рукою він схопив склянку, що стояла на столі, а правою дістав з-під ліжка пляшку вина. Розплескуючи вино, він випив одним духом цілу склянку і полегшено зідхнув.

— Ідіотські думки! — вголос промовив він і знову налив вина.

Бойко стояв на чатах коло возів з амуніцією. Денна спека втомила його і він радів, коли відчував холодок вітру, що його приносив близький вечір. Одноманітність ходіння коло возів з

рушницею в руках поволі набридала, і втома робила голову порожньою, відганяючи всі думки, що на протязі цілого дня роїлися в голові. Він ходив уже останні хвилини свого чатування і все поглядав у той бік, звідки мусила прийти зміна. Єдина думка відпочити після цього безглузкого ходіння ворушилась йому в голові. Було приємно подумати, що зараз прийдуть солдати, змінять його і він зможе десь у холодку поїсти й викурити папіросу.

Незабаром прийшла й довгочекана зміна, що її ніби притягли настирливі бажання Бойка. Перекинувшись кількома словами, він одніс до караулки рушницю і пішов, посвистуючи, до будинку, де розташувався його відділ.

Увесь відділ цілий день був у нарядях і Бойко застав у приміщенні лише Тороку, що порпався коло своїх речей. У Тороки був чомусь стурбований вигляд, і він сопів, як медвідь у своєму барлозі.

— Знову щось трапилось? — безтурботно запитав Бойко, вже звиклий до всяких несподіванок.

— Хтось поперекидав усі речі! — незадоволено пробурмотів Торока. — Це, мабуть, до тебе!..

Бойко трохи зблід і пішов у куток до своїх речей. Його речі теж були перериті. Його брошур, що були заховані на самому споді ранця, не було.

— Так! — промовив Бойко й підвівся, витираючи піт з чола.

Торока запитливо дивився на нього з свого кутка.

— Тепер каюк! — відповів на його погляд Бойко. — Накрили!.. Хто б міг подумати, що вони в такий час стануть трусити солдатські речі?..

Торока вилаявся і ще дужче засопів. Бойко, не знаючи, що йому робити, пройшовся по цій тимчасовій касарні, що нагадувала стайню. Речі інших солдат теж були поперекидані.

— Шукали добре! — сказав Торока, щоб хоч чимнебудь реагувати на хвилювання Бойка.

Біля входу до приміщення раптом залунала розмова солдатів. Бойко й Торока насторожились, гадаючи, що це посланці від Голуб'ятнікова, але до приміщення, весело розмовляючи, увійшли Сльозкін та Зеленко. Вони одразу змовкли, побачивши серйозні обличчя своїх товаришів.

— У нас перетрусили всі речі, — сказав Бойко, — у мене забрали брошури!..

— Треба тобі було тримати їх при собі! — накинувся на нього Зеленко. — От гади! Вони незабаром полізуть і в наші кишені. До всіх чортів це солдатське життя! — І він, не маючи змоги висловити все своє обурення, з силою ударив об підлогу своїм зім'ятим кашкетом.

— Кажуть, що в інших місцях уже майже всі хлопці повтікали хто куди, а тут стільки держиморд, що й пари з вуст не випусти! — заговорив Торока ображеним і безнадійним тоном. — А тут...

— Тут за це затягають! — закінчив за нього Сльозкін.

— Але що ж йому тепер робити? — запитав Торока, показуючи на Бойка.

— Тікай! — спалахнув завзятістю Зеленко. — Якнебудь виберешся з небезпечної смуги, а там далі така каша, що не спіймають. Тікай, Бойко!..

Ця думка про втечу спалахнула у Бойка, як пропасниця. Вона запалила його вогнем, від якого він затремтів.

— Тікай, зараз!.. Тікай, поки не пізно! Бери речі й тікай!.. — підтримав цю думку Торока.

— Ех, як це все набридло! — відповів Бойко, знесилений раптовою реакцією.

— Дурень! — закричав на нього Зеленко. — Тобі ж буде каюк!..

І вони всі кинулися до речей Бойка, гарячково запихаючи їх у мішок.

— На! Бери шинелю, бери речі й тікай!

Бойко стояв приголомшений і розтерзаний своїми товаришами і почуттями, що не давали йому змоги зосередитись. З збитим на потилицю кашкетом, з накинutoю на плечі шинелею і з сумкою в руках, він стояв, як безпорадна постать вигнанця, не знаючи, що робити з собою.

— Іди, іди, не будь бабою! — метушились навколо нього його товариші. — Іди, бо буде пізно!

Вони зовсім не помітили, як у темному вході до приміщення з'явився унтер з двома солдатами, що дивилися деякий час на це все, як на цікавий водевіль, що захоплював своєю трагічністю. І коли несподівано заговорив унтер, голос його для всіх звучав, як голос привида з п'єси Метерлінка.

— Рядовий 134-ої, Бойко, залишіть свої речі, вони вам більше непотрібні!.. — І унтер розсміявся громоподібним сміхом, як сміється за лаштунками провінціальный актор.

Речі Бойка попадали на підлогу з рук його товаришів. В усіх був такий вигляд, ніби їх спіймали на гарячому злочині. Вони мовчки одвернулися од Бойка, понуро поглядаючи на унтера та на озброєних рушницями солдатів.

Унтер відібрав у Бойка пояс та очкур і тепер його штани трималися на одному гудзику. Це для того, щоб заарештований не мав права навіть повіситись.

— Ходім! — сказав унтер.

Бойко взяв шинелю і вийшов з приміщення, оточений озброєними солдатами й обмацаний стурбованими поглядами

своїх товаришів.

Увечері того ж дня Голуб'ятников рапортував у штабі про трус і арешт рядового 134-ої Стефана Бойка. Його реляція викликала цілу бурю лайок і погроз на адресу солдатської маси. Штаб пропонував вжити найсуворіших заходів проти проявів неслухняності та недисциплінованості, але всі запропоновані заходи були такі брутальні та жорстокі, що самі собою свідчили за непевне становище військового начальства.

Бойка слід би було судити за всіма правилами військового суду, але штаб побоювся розпочинати суд, зважаючи, що цей суд може обернутися проти офіцерів. Зачіпати всю масу солдатів було б небезпечно, краще і легше було розправлятися з одиницями, впливаючи цим на окремі відділи та зводи.

— Розстріляти! — вирішив штаб.

Щоб цей розстріл мав деякий вплив, розстріляти Бойка мусіли солдати з його відділу. Поручник Голуб'ятников, як начальник частини, що в ній найбільше виявилась недисциплінованість та бунтарство, мусів сам простежити за виконанням наказу.

Голуб'ятников не спав цілу ніч. Він пиячив до самого ранку. Це було безрадісне, самотнє пияцтво. Зачинившись у своїй кімнаті, Голуб'ятников пив, бажаючи втопити у вині свої інтелігентські сумніви.

Кошмари душили його всю ніч. Безнадійне кохання до Жанни дратувало його, як обгризена кістка дратує голодного тигра. Лють і помста прокидалися в ньому від думки, що він безсилий зробити щонебудь, щоб наблизити Жанну до себе. Тоді він кидався з кутка в куток, бажаючи розстріляти не тільки Бойка, а всіх, весь фронт, російський і німецький.

Хвилинами реакції він жалкував, що поставив себе в такі стосунки з Бойком, він нарікав на себе, вважаючи все своє життя за безглузду помилку. Коли б він міг, можливо, він побудував би своє життя зовсім інакше. Може б він був краще у лавах тієї інтелігенції, що з неї походив Муславський і Бойко, і тоді б не було цих сумнівів і цих жажливих вчинків, що він їх робить задля своєї жорстокої і нетерпимої класи, навіть не класи, а касти.

Коротка літня ніч минала в цих сумнівах і вона здавалася важкою і довгою. Ось уже починає ясніти ранок, ще година, дві, і він піде розстрілювати людину, щоб задовольнити жорстокий закон своєї касти, щоб наситити своє почуття помсти. Він зараз розправиться з останнім своїм суперником, і тоді Жанна майже його. Він поїде з фронту і побачиться з нею. Треба бути твердим і рішучим, тоді всі перепони зникнуть одна за одною. Цим розстрілом він зробить лише добре діло, одним політичним злочинцем буде менше. Це ж вони призвели до такого становища на фронті, це ж вони перевернули все в тилу. Смішно жаліти цього

Бойка, що нічим не відрізняється від цих злочинців.

За вікнами кімнати прокидався ранок, а Голуб'ятніков страждав, напиваючись до очманілості, щоб хоч вином розвіяти свої сумніви.

Коли Бойка зачинили в темній клуні й поставили коло неї вартового, він кинув на землю свою шинелю і якомога зручніше умотився на ній.

Бойко міцно проспав усю ніч. Завтрашній день його зовсім чомусь не турбував. Він ще раніше багато передумав і переніс безліч несподіванок. Ніякі думки тепер не турбували його, голова була порожня і трохи хилилася від втоми. Йому навіть не хотілося й уявляти, що буде завтра. Втомлений від попереднього чатування, він спокійно заснув.

Йому приснився сон.

Цілу ніч йому снилося, що він іде широкими сходами, піднімаючись все вище й вище. Як він не дивився вперед, перед ним були все ті самі сходи, і кінця їх ніяк не було видно. З зав'язанням, що може бути лише уві сні, він ішов цими сходами, зривався, летів униз і знову вперто йшов. Від цього здійснення сходами народжувалось приємне захоплення, зв'язане з ризикуванням і напруженням усіх м'язів.

Бойко зривався і стрімголов летів униз і в цих зльотах було щось пташине, легке, що захоплювало, як їзда на американських горах. Потім він підводився і знову дряпався все вище і вище. Там, угорі, туман сивою запоною заступав те, що обов'язково мав побачити Бойко. Але сходи, здавалось, були безконечні, і Бойко уві сні дряпався туди цілу ніч.

Крізь сон він почув перший крик півня, що вітав народження нового дня. Бойко повернувся на бік і заснув ще міцніше.

Тепер він вибрався на саму верхівку сходів. Унизу вони йшли гармонією, наче розтягнутою руками гармоніста до безконечності. А тут, на горі, він побачив величезну трибуну і стіл, що за ним сиділо три постаті. Трибуна і постаті були такі величезні, що Бойко здавався собі пігмеєм.

Постаті сперлись руками на стіл і дивилися на Бойка, трохи схилившись наперед з таким виглядом, ніби розглядали голку, що лежала долі коло столу, а не Бойка.

Їх було трое.

Посередині сидів робітник з худим обличчям, що на ньому блищали неймовірно сірі й спокійно-холодні очі. Праворуч од нього сидів селянин, стрижений під макітру з чорними вусами, що трохи звисали до підборіддя. Він поклав руки на стіл, як це роблять школярі в школі, і вони горою порепаної землі лежали перед ним. Третій сидів ліворуч од робітника, — це був солдат. Цей сидів, підперши лівою рукою поголену голову і трохи посміхаючись,

дивився на Бойка.

— Рядовий 134-ої, Стефане Бойко, — заговорив робітник, що сидів у центрі, — ми покликали тебе сюди, щоб судити тебе за твої вчинки!

Бойко підвів голову і зустрів сірий спокійний погляд, що наче заливав його своїм електричним струмом.

— Не бійся, відповідай! — сказав селянин і не змінив положення своїх рук.

— Я не боюся! — зовсім тихо відповів Бойко.

Третій суддя-солдат нічого не сказав, а лише тепло подивився на Бойка.

— Стефане Бойко, — суворо заговорив робітник, — що ти зробив для революції?

— Що ти можеш сказати перед найвищим судом? У тебе є свідки? — спитав суддя-селянин.

Бойко не встиг ще відповісти, як встав третій суддя-солдат і сказав:

— Я беру його під свій захист. Він був славний товариш, він не був боягуз, він не любив начальства і не підлабузнювався.

Солдат сів.

— Це дуже мало! — суворо промовив суддя-робітник.

— Я віддав своє життя! — винувато відповів Бойко.

Сніп світла з розчинених дверей впав на постать Бойка, що лежав на простеленій шинелі в клуні.

— Рядовий 134-ої, Бойко, вставай! — пролунав суворий наказ солдата, що стояв у дверях.

Бойко прокинувся й сів на шинелі.

— Виходь! — суворо промовив солдат.

Бойко підвівся, одяг кашкета, накинув шинелю і пішов до дверей.

Перед ним стояв Зеленко і група солдатів, що серед них він упізнав усіх. Тут був Торока, Сльозкін, Комард'юнков, Нечай і Савельєв. Бойко подивився на Зеленка і його здивував суворий вигляд обличчя цього солдата, він був такий, як у судді-робітника, що допіру судив його уві сні.

— Ходім! — сказав Зеленко і пропустив Бойка наперед.

Бойка мовчки оточили з рушницями в руках солдати, його товариші, і під цією охороною він пішов за Зеленком, що показував дорогу і був тут за старшого.

Ще було дуже рано. Навколо все ще спало. Тільки сонні вартові, куняючи, ходили коло будинків.

Ранковий холодок забрався під шинелю Бойка й примусив його здригнутись. Бойко подивився на обличчя своїх товаришів. Вони були хмурі й землистосірого кольору. Ніхто з них не дивився на Бойка. Всі понурили голови і йшли, важко ступаючи в м'яку

дорожню пилюгу. Ніхто не вимовив і слова.

Коли містечко лишилося позаду, Зеленко звернув у бік з дороги до лісу.

Бойко тепер одразу зрозумів, куди його ведуть.

Він зрозумів, що його ведуть на розстріл. Холодок пробіг йому по спині, і він щільніше загорнувся в свою шинелю. Його товариші йшли, не вибираючи дороги. Вони провалювалися в ями, спотикались, але ніщо не могло вплинути на їхній настрій.

Бойко відчув, що вони тепер переживають, і йому до болю стало неприємно за них. Бойкові стискалося серце, коли він поглядав на похилі постаті солдатів. Він любив їх — ці близькі, майже рідні постаті, що ведуть його на смерть. Коли б він міг, він обійняв би кожного з них і заспокоїв теплими словами. Хіба вони винні, що їм доводиться вести свого товариша на страту. Бойко відчував, яка буря, який вогонь спалює їхні груди, які думки розвалюють їхні голови. Яка ганьба, які знущання з цих нещасних людей! Бойко краще сам пустив би в себе кулю, щоб позбавити їх од цих нелюдяних, божевільних тортур.

Звести рушницю на друга з наказу бридкого офіцера і дивитися другові в обличчя, поки він не впаде з роздертими кулями грудями — це ж божевільня!

Бойко страждав од цієї думки більше як від думки, що він зараз має вмерти.

Вони йшли на схід. Сонце виринуло з небосхилу і вдарило їм в обличчя. Ліс тут кінчався і йшов великим зеленим масивом у бік. Вони надійшли до величезної ями, що її вирив німецький набій...

— Стій! — глухим голосом скомандував Зеленко.

Всі завмерли в таких же схилених позах, як і йшли сюди. Ніхто не ворухився і не хотів міняти пози, наче застигли з одною думкою в головах.

Глина й пісок зсувалися під ногами і з тихим шуршанням сипалися в яму. Яма, як готова могила, гіпнотизувала погляд. Вона бентежила й без того неспокійну думку і підкошувала налиті оливом важкі ноги.

— Товариші! — видихнув із грудей Зеленко. — Товариші, зараз сюди прийде поручник Голуб'ятников...

Зеленко задихнувся, і цю павзу зрозуміли замість слів. Важкий видих видерся з солдатських грудей і наче стогоном відгукнувся в лісі.

— ... за його командою ми мусимо розстріляти Бойка!..

Ніхто з солдатів не дивився на Бойка, ніби його тут не було, і він бачив, що їхні обличчя нагадують йому суддів з його нічного сну.

— Чи можемо ми зробити це? — з силою видувши із себе це запитання Зеленко.

— Товариші! — надламаний крик видерся з горла Сльозкіна і зазмер на тоненькій ноті.

— Краще вмрти самим, як зробити це! — з одчаем в голосі промовив Комардъонков.

Бойко хитався на ногах. Цей суд був страшніший за його сон, страшніший за всякі кошмари. Він роздирав йому серце на шматки, як рвуть стару ганчірку. Він навіть чув хряск, з яким воно розривалось. Бойко не міг збагнути, що з ним робиться. Йому хтілося кинути цим солдатам на шию і гістерично кричати.

— Поручник! — тихо промовив Нечай.

П'яно похитуючись і граючи револьвером у руці, до них лісом наближався поручник Голуб'ятніков.

Бойко кинувся до найближчого солдата і схопив у нього рушницю, силкуючись вистрілити в себе. Це була рушниця Тороки.

— Геть! — грубо відштовхнув його Торока, і видер рушницю.

Бойко похитнувся і знітився від цього вигуку.

— Забирайся геть! — знову сказав Торока, даючи йому дорогу.

Це наче розв'язувало так божевільно заплутаний вузол.

— Іди! — сказав Зеленко, ніби конденсуючи в цьому слові вирок і висновок всієї групи солдатів.

Бойко подивився на Зеленка і побачив в його погляді такий наказ, що йому могли б скоритися цілі армії. Це був наказ Найвищого судді, що не скоритися йому не було ніяких людських сил.

Бойко повернувся і пішов у поле, куди суворо показував погляд Зеленка.

Солдати повернулися в бік Голуб'ятнікова, який підійшов до них і п'яно спинився край ями. Вони зібгалися в крицеві пружини, міцно стискуючи рушниці й своїми спинами наче прикриваючи Бойка.

— С-сволоч! — вилаявся Голуб'ятніков. — Хто вам дозволив?.. Кр-ругом!

Але солдати, не змінивши місць, звели рушниці й притупили їх до плеч.

— Плі! — скомандував Зеленко.

Постріли, як раптовий удар батоном прорізували шум лісу і Голуб'ятніков, втративши рівновагу, скотився в яму, тягнучи за собою лявіну піску й глини.

Далі буде

Табірна творчість Євгена Сверстюка

Яків Сусленський

З Євгеном Олександровичем Сверстюком, українським літературним критиком і поетом, я познайомився 1974 року в пермському таборі число 36.

Власне, його ім'я як письменника і політичного в'язня було мені відоме ще перед нашим особистим знайомством. Про Сверстюка я багато чув від його давнього товариша Олесь Сергієнка, який потрапив до табору раніше від Сверстюка.

Викроковуючи майже щодня з оздоровчою метою кілометри (звичайно вдох і в досить швидкому темпі) центральною табірною "магістралею" завдовжки 150 метрів — від огорожі до туалету — Олесь розповідав мені всю історію українського національного відродження на Східній Україні від початку шістдесятих років і до масової розправи над активістами, вчиненої владою та кагебістами на початку 1972 року.

Нове українське відродження було явищем знаменним, бо перед цим національний дух був сильний лише в Західній Україні, і центром його був Львів. Русифікація, трьохсотрічне панування Росії та релігійні й побутові відмінності перетворили українців східних та західних областей на два майже різні народи, з різними рисами та орієнтаціями.

І раптом... Почав діяти закон стисненої пружини: що сильніше її стискати, то більша сила в ній виникає, намагаючись повернути її до первинного стану. Русифікаторам здавалося, що (перефразуючи вираз з драми Пушкіна *Борис Годунов*), досить ще одного зусилля — і літопис українського народу скінчено. Так само, як і єврейського народу в СРСР.

Та де там. Далеко не все відбувається за волонтаристськими

Яків Сусленський — колишній учитель англійської мови у м. Бендерах Молдавської РСР. У лютому 1970 року його заарештували органи КГБ за те, що він у зверненнях до радянських органів влади критикував їхню політику, протестував проти придушення людських і національних прав, виступив проти інвазії СРСР у Чехо-Словаччині тощо. Його судили у жовтні 1970 року разом з іншим єврейським діячем руху опору Йосифом Мешенером за "антирадянську пропаганду та агітацію". Сусленського засудили на 7, а Мешенера на 6 років позбавлення волі. До січня 1977 року Сусленський перебував у Мордовських та Пермських таборах і у Владімірській в'язниці. У таборах він був одним з організаторів боротьби за статус політичного в'язня. У липні 1977 року Сусленський одержав дозвіл виїхати до Ізраїлю. Тепер живе в Єрусалимі. — *Ред.*

директивами творців єдиного радянського народу — російського за формою-мовою і радянського за змістом.

Відчували себе членами єдиного українського народу — єдиного з західняками і з єдиним прагненням до національної самобутності — і Левко Лук'яненко з Чернігова, і Василь Симоненко з Черкас, і велика група інтелектуалістів зі столяного міста Києва — Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Зіновій Антонюк, Алла Горська. Були там і нащадки великих предків — Михайлина Коцюбинська, Зіновія Франко і охоронці української культури та мови Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Микола Лукаш, Ліна Костенко. Важко назвати бодай одну область Східньої України, яка не висунула б своїх речників українського національного духу. До таборів потрапили українці з Умані й Дніпропетровського, Полтави й Луганського, Вінниці й Житомира. Навіть твердиня русифікації на Україні — Донбас не залишився бездуховним острівцем у цьому морі культурно-національного пробудження.

Були і такі українці, які лише після в'язнично-табірної школи усвідомили себе українцями і стали до боротьби не лише за загальні демократичні принципи, а, насамперед, за інтереси свого народу. До таких належать, зокрема Віталій Калиниченко, Григорій Приходько, Леонід Педан. До таких можна зарахувати і генерала Петра Григоренка, і Леоніда Плюща.

Дещо аналогічне сталося і в єврейському середовищі, коли велика група сіоністів, що прибули до табору після ленінградських, ризького та кишинівського процесів, підкорили своєму впливові численних інших в'язнів-євреїв.

Я навмисно називав досі імена східняків, хоча в таборі було більше українців з Західньої України. Західня частина в наслідок своєї особливої історії міцніше зберегла національні основи життя і генотип українського характеру. А оскільки саме ця національна особистість найбільше суперечить накиненому силою радянському псевдоінтернаціональному способу життя, то саме українці-західняки найчастіше потрапляють до таборів. Список цих імен виповнив би багато сторінок.

Євген Сверстюк народився на Волині. Коли його привезли до нашої зони — 36 табору — Олесь Сергієнко та я перебували в ПКТ — "приміщенні камерного типу". Це — внутрішня в'язниця в таборі, куди запроторюють за провини, непослух та порушення режиму. До цього ж таки приміщення, поділеного на камери, кидають і короткотермінових штрафників (для цієї мети там є так званий "штрафний ізолятор" або ШІЗО), а також новоприбулих, які перебувають там свою "карантену" — 5-6 днів, після чого їх випускають до зони, де вони вже є справжніми, так би мовити, повноправними в своїй безправності зеками.

Олесь зрадів другові, і вони перекинулися кількома фразами. Знайомий з табірними порядками, Олесь утримався від довшої бесіди з Євгеном через коридор, щоб не прирікати друга на покарання в найперший день його перебування в таборі, бо ж розмови між камерами є порушенням режиму.

Вийшовши з ПКТ, я особисто познайомився з Євгеном Олександровичем. Олесь рекомендував мені його як літературного критика, педагога й психолога. Ні Олесь, ні Олекса Резніков, ані хто інший не характеризував його як поета.

Після ПКТ я недовго залишався в зоні: покарання в ПКТ — останній етап перед переведенням до в'язниці. За цей короткий відтинок часу мої бесіди з Євгеном Олександровичем мали спорадичний характер і торкалися найчастіше педагогічних тем.

Він був небалакучий, вдумливий і поважний, але при тому незмінно приязний і витончено делікатний. Це викликало постійне зацікавлення до його особи і в мене, і в багатьох інших. У вільний від праці час він не витрачав ані зайвої хвилини на балачки і занурювався в читання або роздуми. Убога табірна бібліотека надавала мізерні можливості для творчої праці, а постійні труси (чи "шмони" табірною мовою) та перевірки виводили його з рівноваги.

У листопаді 1973 року мене додатково засудили на рік тюремного ув'язнення у Владімірі. Понад місяць я відсидів у штрафному ізоляторі, чекаючи на етап. У сусідній камері тоді опинився Євген Олександрович. Це було його перше зеківське "охрищення" — покарання за образу чергового помічника начальника колонії капітана Рака. У ШІЗО в'язень позбавлений всього, крім голоду, холоду та незручностей. Я був у дещо кращому становищі і спробував передати Євгенові трохи їжі та теплу сорочку. Але він відмовився, запропонувавши передати це хворим, зокрема Олесеві Сергієнку. Сам Євген страждав найбільше від розумового голоду і браку письмового приладдя. Він попросив мене зробити кілька підрядкових перекладів англійських поетів — Кіплінґа та Лонґфелло. Я виконав його прохання і передав йому підрядники через одного людяного наглядача. Добрі люди трапляються навіть і там.

Лише через рік я почув українські переклади Кіплінґа, Лонґфелло, Пастернака, Гайне та оригінальні вірші самого Сверстюка. Вірш Кіплінґа "Якщо" ("If") Євген переклав не з англійського, а з російського тексту, використавши чудовий російський переклад Самуїла Маршака. Ось цей переклад:*

*Тут і далі вірші Євгена Сверстюка публікуємо в такому вигляді, як їх автор статті переписав із особистого зошита поета 1974-75 року. — *Ред.*

ЯКЦО

Якщо ти вистоїш, коли всі проти тебе —
Упали духом і тебе клянуть.
Як всупереч усім зумієш вірить в себе
І спробуєш їх сумніви збагнуть;
Як зможеш ти чекать безприкладно, невтомно,
Оббріханий змовчать і стримано пройти
Під поглядом ненависти, не вдаючи при тому
Пророка мудрого і духа доброти;
Як зможеш мріять — в мрійництво не власти
І думать — не творити з думки культ,
Коли сприймеш тріумф, як і нещастя,
Як дим ілюзій, як ману гірку,
Коли стерпиш, як з правди твого слова
Пройдисвіт робить пастку на простих,
Коли нараз впаде все, чим ти жив, і знову
Зумієш починать з нічого — і звести;
Коли ти зможеш в пориві одному
Поставить все на карту — і програть,
А потім — все спочатку, і нікому
Ніколи й словом навіть не згадать;
Коли ти змусиш серце, нерви, жили
Служити ще, коли уже в тобі
Усе згоріло, вигасло — лишилась
Одна лиш воля: встоять в боротьбі!
Як зможеш гідно річ вести з юрбою
І з королем не втрапиш простоти;
Як друзі й недруги рахуються з тобою
При тій дистанції, яку відміриш ти;
Коли ущерть наповниш біг хвилини
Снагою дум, енергією дій,
Тоді весь світ тобі належить, сину,
І більше — ти Людина, сину мій.

Вірш Генрі Лонгфелло "Not Enjoyment and Not Sorrow" Сверстюк переклав блискуче. Ми порівнювали його з перекладом І. Буніна, і великий Бунін програвав в співставленні з перекладом Сверстюка, в якого було більше експресії, як і в оригіналі. Я, як здається, зрозумів причину успіху Сверстюка в цьому перекладі: вірш Лонгфелло не лише оптимістичний, а й закликає до дії і вказує на гідні людей цілі. Різниця між Буніном та Сверстюком полягала в тому, *що саме* кожний з них черпав з вірша Лонгфелло. Бунін переклав його задля повчання російської публіки, а Сверстюк шукав у ньому, насамперед, духовної опори для себе. У

цьому полягає, мабуть, головна відмінність і головна цінність табірної творчості порівняно з творчістю за умов тихого домашнього кабінету. Не сперечаюся, за нормальних умов можна створити *технічно* досконаліші твори. Але чи можна змагатися з творами, створеними за умов гострих душевних мук?

На великий жаль, серед віршів та перекладів Сверстюка, які пережили з десяток трусів, не зберігся цей переклад.

Уявіть таку сцену. У вільний час сидимо ми з Євгеном Олександровичем у "читалці" за одним столом. Я поспіхом переписую його вірші. Раптом з'являється капітан Рак — приземкуватий, дурний солдафон, мракобіс і садист, самий вигляд якого викликав у Сверстюка гідливу відразу. Рак підходить до столу, безцеремонно вихоплює з рук книги та рукопис і з "ученим" виглядом читає, ставлячи іноді безглузді запитання. Сверстюк кидає йому у відповідь якусь уїдливу репліку, на зразок: "Не можу дихати з вами тим самим повітрям!" і демонстративно виходить з кімнати, наперед знаючи, що буде покараний за "образу офіційної особи".

Інкони Рак забирав рукописи "для перевірки". Повертав він далеко не всі. Йому, як і взагалі всій адміністрації, було важко втямити, чим дихають усі ці кіплінги, лонгфелло, рільке та кюніці — якісь вони до біса "не наші". Отже, найкраще вилучити це все, щоб не трапилася якась крамола.

Такі сценки відбувалися багато разів. Кожного разу, повертаючись з ШІЗО, Євген Олександрович приносив новий твір. Вірші він міг тримати в пам'яті до звільнення з ізолятора, а відтак записував. Тому я можу достеменно вказати місце, де Сверстюк народився як поет — у ШІЗО.

Важливо звернути увагу на те, як Сверстюк вибирав авторів та вірші для перекладу: як правило, це було співзвучне тому стану, в якому він перебував. Насамперед, він шукав морального опертя. Він ніби ставив запитання: я позбувся багато чого, але чи я зберіг у собі людину? — і тут Кіплінгове "Якщо" є досить показовим. Я бажаю залишити "сліди на піску часів" — і тут вірш Лонгфелло дуже до речі. Я учасник небаченої драми за небаченої доби, навала думок про людей, про добу мучить мене, і лише тут я розумію справжній сенс приповідки "життя прожити — не поле перейти" — у такому стані дуже згодився пастернаківсько-живагівський *Гамлет*. Нарешті: чорні сили не зламують моєї віри, я не занурюся в тугу й песимізм, я сильний і відірний і черпаю бадьорість у Гайне, а разом відточую зуби на його сатири.

Євген Сверстюк не вибачав відступництва. Він розповідав мені про талановитого поета Івана Драча. Великі надії подавав поет, але "потонув у фарисействі". З вірнопідданських позицій написав вірші про Сибір та про принади сибірської землі. Сверстюк знав

інший Сибір, якого Драч уникнув через слабкодухість, і написав саркастичний, гнівний вірш "В Сибір летимо" — пародію на Драча і водночас засуд. З позиції політв'язня людина, мабуть, має те право, якого не мають інші: засуджувати відступника. Розповідаючи про Драча, Сверстюк процитував його написані раніше вірші, які тепер так пасують до самого Драча:

Ти вбив свій горизонт і небо отруїв,
Дав дулю сонцеві і плюнув в очі хмарі.
Живеш повзком і помисли свої
Ростиш в клоаці з підлістю у парі.
(Іван Драч, "Ода чесному боягузові")

Страх нищить талант — підсумував Євген Олександрович. Свій пародійний вірш він закінчив такими рядками:

А вірші... Що вірші? Звичайні рядки.
А геній... Що геній? Життєвий невдаха.
.....
І мозок сковало тенетами жаху.

Побут в'язня, його думки про близьких, про далеку Україну, гіркі роздуми і нечаста радість, суворість уральського краю, почуття християнського всепрощення — все було матеріалом для творчости поета.

Любіте своїх ворогів...
На них бо прокляття печать.
Вони несуть ясність борні —
Вони нас ненависти вчать.

Простіте своїх ворогів:
Вони — що сліпа імла,
Ковтають чужі й свої
Зусилля, літа, діла.

Розносять мертвоту й тлін,
Рятують себе вогнем,
Не відають, що творять
І снують учорашнім днем.

Простіте, зумійте простить.
Важкий і непростенний гріх —
Відмову свій хрест нести
Вже там — на останній горі.

Любіть чистим серцем — і йдіть,
Підкошені, зводьтєся знов

І мовчки в душі хоронить
Одурену вашу любов.

Моєму другові і співтабірникові Ар'є Вудці вдалося вивезти значну кількість віршів українських поетів, включно з деякими віршами Сверстюка. Вудка — молода людина з чудовою пам'яттю і добрим знанням української мови. Вірші він вивіз шляхом, який Гайне описав у поемі "Німеччина. Зимова казка". Коли жандар на прикордонній станції копірсався у валізі поета, Гайне з посмішкою думав: дурню, ти не знаєш, що найстрашнішу крамолу я везу в своїй голові!

Вірші, вивезені Вудкою, увійшли до збірки під назвою "Поезія за колючими ґратами". Читач, мабуть, вже ознайомився з чудовими віршами Сверстюка "Матері-страждальниці", "Реквієм", "Ідуть додому вмирати", "Не приходь до мене в снах", "Дон Кіхот", "Шалів перший сніг", "У білу ніч", "Знов та камера", "Хвилі радості", "Я знаю, це буде так" та іншими. Вартий уваги також вірш литовського політв'язня Каджіоніса "Остання ніч" у перекладі Сверстюка.

Моє спілкування з Євгеном Олександровичем було порівняно недовге, але пам'ять про нього виявилася незгладною. Запам'яталися численні подробиці, сценки, вислови, думки Сверстюка. Пам'ятаю, наприклад, його реакцію на досить звичайну таборову подію: коли мене везли з Владімірської в'язниці у "воронку" (в'язничному закритому авті), кримінальники-рецидивісти, яких везли разом зі мною, приставили до мого горла ніж і примусили віддати їм кілька пачок чаю, що я віз для друзів у таборі. Кримінальники з чаю роблять наркотичний напій — так званий "чефір". Сверстюк сказав з цього приводу: "Колись стереотипною для грабіжників була фраза «гроші або життя», а тепер вони кажуть «чай або життя», оскільки за соціалізму гроші втрачають своє засадниче значення — цілком відповідно до Марксової теорії".

Одного разу Євген Олександрович показав мені журнал *Донбас*, в якому було опубліковано статтю проти "буржуазного націоналіста" Сверстюка. "У Донбасі мене мало знають, — сказав він, — тому там можна писати про мене будь-які дурниці". Він аніскільки не злостився на продажного писака — автора статті. "Собака бреше — вітер розносить", — підсумував він. Преса незмінно пов'язувала дії "українських буржуазних націоналістів" (не передбачаючи, очевидно, що читачі можуть замислитися, як це діти радянських трудящих, які часто не мали грошей навіть на пристійний одяг, стали раптом "буржуями") з діями сіоністів, які невідомо яким чином з'явилися на благодійному ґрунті соціалістичної співдружності. "Вони підказують нам ідею об'єднання", — сказав Євген Олександрович. Ідея, очевидно, дала добрі па-

рості, бо незабаром він написав статтю "Зерна українсько-ізраїльської «солідарності»". (Статтю було опубліковано в *Сучасності* в червні 1979 року). Я надзвичайно радий, що Сверстюк та його одноподумці там, а ми на Заході закладаємо підвалини нашого довготермінового і міцного союзу. "Можна уявити, який міцний фундамент солідарності утвердила б ця спілка двох націй...", — писав Сверстюк. Ми цілковито поділяємо його віру. Сверстюк глибоко розуміє, що має бути покладене в основу цієї будівлі і застерігає нас від орієнтування на політичну кон'юнктуру. Він розуміє "як важко підняти правду над солодкою чи лукавою правдоподібністю. Але це суворий обов'язок".

Після першого повернення з Владімірської в'язниці в листопаді 1974 року мені вдалося лише два з половиною місяці відбутися в таборі, а потім мене знову запроторили до в'язниці — аж до кінця мого терміну ув'язнення.

У Владімірській в'язниці я опинився в одній камері з Олесем Сергієнком та Ар'є Вудкою. Ми розмовляли про українських поетів-табірників і обмінювалися віршами. В Олеся були вірші Василя Стуса, а також українських поетів "з волі" — В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча, М. Холодного. Я переписав деякі вірші. На цих аркушах я ставив імена авторів, не побоюючись конфіскації, бо це були вірші незаборонених поетів.

І раптом, переглядаючи тепер ці старі записи, я виявив аркуш з написом "Сервантес". Це, певна річ, не переклад з Сервантеса. Я звичайно користувався цим не дуже хитрим способом, щоб врятувати від конфіскації вірші табірних поетів: на сторінках з їхніми творами ставив імена не заборонених в СРСР радянських чи закордонних, чи старих російських авторів. Я майже певний, що цей вірш належить Сверстюкові, і, мабуть, саме тому я тоді використав ім'я Сервантеса, дещо подібне до прізвища Сверстюка, та й зміст вірша це підказував.

Скільки доріг і мук!
Стишивсь. Зібравсь. Застиг.
Може пройшов турну,
Щоб тут себе знайти?
Ночі, як гурт нетяг.
Дні без надій і втіх.
Може — своє життя
Виставити на сміх?
Лицарський вік минув.
Лицарство — вік оман.
Може, пародію втну
На лицарський роман?
Знову подвійний стиль.

Знов королівський такт.
Чорні в очах хрести —
Тіні від ґрат в хрестах.
Що це — портрет душі?
Схожий? Як я між вас.
В камері цій душній
Сотні моїх Санчо Панс.
Зболений кожний нерв.
Рубаний кожен жест.
Власне, нема мене —
Дублений полімжест!
Все ж проступа на нім
Лицарський перший текст:
Вічна суворість борні,
Вірність, воля і честь.
Вбогий дивак — і ґранд,
Серце і склад думок,
Навіть отой Росинант —
Ґотика духу й кісток.
Скільки ломало життя,
Скільки брало на глум —
Чистим лишався стяг,
Вічним — шляхетний сум.
Сміх мій терпкий не вдався.
Сміх, мій останній шанс,
Чимсь до душі припав
Сотням отих Санчо Панс.

.....
Цей одержимий дух,
Цей профетичний тон,
Цей круглощокий друг...
Що це було — мій сон?
Може, в житті, як в сні,
Дійсність — зовсім пуста:
Справжнє єдине в нім
Те, що в душі святе?

.....
Колом пройдуть віки
У летаргійнім сні.
Хто все ж він був такий?
Знав, що творить, чи ні?
Творчий звільнив порив...
Видав розваг юрбі...
І мимохідь створив
Пам'ятник Віри — собі.

Ти, що прийшов, спинись.
Змовкніть, раби: в броні
Лицар, високий, як спис,
На сухоребрім коні.

Євген Сверстюк, відбувши в'язнично-табірний строк, тепер перебуває в далекому сибірському засланні. Його дух не зламано, він не пішов на компроміси з сумлінням. І хоча час від часу його охоплюють сумні думки, він тепер — один з провідних носіїв вічно палаючого смолоскипу народного прагнення до незалежності й свободи.

ПОЕЗІЇ

Казімера Іллаковічувна

ДВОБІЙ

Місяць іде бездоріжжям,
Світлом землю, мов ножем, ріже.
Отікають світляним плином
Струнка смерека й гнучка ліщина.
Тисячі зел і трав.
А коли місяць ступає на став,
Брязкіт на брязкіт вдаряє над плесом
І очерет шелестить над притупленим лезом...

СМЕРТЬ КЛАДЕ ПОКРИВАЛО

На мої очі, широко розверті,
Лягає срібне покривало смерти.
Тепер бачу, що було не варто.
Тепер бачу, що було не треба.
Скільки літ! Скільки літ пропащих,
Боже мій, без дому, без хліба, без Тебе!
Смерть запоною завішує небо...
Тепер бачу, що здалось нінащо.

ВЗІРЕЦЬ

Тчеться, тчеться льну небілена нитка,
На ній розкішний взірець буде виткано:
На сірій льняній основі
Голівка при голівці, рожі пунцові,
Золоті рожі, рожеві птахи,
Бірюзові слимаки, пурпурові черепахи.

Казімера Іллаковічувна народилася 1892 року в Вільні. Важніші її збірки поезій: *Ікарові лети* (1912), *Смерть Фенікса* (1922), *Риболовля* (1926), *Дзеркало ночі* (1928), *З глибини серця* (1928), *Попіл і перлини* (1930), *Героїчні балади* (1934). Вона займалася теж перекладацькою роботою, вважалася однією з найголовніших поетів міжвоєнної Польщі.

Чи це наслідок візійності поета, чи циклічності історичних трагедій, але настрої поезій Іллаковічувни відповідає настроям сучасної Польщі. —
Ред.

МОЛИТВА СЕРЕД НАТОВПУ

Дай мені, Боже, ніч темну,
Темну ніч в тишу закуту,
І таку силу таємну,
Щоб нічого не чути.
І славу безіменну,
І шлях у безворотність...
О, Боже, дай мені темряву
І самотність.

БОГ ВСЮДИ ВІТАЄ

Цього не обійти: Бог всюдисущий і всюди вітає,
У кожному дивовижнім образі й звичаї.
Являється посеред нас не тільки в фіміямі молитовного кадила,
Але й на шибениці, в топорищі ката його сила.
Бог і в судді, коли той судить криво,
І в свідкові, коли той правдою клянеться неправдиво,
Він теж присутній. Тому жах мені морозить груди,
Бож, якщо — в апостола Петра — то і у Юди;
Якщо в душі у невинно замученого німцями жида,
То і в тих німцях теж?.. Ніяк не вийду
З блудного кола між неправдою і правдою. Чи кара то чи злочин,
Бог — всюди. У найменшій часточці щодня його знаходять мої очі.
І хочеться мені над людством простягнути руки
І всіх — і винних і невинних, великих і малих — узяти на поруки.
Й великим голосом благальну закричати на весь світ
пересторогу,
Щоб, судячи людину, не замучили самого Бога.

ТЕМІНЬ

На душі в мене мертвий спокій.
За вікном дощ дзвонить, вітер шаліє.
Похована в могилі глибокій
Моя надія.

В кімнаті у мене ніч темна...
Не вмю плакати, не вмю!
Що погасла сила жива, таємна —
Розумію.

В кімнаті моїй тіні,
Смерть править молитви, чотки як гирі...
В нового дня воскресіння
Не вірю!

НАЙПРОСТІША ПІСНЯ

Лежать під містами, під грузом розвалин,
Розчавлені, засипані, безликі —
Ті, що мене кохали, ті, кого я кохала,
В польській землі навіки.

Руки хрестом, очей випалені ями,
Грудей розпластані плити.
Скільки мого щастя, вже не оживе ніколи під моїми руками
Пульс жил розбитих!

Як же мені з тої віддалі пісню на іншу змінити,
Як мені тужити іншим болем?
Тих, кого змалку у вітчизні моїй кохала,
Не побачу більше ніколи.

Куди б не повела стежка, всюди біль мій мешкає,
Віком в'ються імена криваві...
Серця мого муку розкльовують круки,
Що тут, що у Варшаві!

Лежать під містами, під грузом розвалин,
Розчавлені, засипані, безликі —
Ті, що мене кохали, ті, кого я кохала,
В польській землі навіки.

РОЗЛУКА

Хтось чує твій голос,
Але не я...
Біжить через луг, через поле,
Колія.

Далі через ліс, через кручі,
Побігла просто,
Могла б нас злучити, але не злучить
Мостом.

Низьке, грузьке, оболонне,
Трясовиння безкрає...
Не досягну твоєї долоні —
Потопаю.

ЧЕКАННЯ

Такі ми притихлі з тобою,
Мов голубів пара на бурю.

Тугою-непокоєм
У далині хмуриться.

Завтра мене лякає! Погода
Над нами ще легко дихає,
Світанкова юна врода
Стоїть у небі тихому...

Знак невідомий нікому
За краєм веселки, далеко...
Може за хвилю грому
Розкотиться грізний клекіт?!

Важко нам, сонно-дрімотно,
Мов піскам, коли на вітер збирається.
Доля громом безповоротно
Ще ударить не рішається.

ТІЛЬКИ СОН

Для тебе я лиш сон,
Для мене ти — лише омана.
Що ж я про тебе знаю,
Вимріяний коханий?

За вікном моїм в шереху зір
Мерехтиш у просторах безкраїх...
Може серце твоє — пустир?
Що я про тебе знаю?

Може ми тільки духи,
З гнізд зірвались, мов зорі,
Від зорі до зорі легші від пуху
Вітром гнані в простори.

Заки півень запіє,
В білім мороку бліді, хворі
Погаснемо, ніби зорі,
Мов тумани нас вітер розвіє.

Ах, летять, летять хвилі в даль,
Мертвих зір порох по світі!
Снився мені... тобі... сон на печаль.
Є сни, що і наяву світять.

В серці моєму — ніж; то напевно кінець,
Рожі у тебе на серці, рожі між нами.
Поклади на скроні з рожі вінець,
Живемо тільки снами.

МІЙ АВАНС

Може колись вгору крутими сходами
Виломиться стежка,
Може колись над садами-горобдами
Буду мешкати;
Підіймуся над липи іржаві,
Що тут і там по Варшаві
Виглядають з-за брам, з-за мурів,
Закриті на ключ сторожами похмурими.

Може колись доведеться мені вийти над хмари
З цинобри
І дізнати, що світ, коли споглядати його з висоти,
Добрий;
Що у щебеті ластовиннім,
Над кажанів кружляючим колом,
Дужче пахнуть, яркіш мерехтять безцінні хвилини,
Ніж коли йдеш долом.

Може колись одягнеться в срібні шати
Душа без тіла,
І переконаюся, що перестала дбати
Про те, над чим так боліла...

А якщо трапиться це весною
У високій, глибокій лазурі,
Може в небо проросту головою,
Немов куц у склепіння муру.

*Переклала з польської
Марина Приходько*

ПІСЛЯ «КНЯЖОЇ ЕМАЛІ»

Юрій Шевельов

Оксани Лятуринської не стало 13 червня 1970 року. Як пише автор її докладного некролога М. Данилюк, "тіло її, як це вона собі бажала, «звичаєм давніх наших предків» було спалене. Урна з попелом її останків була перевезена до Бавнд-Бруку (Нью-Джерзі) і похоронена". Було їй 68 років — день народження 1 лютого 1902 р. Вона була майже зовсім оглухла, самотня й замучена кільькалітньою важкою й украй болючою хворобою.

Читачі знають Оксану Лятуринську найбільше з її збірки трьох збірок: "Княжа емаль", "Гусла" й "Веселка", що були видані разом під спільною назвою "Княжа емаль" 1955 року. Євген Маланюк дав їй образ як поетки, що найбільше врізався в уяву її читачів:

Аж пуца зашумить волинська,
Й на оксамит і злотоглав
В сап'янцях легких Лятуринська
Виходить годувати пав.

Ворожить про весну колишню,
Любов вцілює в слова
І випускає — сокіл-пісню
З гаптованого рукава.

Сьогодні, коли виявлено чимало з її писань, не включених до тризбірки, і — більше й важливіше — ми знаємо тепер її твори пізніших років — зовсім готову до друку її четверту збірку "Туга", збірки дитячих поезій: "Бедрик", 1956, "Ягілку", 1971 (посмертно) і досі не видане "Чар-зілля", нарешті цілу групу її статтів, ці писання не тільки доповнюють "Княжу емаль", показуючи дальший розвиток поетки, вони де в чому змушують по-новому подивитися на попередню тризбірку, на образ, викарбуваний Маланюком.

Не менш важлива й інша обставина. За життя автора про його

Цю статтю написано як вступ до запроєктованого видання творів Лятуринської, що її взялося видати, за редакцією Богдана Гошовського Об'єднання українок Канади, торонтський відділ. Тут стаття друкується з малими змінами.

На бажання автора зберігаємо його пунктуацію при наводженні джерел. — Ред.

твори пишуть критики. Після смерті, з бігом років, голос забирає *історик літератури*. Перед ним двоє завдань. Одне — реконструювати внутрішній розвиток автора. Друге, відповідальніше ще, — вмістити творчість автора в перспективу загального розвитку літератури, визначити її місце в літературному процесі. Критик не мусів забиратися в глиб цих проблем. У цій статті можна, звичайно, тільки попередньо і, либонь, багато в чому навіпомацки порушити їх.

На перешкоді взагальненню стоїть зокрема брак точних хронологічних відомостей. Не знаємо, наприклад, коли скомпоновано збірку "Туга". Припускаємо тільки, що не раніше середини 50-их років, бо інакше вона, мабуть, увійшла б до "Княжої емалі", і не пізніше середини 60-их років, бо настрої дальшої доби ще не позначилися доглибно на новій збірці. І настроями і формально "Туга" виразно зв'язана з попередньою, мабуть, "Веселкою", але не тільки в сенсі продовження, а і в сенсі протиставлення-заперечення. Контраст відданий уже самими назвами збірок. "Веселка" — явище об'єктивного світу, хай ілюзорне, а етимологічний зв'язок із словом *веселий* цілком наочний. "Туга" натомість веде нас до внутрішнього світу авторки і до далеко не веселого настрою. Слово це, що стало назвою збірки, повторюється десятки разів у тексті поодиноких поезій. Воно — справжній ключ до цілоти, але не в однозначності, а в усій повноті своєї семантики. Академічний "Словник української мови" як основне значення слова *туга* подає "почуття глибокого жалю; важкий настрої, переживання, спричинені якимсь горем, невдачею". Це визначення взороване на російському *тоска*. Але слово може мати й значення — далеко активніше — близьке до значення слова *прагнення* або до німецького *Sehnsucht*, що стоїть між цими двома значеннями. Лятуринська використовує всі ці семантичні нюанси. Слово *туга*, на жаль, не вживається в множині. Якби можна було, слід було б назвати збірку множиною: *туги*.

Туга може бути за минулим, що було: дитинство, мамині руки, згаслий і неповоротний світ. Туга може бути за минулим, що його не було, туга-мрія, то урочо-врівноважена, то гостра й трагічна, туга-вовк, що вгризається в душу зубами, вп'ялюється звіром. Вона може бути безнадією, і вона може породжувати вибух бунту: "Ти пристрасно затужиш: д'горі, д'горі!" Вона може бути болем за милим, що не прийшов ("Сага") або що його ніколи не було. Її може спричиняти поразка в змаганнях (Хуст на весні 1939 року з його "Якби так сповнилось, якби!.."). Кількість варіацій важко облічити, але висновок один: туга тепер для Лятуринської — закон життя, бо минуле не повертається, мрії не здійснюються, майбутнє — не таке, як бажалося. Збірка закривається віршем, що викликає затужені образи Ясольди, Любуші, Ярославни — ряд

можна було б вести далі без кінця. *Ardor mentis aeternus*. У такому світі барви веселки тахнуть і кольори не міняться. Корабель Ізольди приходить із чорними вітрилами.

Як не випадково, що збірка замикається мотивом вічної туги як закону життя, так не випадково вона відкривається присвятою хуторові, де пробігло дитинство поетки, що ніколи не повернеться і що його може й не було:

Чи мо' це лише мережано
ясочкою мрій,
чи мо', чи в душі збережено
й в пам'яті моїй!
Сте... ой, стежечки заорано
вже давним-давно!

— віршем, де кожний третій рядок починається, як схлипом, першим складом слова, що з'явиться в цьому рядку далі. Та й у всьому першому з чотирьох циклів "Туги" домінують мотиви минулого, що було-не-було, але так чи так ніколи не повернеться — "ці джерелочка прозорі, ці високі осокори" "там удома, там удома", ці грядки-"неньчині цяцяночки", левкой, що був "любчиком у мами", бальзами хатньої божнички й аналоя. В імлістій перспективі цього загаслого, нереального світу нерозрізненними стають мама й батьківщина, і люди й речі існують хіба як зникомі запахи, невідступні в своїй зникомості, що асоціації з ними доносить кожна квітка, кожний повів вітерця.

У другому циклі "Туги" додається-вплітається мотив мертвих друзів і близьких з післядитинного життя, друзів, що від них уже годі чекати вістки:

І, як чоткї, перебирай наймення:
— За воїна Миколу, за Євгена,
за Юрія, Олега... Боже мій!
Кого з них спом'януть за упокій?

До цього переліку загиблих друзів, де так легко додати конкретні прізвища сучасників-поетів з Праги й Варшави, додається збірний образ народного війська, але мертвого, мертвого:

Ключарю Петре, вийми ключ,
і хай Архангел сурмить!

І ось, нарешті, найширше взагальнення, сама царівна-Україна:

Мої двори на три замки замкнено;
від них загублено ключі;

з листами голуб не злетить,
і нитку не дотягне прядка.

.....
Літа я сплю, подоланá царівна.
Хто прийде, збудить хто, міцний і владний?

Є, як і давніше, відклики до історії — Дажбожич у шоломі, княгиня Ольга... Але вже мало їх супроти попередніх збірок Лятуринської, там вони були як живі серед живих, тепер тяжко позбутися враження, тяжко забути, що вони теж мертві, а традиційні вже образи Празької школи, всі ті римські торса, шерблені бронзи, суверенність на списі, вже майже зникли, а коли де з'являться, то звучать безнадійною стилізацією ("Рік 1648—1918"). У пізніших, після "Туги", поезіях Лятуринської їх уже взагалі не буде.

Якби давати назву третьому циклові поезій "Туги", це була б Самота і Смерть. "Ти сам з собою віч-на-віч", "нікого не було, що б обіч став", і, вже в четвертому циклі, — "ти відійшла вже за земного межі". Характеристично, перекладаючи вірш Максима Багдановича, Лятуринська "ў задуманьні" оригіналу віддає "так самотно"! А самота — це вже іпостась смерти, чий образ знаходимо в усіх чотирьох в'язанках "Туги". Петрів батіг супроводить самотнього мертвого на цвинтар, васильки лежали в трунах батька й нені, півонії — спалах пристрасти життя перед зів'яненням уже завтра, повняки віщують осінь-смерть, цвіт лоточчя буде зірваний, і кохання згасне в забутті.

Як і в попередніх своїх збірках, Лятуринська й тепер підносить вагу ритуальності в життєвій поведінці людини, шукає обґрунтування ритуальності в давньоукраїнській мітології, як вона її бачить, зрештою нескладній: Русалки, Перун, Дажбог, Ярило... Сама повторність явищ природи, а кінець-кінцем і людського життя сприймається як ритуал. У започаткованій серії віршів про квіти (й рослини взагалі) не тільки підкреслюється використання квітів у ритуалах, а сам цикл життя рослини-квітки сприймається й подається як своєрідний ритуал природи. "Портретні" риси кожної рослини мало цікавлять поетку: вишневий цвіт білий, петрів батіг синій, левкой пахне... — кожний знає це і без поезій Лятуринської. Не пластичність зорового образу вабить авторку, а функція рослини в людському житті і в природі. А також асоціації з дитинством і схованим власним внутрішнім світом. Волошки серед колосків "ідуть хресним ходом", щовесни на руїнах яріє "буїноцвіт і дивини і звіробою", сухоцвітки щоразу "край ківоту гроночком" падають "під іконочку". Усе це повторне, а тим самим це ритуал. І в своїй повторності він оновлює в уяві дитинство, молодість, рідний дім, Україну.

Це не нове в творчості Лятуринської. Але нова тепер функція

цих образів і пригадок. У попередніх збірках у цьому виявлялося життя в його повноті й своєрідності. На новому тлі загаслого й приреченого на смерть світу, ці ритуали, ці померлі боги, ці роковані на зів'янення квіти знаменують замкненість усіх природних циклів. Цикли можуть бути яскраві, повні буяння й барв, але вони всі ведуть у смерть і забуття. Ритуали обслуговують центральну тему туги.

Так витворюється двоїстість у ставленні до ритуалу, до його функції. Давніше він був позитивним первнем у житті й світі. Тепер водночас він стає віщуном і носієм загибелі. Природно, постають спалахи заперечення, аж до світоруїни:

Я кличу шторми, кличу бурі,
бичі століть:
— Прийдіть, прийдіть у шалі фурій!
Хай світ не порятує Юрій!
Прийдіть! прийдіть!

або до бажання власної смерти в героїчному самоспаленні, як у тому уривку з задуманої поеми "Героїка", що оспівує смерть молодого поета Андрія Гарасевича в спробі подолати одну з найжених альпійських висот. Але поема "Героїка" не пішла далі кількох фрагментів, а на світоруїницький клич сама поетка дала відповідь, і то ще перед тим, як з її вуст зірвався несамовито-відчайний вигук:

Не захитати неба стелі.
Приплив — відплив.

У збірці "Туга" Лятуринська ще може захоплюватися стихійною динамікою життя, надто життя природи. У поезіях "Ряст" і "Вишневий цвіт" цю динаміку, силу, непогамованість та їхню підпорядкованість річному ритуалові зміни в повторності відтворено безособовими реченнями: не "вже росте ряст", а "вже *пішло* в долині рястом", не квітнуть вишні в садках, а "*пішло, пішло* садами... *метнулось* рукавами, *підлетіло* попід брами". Цвіт каштана викликає уяву Божого чуда:

Як то чудно, Божа Сило!
Мов зі Сходу диво з див,
тут Тобі панікадило
ліпо обрин засвітив.

Так само, цвіт липи виливається в алилуя Богові, дар сонця творить "життєдайний зрин", весняна злива завершується молитовною ясою перлистих крапельок, що, повислі на гіллі, співають хвалу Творцеві. Та чим ближче до кінця збірки, тим цих мотивів, і

так не панівних і не рясних, меншає, зникає сяйво сонця, і свинцева туга запановує з невідкличною неминучістю. А в пізніших поезіях, як далі побачимо, душа йде до замкнення в собі, а туга стає приреченістю, аж поки, десь коло 1960 року, не вичерпаються й не всохнуть самі джерела поезії.

На цьому шляху до самообмеження, замкнення в собі і, кінець-кінцем, повного мовчання маленьким чудом постає останній і може найсильніший шедевр об'єктивної — так здається — поезії, вірш "Її малоросійське достоїнство — сотничиха", історично-психологічний портрет, що в слові відтворює один з малюнків Рігельмана. Не буду його тут цитувати, але хай читач, що любить поезію, перерве тут читати цю статтю й вдасться до цієї поетичної перлини. Якби Лятуринська написала тільки цей вірш, їй було б забезпечене місце в історії української поезії. А проте про "об'єктивність" цієї поезії ще далі.

Почорніння поетичного світу, опанування його по-вовчому хижою тугою, звиродніння ритуальності не могли не позначитися на особливостях поетичної техніки. Формально, обминаючи щасливі винятки, "Туга" стоїть нижче від тризбіркової "Княжої емалі". Це ще поезія в повному сенсі слова, але є в ній риси втоми й самоповторення. Ритміка вірша менш різноманітна, ніж перед тим; поезії пісенного й інтимного стилю тримаються більш-менш однотипного хорею, "героїчні" мало не автоматично переходять до традиційного ямбу, хоч і далі є дуже цікаві експерименти в поодиноких утворах, як от уже згадуване винесення першого складу першого слова третього рядка кожного катрена на початок рядка в поезії "Хутору Ліс", який відкриває збірку, — засіб, що підносить розірване слово і імітує спазму в горлянці, як у напливі почувань, — у даному випадку навіяних спогадами про дитинство. Часом стилізація під народну пісню стає надто явною (наприклад, "Калина", "Жостір"), паралелізми надто підкресленими; часті повтори слів подеколи не вмотивовані й ніби тільки заповнюють порожні місця в інерції метру, таку ж функцію виконує надмір вигуків. Нагромадження здрібнілих форм — як от рясочка (двічі), опясочка (двічі), черничечка, свічечка, ґроночко, іконочка в коротких дванадцятирядкових "Сухоцвітках", — часом веде до розніжености й сентиментальности, яких авторка, напевне, не бажала. Замість власної образности часом подибуємо вивітрені "колишні" метафори, як от зима проти весни (в "Останній пісні"), ніч проти світла сонця тощо (в ролі заступників понять добра і зла). Певне приглушення відчуття поетичного слова виявляється і в використанні лексики інших поетів, виразно й щільно асоційованої саме з цими поетами і не притаманної власному стилеві самої Лятуринської, — пошлюся на Тичинині *прозор* і *злотозор* ("Як хороше" і "Ти раптом спам'ятавсь").

Ці прояви поетичної втоми, ці риси зманерованості були чужі поезіям попередніх трьох збірок. Але вони не панують. Є і в "Тугі" зразки лаконізму й мужності, що відзначали давніші поезії. Лятуринська далі лишається настороженою супроти прикметників і вміє майстерно обминати їх, то адвербіалізуючи їх (любитки цвітут *зоряно*), то субстантивізуючи (*ясінь* Великодня), то перетворюючи на апозицію (любко-голубчик, співаночка-писаночка), — а не зоряні любитки, ясний Великдень, любий голубчик, писана співаночка. І далі поетка об'єктивізує поезію, роблячи її ліричним героєм не *я*, а *ти* (чув ти сколих; ти не був на сонці й досі; ти раптом спам'ятавсь, — усе це в суб'єктивній ліриці), витворюючи в деяких віршах примхливу й химерну гру переходів від *ти* до *я* і знов до *ти*, своєрідну формальну діалогічність. Майстерною лишається далі композиція збірки як цілоти з її чотирма циклами, про що вже була мова.

Якщо, — як припускаємо, — поезії "Туги" писано (або перероблювано з давніших) 1947-1957 років, а збірку скомпоновано 1956-1957, то в часі це збігалось з остаточним оформленням збірки поезій для дітей "Бедрик", виданої 1956 року, але створеної, за свідченням М. Данилюка, ще 1942-1943 року, і, мабуть, ще однієї збірки "Ягілка", що вийшла в світ у формі, фіналізованій Оксаною Соловей, аж 1971 року, після смерті авторки. Дуже ймовірно, що й третю збірку, про яку як і про "Ягілку" не знаємо, чи вона призначалася лише для дітей чи й для дорослих, "Чар-зілля", компоновано тоді ж таки. Хоч усі вони мають менше значення, ніж "Туга", вони важливі вже тим, що допомагають краще й глибше зрозуміти деякі аспекти саме цієї збірки і поезії Лятуринської взагалі. Останні дві збірки дуже щільно прилягають до "Туги" й тематично. Вони бо складаються з поезій, присвячених кожна якійсь окремій рослині чи квітці. А так складений і перший цикл "Туги", що його 23 поезії — всі такої тематики. На додаток, у другому циклі "Туги" є ще три такі вірші. "Ягілка" додає до цього 44 квітко-рослинні поезії, "Чар-зілля" — ще 41. (Разом це дає солідну цифру 111). З такою систематичністю в історії української поезії хіба Климентій Зіновійович складав свої цикли, наприклад, про ремісників різних професій. А вгляд у рукописи й чернетки письменниці показує, як уперто вона над цією тематикою працювала. При багатьох рослинах у рукописах виписані також їхні латинські назви. Явно авторка не покладалася на свої пригадки, а користалася якимись підручниками й довідниками, — справа майбутнього дослідника встановити, якими саме. Багато з цих поезій існують у кількох і то дуже відмінних варіантах.

Загальний принцип розподілу "рослинних" поезій між трьома збірками можна помітити досить виразно, хоч в окремих випадках поетка вагалася, куди саме приділити той чи той вірш. До

"Чар-зілля" влучено вірші про цілющі рослини. Відповідно цей цикл об'єднується наскрізним образом Св. Пантелеймона, який з'являється в кількох поезіях циклу, зокрема в першій і останній. Св. Пантелеймон (у західній традиції Панталеон) був лікар і вважається на Заході і в слов'ян патроном лікарів і повитух. Сама назва цієї збірки в'яжеється не з якимнебудь конкретним зіллям. Чар-зілля тут, насамперед, народна творчість, народні вірування. До "Туги" й "Ягілки" ввійшли інші, нецілющі рослини (або й цілющі, але без наголошення їхньої лікувальної функції). Розподіл між цими двома збірками не такий наочний. Можна думати, що до "Туги" приділено ті рослини, що асоціювалися, прямо чи посередньо, зі спогадами дитинства, тоді як "Ягілці" припали ті, що в'язалися із змінами пір року. Очевидно, ці критерії не раз перехрещувалися, і тут корінь вагань або подвійних влучень.

"Рослинні" цикли Лятуринської мають багато спільних рис, але є між ними й відмінності. Як і можна було б сподіватися, цикл "Туги" найліричніший. "Чар-зілля" відзначається найбільшою об'єктивністю. Більшість віршів тут — монологи самих рослин, а це виключає явні втручання поетки. Є чимало ремінісценцій історичного порядку — згадки про січовиків, про Байду, про Сагайдачного. Є, хоч і не підкреслено, християнські мотиви (починаючи з самого Св. Пантелеймона). Панівний настрій — спокою, рівноваги:

Таж у Божому городі
зайвого нема ніде.

У "Ягілці" куди сильніший зв'язок з пісенним фолкльором, з поганською мітологією, є перегуки з "Лісовою піснею" Лесі Українки, з раннім Тичиною ("Романок"). Синтакса розірваніша, виклад динамічніший, образи суб'єктивніші, музика вірша підкресленіша:

Не видаТи ТаТа!
СлаТиму постТелю,
Ти сТій на чаТах,

виразні елементи гри, ніби авторка позирає навколо з грайливими бісиками в очах:

Як упала нічка,
край ставка сороченьки
скинули купавочки.
Очі мої, оченьки,
очі мої, вічка,
то ж бо не купавочки,
далебі, що мавочки!

Більше одначе спільного, що вже тут описане в мові про "Тугу", починаючи від переважної хорейчності (але, повторю, ямб автоматично, коли виринає героїчний мотив — як от у "Соняшнику") і кінчаючи шуканням "згаслого, минулого неповоротного світу, осуґа манерности, перебільшеної дитинности

(Мій яминчику, мій дусю),

надуживання вигуків і повторів, нагромадження пестливих форм:

— Підемо до стрієчка,
де вже коломиєчка
джухи, джухи, джухи, джух!
Дівочок там — наче мух!

Спільне й те, що в більшості випадків не дано "портрету" рослини чи квітки, тільки вихоплено якусь одну її рису, що зрештою відповідає дитинному баченню світу.* І найголовніше — і

*Певна трансцендентність "ботанічних" образів і циклів Лятуринської стане ще очевиднішою, коли порівняти їх з теж "ботанічним" пейзажем Григорія Тютюнника в його романі "Вир", де головне — конкретність образу квітів і рослин (що не виключає ні прихованого суб'єктивного пляну, ні майстерности цих пейзажів). Ось для порівняння зразок: "Луг... посвітлішав і прихорошився. Уже горіли мохнатими і червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким медвяним душком; цілими озерами поміж зелених трав біліли соромливі невісточки в жовтих шапочках і білих віночках з пелюсточок навколо голівок; вплітався та спалахував іскрою петрів батіг; розпарена нічною задухою, гостро і нудливо смерділа болиголова, яка то тут, то там здіймалася вище всіх на своєму товстому і порожньому стовбурі, увінчаному тоненькими, схожими на віття кропу гіллячками; іноді посеред луки розкішно кущився верболіз, схожий здаля на копицю сіна". Із світу мрії ми тут перейшли до світу спостереження.

Тютюнникові квіти й рослини існують у конкретному просторі й часі, вони "грають" своїм взаємозв'язком. Квіти й рослини Лятуринської ізольовані, напівабстрактні, кожне існує в собі, взаємоасоціації між ними, коли вони є, йдуть не через конкретний пейзаж, а через свідомість авторки. Вони ніби не ростуть у саду чи на луці, вони — виплід уяви, породження внутрішнього світу їхнього творця; втілення мрії. Скупі деталі їхньої "поведінки" приходять з-поза серпанку пригаслого спомину або... з підручника ботаніки.

Забігаючи наперед, можна сказати, що і порівняння вимріяного села Лятуринської, сказати б, мітологічного села, з не раз натуралістичним селом Тютюнника теж було б повчальним. У поменшенні відбилася тут кардинальна відмінність між переважним (хоч не виключним) характером двох головних струмів української літератури після поразки Визвольних Змагань — літератури підрадянської і літератури еміграційної, що стали за влучним виразом Богдана Бойчука й Богдана Рубчака "координатами", конечним доповненням одна до одної.

найбільше впадає в око — і криком вимагає пояснення — змальований сумою образків світ не має в собі людей. А уявити собі дитинство без людей — сливе неможливо. І тут постає питання, — чи дитинність не заступила тут дитинства? Той, хто хотів би з цих поезій вичитати історію авторчиного дитинства чи хоч би епізоди його, жорстоко б розчарувався. Маємо тут не речовий образ дитинства, а бажання створити атмосферу дитинства, уявний імлістий світ, прагнений настрій. Не дитинство, а тугу за дитинством.

Так стають зрозумілими перебільшення афективності, з одного боку, розшукування відомостей у книжках з ботаніки, з другого. Виникає підозра, що кінець-кінцем, тут ідеться не про спогади булого, а про бажання не бачити існого. Про втечу від сучасного, довколишнього світу.

Це дуже відповідальне твердження, і, перше, ніж його прийняти, треба перевірити його на інших творах Лятуринської того часу, а коли воно справдиться, кинути дещо *інакший* погляд і на її попередню творчість.

Перший спробний камінь — "Бедрик", єдина збірка Лятуринської, що незаперечно була написана спеціально для дітей. Ці вірші простіші формою, вільніші від настроїв автора, і вони справді окреслюють світ дитини на хуторі. (Характеристично, герой більшості цих поезій — не дівчинка, а хлопець. Як Шевченко, чоловік, написав десятки — і найкращих своїм ліризмом поезій, у формі монологу жінки чи дівчини, так жінка-Лятуринська воліє перевтілитися в хлопця). Спробуймо зробити інвентар цього світу. Насамперед, тварини в широкому сенсі, включаючи комах: бедрик, півник, мушка, пташка, песик, коник (кінь), гуси, вивірка, світлячок, рибки, голуби, сарнятко, цвіркун, киця. Деталі пейзажу: стежки, хмаринки, дощик, дорога. Дитячі гри та іграшки: гра в свинки, глиняний півник, снігова баба. Рослини: капуста, незабудька, сирійжки, дзвоники, стокротки, браток, дуби. Персонажі і аксесуари казок: кіт і горобець, вовчик і зайчик, чари-мари, сонце — місяць — зірка (та ще — на сумлінні поетки — Білбог і Чорнобог). Справді, світ хутірської дитини.

Але люди? Чи є люди в цьому світі? Люди в збірці з'явилися чотири рази. Чотири рази! І як!? Випадок число один: "Вийшли вівці з пастушком". Навіть не пастушок з вівцями, а вівці з пастушком. Пастушок — тільки деталь образу овечої отари. В наступній поезії, "Пастушок" герой лише деталь пейзажу. Далі є якісь "ми": "Заблукали ми в ліску". Хто ці ми — не розкрито. І останній, четвертий випадок: "Мати навчала: Не вір підхлібні!" У минулому це спогад про давніше минуле. Але це ще найконкретніше — згадка про голос матері. Так фактично в світі "Бедрика" людей нема. Є тільки згадка про одну наче реальну, але колись,

так давно-давно, матір.

Без людей, без дорослих ніякий дитячий світ, як уже сказано, не існує. Виходить, їх усунено. Усунено свідомо чи несвідомо, але послідовно і, очевидно, не без причини. Виходить, перед нами, як і можна було припускати, не відтворення справжнього дитинства, а творення уявного світу, умовного дитинства.

З умовністю цього світу в суті речі гармоніює на перший погляд чужорідний вірш, уключений до збірки, "Кораблі", про кораблі, яких, звісна річ, на волинському хуторі було і видом не видати, а до того кораблі в рейсі до екзотичних берегів, де зеленіють пальми й кричать папуги, а везуть ці кораблі, на додаток, чи не з візантійських хронік позичений "злототкан". Літературні кораблі, літературні береги, літературний вантаж.

Але знов не поспішаймо з остаточними висновками. Є в Лятуринської, хай невеличка, але ціла книжечка про дитинство: "Материнки". Видана 1946 року, а написана, за свідченням Данилюка, ще 1942 року, значить ще в Празі, ще не бомбованій. Правда, це проза, а з поетичних творів ще не розглянено поему "Єроним". Але до "Єронима" краще повернутися пізніше, а тепер таки про "Материнки". Дев'ять мініатюр, почасти новелеток, почасти ліричних монологів, напевне, автобіографічного характеру. Це ясно з усієї розповіді, підкреслене воно і псевдонімом, під яким книжка вийшла: Роксана Вишневецька. Про Роксану далі, але тепер важить нагадати, що хутір Лятуринських, в околицях Крем'янця, лежав недалеко Вишневця.

"Материнки" мали "позитивну пресу". М. Глобенко, Гр. Шевчук та інші підносили їхню ідилічність без сентиментальності. Але в усіх, скільки знаю, оцінках не досить відзначено відмінність у розподілі фарб між портретами матері й батька малої Злотки, "ляльки", а ця відмінність багато важить у нашій теперішній мові про "Материнки". Варт пильніше придивитися. Ось мама боронить беззахисних котів від жорстокої Уліти; забороняє жорстоку гру з Мамуркою; до мами біжать діти зі скаргами на всі несправедливості; у маму ніжно закоханий лютий пес Гектор і, так само, гер фон-Кравзе, з усіх людей тільки їй кориться перший з них; це мати пестить приреченого на заріз страшного бугая Буцила; "всі діти хочуть попасти до мами, притулитися лицем до її лица, до її милі долоні"; мама "радісна й ласкава" ось, "уся якась просвітлена і радісна", вона стоїть у сонці. А от риси батькового портрета: "страшна батькова розправа: нагаї й карцер"; батько націляється, готовий забити Буцила, того самого, що його пестила мама, а далі він безжально продає Буцила різникові, бо батькові "завжди було потрібно грошей"; батька діти завжди боялися; "тижневі батькові нагаї"; "коли він гнівається, то не пам'ятає сам себе"; він устає на весь свій довгий зріст і хоче вдарити Іва; коли

надходить батько, настає мертва мовчанка, діти "затихають, як в німому царстві"; із своїм малим маєтком-хутором він міг би належати хіба до підпанків, "але він жив, як пан, на всю губу, химерив про різні підприємства і пускав гроші в три рукави".

Гра світлотіні недвозначна. Мати, мама, — світло, любов, добро, творче життя; батько, якого до речі ні разу не названо татом, — брутальна сила, жорстокість, сваволя, пригнічення, руїна. Братів не схарактеризовано так безоглядно, в одного — Ростика піднесено позитивні риси, але всі вони — "шибайголови", не здатні на ніжність.

Галина Лашенко в своїх спогадах про Лятуринську вкладає в уста останньої слова: "— А яке я мала щасливе дитинство... Ніхто не мав такого щасливого дитинства, як я. Росла я серед чудової волинської природи, серед моїх сестер і братів на невеликому хуторі". У світлі "Материнок" можна повірити в чудову природу, мабуть, у добрих сестер, може навіть у декого з братів, але щасливість цього дитинства, навіть за життя матері, була замрячена конфліктом з страшним батьком, якого теж хотілося любити, любилося і — не можна було любити. Замовчування цього в вислові, наведеному Лашенко, зраджує уявність образу дитинства "Материнок" і "Бедрика" в свідомості Оксани Лятуринської. І пояснює відсутність людей у її віршах про дитинство. Та можна було старатися закреслити чорну тінь батька, мовчати про неї, але не можна було справді забути.

А надто, коли додати пізніші події, після смерті матері, в яких Лятуринська звірилася іншій особі — Оксані Соловей. У батькові в родині бачено причину передчасної смерті матері, а далі господарчої руїни родини. Либонь через цю руїну, за переказом, батько штовхнув десь сімнадцятирічну Оксану до силуваного шлюбу з чоловіком, якого вона не кохала і від якого втекла, в люту зиму, і у втечі мало не загинула в снігах, чудом урятувалася, але в нещасливому випадку, знову ж таки за переказом, почала втрачати слух. Це саме в цих обставинах вона перейшла (нелегально?) кордон до Чехії (здається, через Німеччину). Це все, правда, вже ніби після дитинства, але тут треба шукати пояснення особливостям дитячого світу Лятуринської, як він відбився в трьох циклах її "дитячих" поезій і в "Бедрику", і в "Материнках". А, як далі побачимо, і в інших творах Оксани *Михайлівни*.*

*Звичайно, психологічного конфлікту з батьком і самої його постаті не треба малювати тільки чорно. В паперах Оксани Лятуринської збереглося кілька листів до неї від членів її родини — сестер Марусі й Тоні, братів Федора й Саші. Є серед тих паперів і два листи від батька, з 1930 й 1932 років, отже, скоро після доччиної втечі. Писані російською мовою з численними українізмами, ці листи подають неоціненні деталі

Тепер ми готові перейти до кризи "Еронима" і до того, що було потім. Але спершу зауважмо, що побажання критиків 1948 року, щоб Лятуринська написала роман про дитинство і про Материнщину (справді хутір так не звався) не здійснилося, і тепер ми можемо зрозуміти чому. У кількох новелетках можна було відлучити світле і тільки коротко згадати темне. У романі комплекс батька (нехай зовсім не фройдівський) хоч-не-хоч тьмарив би те світле. З красної прози, скільки знаю, після того Лятуринська написала тільки ще одну новелетку-уринок "З денника", цього разу вже з празького періоду і, скільки можемо здогадуватися, небезпідставно світлу навіть у своєму кінцевому гіркому визнанні непримиренности поезії й дійсности і, ясна річ, у визнанні ілюзорности й поразки поезії. Мініатюрний твір великої граційности й витончености, але теж не придатний до розгортання в широке полотно роману. При всій відмінності між прозою й поезією Лятуринської все таки її проза в суті речі лишилася поезією, хай особливого ґатунку.

Але до "Еронима", одного з найвищих досягнень Лятуринської-поетки. Твір, що складається з двох нумерованих вступів, п'ятнадцятих "глав" і прозового післяслова має і своїм героєм (і єдиною конкретною, названою особою) і своїм ніби автором ченця Еронима, літописця. Ім'я, можна думати не випадкове. Буквально воно значить священнонаименований. Важливіші асоціації з тим, що знаємо про Св. Еронима (після Св. Пантелеймона — другого і останнього широко "обіграного" святого в поезії Лятуринської). Народжений на межах Далмації й Паннонії (звідси легенда про його слов'янськість), він був кинений долею й темпераментом до Антіохії, до Костянтинополя, до папського двору в Римі, а останні 34 роки свого життя провів у Вифлеємі, де тільки бурхливі історичні події доби час від часу порушували спокій його чернечого життя. Був визначним ученим (йому належить переклад Вульґати) і відзначався, за словами Доналда

життя (й бідування) родини Лятуринських, атмосфери любови-відчуження між батьком і дітьми, змальовують з незвичайною яскравістю обставини смерті Михайла Лятуринського (25 жовтня 1935 р.), такої ж безглуздої, самотньої й іраціональної, як і його життя, — а ще більше насувають питань, на які ми сьогодні дати відповіді не можемо. Одним з таких питань є, зокрема, те, що в кількох листах Лятуринську названо "Ксенечка", себто Оксана, але в більшості — "Зіночка". Неясним лишається й те, чому Оксана Лятуринська, не бравши, скільки знаємо, офіційно розлуки з чоловіком, жила під своїм дівочим прізвищем.

З листів ясно, що безвихідний конфлікт між батьком і дочкою не впливав з простого почуття ненависти чи то нелюбови, ані не народжував такого простого почуття. Взаємини були куди складніші.

Атвотера "непогамованістю в сперечанні, зневагою до противників, трутливістю свого язика й пера, дикістю й образливістю картань", з чого, як подає "Русский православный словарь" 1913 р., "римське суспільство, звикле до легковажних звичаїв, настроїлося проти нього".

Ероним Лятуринської, звичайно, інша особа. Він теж чернець, але з української громади, точніше української еміграційної громади, що разом з нею пройшов через випробовання Великої Війни й Руїни і опинився, її літописцем, поза межами рідної землі. Місце дії — якесь баварське місто, збомбоване й у руїнах, час дії — коло 1946, коли писано цей твір (надрукований у редакції 1956 року).^{*} Я сказав — дії. Але чи є в творі дія? Уже з сказаного випливає, що — в звичайному сенсі — ні. Якщо одним-одна дійова особа сам Ероним, а він тільки згадує, міркує, оцінює й підсумовує, то дії й бути не може.

Якби частини твору мали назви, то, мабуть, вони були б більш-менш такого характеру: Вступ 1. Вартість людини — найвища вартість; Вступ 2. Безсторонність літописця; Глава I. Утрата дому — кара Божя; II. Банкрутство демократій, мрія про повернення додому; III. Банкрутство української еміграції; IV. Спогад про дитинство. Згадка про Атос (Дві утечі від світу); V. Підсумок історії — руїна; VI. Банкрутство української еміграції, 2; VII. Само-нищення української еміграції. Пекло; VIII. Філософія літописання; IX. Хвороба і криза української нації; X. Національна честь. Чи вона жива?; XI. Національна честь — відповідь на запитання; XII. Розпорощення й німий крик одчаю; XIII. На тлі відродження життя в Німеччині смерть української веселки і народження іскри; XIV. Молитва: підсумок того, що сталося українській еміграції та Україні; XV. Пророцтво: Страшний Суд.

Охрищення розділів і перелік їхніх тем були потрібні, бо вони показують і широту задуму, і міру взагальнення — дуже високу, і

^{*}Уже після того, як це було написано, п. Михайло Михалевич, що має одержаний свого часу від Лятуринської машинопис першого варіанту "Еронима", 1946, дав мені змогу ознайомитися з цим текстом, за що я йому глибоко вдячний. З порівняння двох варіантів видно, що загальна концепція твору за десять років в засаді не змінилася. Зроблено багато стилістичних поліпшень, яких тут нема змоги перелічувати. Поза тим пізня редакція має тільки додатки, а саме катрени "Куди йти" в главі II, "Там взбіччя" в главі IV і "На гніт, на утиск" у главі V. Що важливіше, в першій редакції не було глав IX, X і XI. Це додаток дуже істотний, бо в цих розділах трактується проблеми національного генія, чести нації, єдності народу, віри й мови, — а це підносить увесь твір понад рівень повоевно-еміграційного, ніби okazійного до рівня історіософічного. Додано також епіграф до глави XV. Викреслень з первісного тексту в остаточному варіанті не зроблено жадних.

лінію розвитку — від вужчого до ширшого, від приватнішого через групове до всенародного і далі до вселюдського. Це хребет динаміки твору. Але це не дія в звичайному значенні слова.

А тут і питання про жанр "Єронима". Досі я боязко називав його "твір". Але це тільки ховання від проблеми. За широтою тематики й проблематики хотілося б говорити про національну епопею, що стає загальнолюдською епопеєю. Недурно в розділі VII викликано тінь Данте. Але епопея без героїв, без дії? Якби були такі терміни, "Єронима" треба було б назвати національною медитацією або національною ляментациєю, як надавалося б так називати й біблійні книги не одного ветхозавітного пророка. Але таких термінів нема. В дальшому, для короткості, називатиму "Єронима" просто поемою, хоч це ніяка не поема, якщо таке окреслення не вживати в найнеозначенішому значенні: поетичний твір великого розміру.

Повернімось до проблеми динамічності твору. Здається, що її творять головне три чинники: правда; стиль; і своєрідність використання образу самого Єронима.

Гасла "правда" читач даремно шукав би в словниках літературних термінів. Тим часом це літературний засіб великої сили. Лев Толстой називав його "зриванням масок". Називання речей своїми іменами, коли суспільство облудно оминає ці імена або лицемірно замасковує їх порожніми або брехливими словами й фразами, має не тільки громадське значення, а й суто літературне. Застосоване в літературному творі, воно змушує читацьке серце битися сильніше й частіше, змушує читача читати твір невідривно. А це й є динаміка літературного твору. Кінець-кінцем вона не в буквах тексту, а в пульсі читача. І так і досі діють Єронимові характеристики трактування "діпі" демократичними націями по війні, — а наскільки сильніше вони мусіли діяти, наскільки пронизливіше кричати, коли їх писано, 1946:

Яка свобода? Таж отут насилля!
Чи, може, втратив глузд? Який азиль? —
Затискуй п'ястуки чи плач з безсилля! —
Ніхто не допоможе нівідкіль.

Женуть людей вельможці на поталу.
Йдемо за дріт і до кривих присяг
і, щоб уникнути знущання шалу,
ховаємо отчизни ім'я й стяг.

Або характеристика еміграції, не чужих уже, а своїх:

Ність тишини ніде у нас в таборі.
Ність тишини, о Милосердний, ність!

Біс увійшов — і ми всі духом хворі.
Щоденна распря — наш постійний гість.

Ми вийшли не очищені із горна.
Нам мало всіх Твоїх страшних покар.
Пошли чуму! Нехай увійде, чорна,
нехай жахне на смерть Твій гніводар!

Про динаміку стилю дають уявлення вже щойно наведені дві цитати. Хоч enjambements для вірша Лятуринської не характеричні і синтактичні одиниці звичайно не розривають рядка, а вже тим менше строфи, надзвичайне інтонаційне багатство в набіганні питань, відповідей, звертань, вигуків, повторів і риторичних засобів (без зловживання фігурами автоматичного членування тексту, типу анафори) творить динаміку суто мовну, не порушуючи мелодійности вірша Лятуринської, хотілося б сказати, жіночої мелодійности. Мовити б, Єроним не загнuzданий, але вбраний у береги Лятуринською, стилістично скорений у всій своїй пророцькій несамовитості. Згадаймо тут, що з клясики української поезії для Лятуринської найулюбленішим був не Шевченко, а Маркіян Шашкевич.

І в словнику жіночо-лагідний поетичний дар Лятуринської пом'якшує нестримно-фанатичного Єронима, зберігаючи всю потужність його експресії й динаміки, але надаючи їй гармонійности, від якої починається поезія. Є церковнослов'янськими й архаїзмами, неминучі в старого ченця, отакі *свят, зіло, ність, распря, злото, всує...* Є кілька вульгаризмів, неминучих у пророкових прокльонах — *здира, полигач...* Є поодинокі — і прозорі — новотвори — *займища, невпотям...* Але панує стихія літературної мови нашого часу, зокрема в величезному багатстві абстрактної лексики. Це, насамперед, воно, це багатство сприяє враженню експресивности й динаміки, а семантичні й стилістичні контрасти відіграють радше підпорядковану роль.

Уся поема написана ямбом, регулярними строфами, здебільша чотирирядковими, в деяких *главах* п'яти- й шестирядковими. Але схема римуння міняється — найчастіше це абаб, але є і абба, і аабб. І тут поєднана гармонічність упорядкування з широким простором для емоції, експресії й динаміки.

І нарешті сам образ Єронима. Все, що сказано в поемі Лятуринська могла б подати від себе, бож зрештою це все *ІІ* думки, *ІІІ* переживання, *ІІІІ* благословення й прокльони. Вона цього мудро не зробила. Між собою й читачем вона поставила образ літописця, а це одразу об'єктивізувало весь виклад і зробило його вірогіднішим. Не крик болю однієї душі, а дійсно *правда*, свідчення, вживаючи старовинних термінів, *видока* й *послуха*.

Адже з самим образом літописця від часів Пушкінового "Бориса Годунова" в'яжеться уявлення про ченця, що, відійшовши від життя, описує й записує його факти (словами Григорія Отреп'єва) "добру и злу внимаая равнодушно". Відповідно й сам Єроним у другому вступі до твору прохає Бога —

Дай з миром у душі новий
паперу розгорнуть сувій,
почати трудних днів літопис!
О, дай, як Несторові, хист,
щоб мій язик був проречист,
щоб карбував діла без злоби! —

з миром, без злоби.

Так завдано тон, так настроєно читача. Тепер він вірить написаному, не запідозрює автора чи авторку в суб'єктивності.

Це був би добрий, хоч і простий засіб. Та "гра" Лятуринської далеко витонченіша і інтелектуальніша. Мало не від наведених слів функція образу Єронима і сам образ починають мінитися. Використано для цього просту, але багату на наслідки многозначність займенників. У главі I Єроним ще "пише" і про себе каже *я*. Але вже в главі II він переходить на *ми* ("...захист для нас, безбатьченків"), а в кінці розділу ми вже читаємо про нього в третій особі: "з ложа устає чернець... читає він молитву втікачів...". Чий це голос, хто *говорить*? Ми не знаємо. Але Єроним з псевдо-"автора" перетворюється на дійову особу твору. У главах III й IV ми знов чуємо його голос, бачимо займенник *я*, але він уже не *пише*. Це його монологи. Він діє через *говорення*. У главі V голос стає невпізнаним. Може це й Єроним, але імовірніше, що хтось інший. А кінцевий голос уже явно козаків. Єроним забирає слово в главі VI, але не можна дізнатися, чи це він пише, чи говорить. Глава VII — його монолог, не запис. У розділі VIII він *силує* себе писати, але кінець-кінцем ми таки не знаємо, пише він чи каже. Глава IX — його монолог. У главах X і XI Єроним міркує сам із собою. Глава XII подана від якихось *ми*, до яких може належати й Єроним, але не конче. Глава XIII уже напевне не може йому належати. Не міг він звертатися до читача "Глянь", не міг закликати "Схилить при Ній, Звитяжній, чола!", — мова про Україну. Незідентифікована, неназвана, голос забрала сама Лятуринська. Глава XIV — молитва, і ми тепер уже не знаємо, чия — Єронима чи Лятуринської. І нарешті, глава XV знов виводить Єронима, але вже не літописця, а пророка й промовця.

Так образ Єронима домежно динамічний. Не в сенсі розвитку характеру, як було б у реалістичному творі, а в своєму мигтінні, переливанні в інші образи, своєрідному мерехтінні, появі то в одній формі й функції, то в іншій. Якщо на початку він об'єктиві-

зував виклад, тепер він його суб'єктивізує, коли там він вів до епосу, тут він веде до вибухів ліризму. Він і літописець, і пророк, і просто речник української еміграції і, не так уже просто, речник загальної Божої правди. А в кінцевому наслідку всі ці аспекти не виключають, а в'яскравляють один одного. Вони динамізують твір далеко поза межі звичайного. І роблять його справді многоголосим, поліфонічним.*

Схований у книжці журналу 1970 року "Єроним" майже не знаний читачеві. Тим часом це один з найбільших досягів української літератури свого часу, середини століття.

Але він також людський документ. І тут треба поставити його в зв'язок з іншими творами Лятуринської сорокових-п'ятдесятих років. Нитки тут часто навіть не приховані. Ось мотиви загаслого і великою мірою уявного світу дитинства, що визначили і "Бедрика", і "Ягілку", і "Чар-зілля" і чималу частину "Туги":

Чомусь згадалося про руки ньеньки. Чому ж?
Чому ж? Я відповісти Вам не втну.

.....
Бозна чому згадався світ дитинний,
той чистий, що дорожче від перлин.

Ми вже знаємо, ми бачили, чому. Та є на це відповідь також і за кілька сторінок у "Єронимі":

Тож начебто і не дивинка:
нема ні правди, ні добра, —
крихка надія, райдуг гра,
розтала враз, немов сніжинка.

Райдуг гра зникла. Райдуга — веселка. Так звалася третя, найбагатша барвами землі збірка Лятуринської. Трудно, але велично йшла до неї Лятуринська від аскези первісної своєї, 1941 року, "Княжої емалі". І от райдуг нема. Вмерла світла мати її дитинства, мати людей. У поразці України, в розкритті забріханости демократій, у розкладі й отвариненні еміграції — бо так бачила поетка ці речі — запанував Чорнобог, її безжалний і нелюдяний Батько.

*У статті "Народження ідола", писаній либонь у кінці 1958 р., Лятуринська проникливо підносить питання про те, що право на гнів, зневагу й лайку поет повинен заслужити вимірами свого хисту. Вона пише: "Право на таке має в нас Вишеський, П. Куліш, Шевченко, Франко, Леся, Маланюк, Клен, навіть такий стриманий Ольжич". Далі вона наводить як паралелю старозавітних пророків, Мойсея, що розбивав скрижалі. Сьогодні ми вже можемо сказати, що своїм "Єронимом" Лятуринська ствердила своє право бути серед тут названих.

Чорна пуста-прірва "Єронима" вможливило, отже, зрозуміти речі довкола. Тут корінь "Туги", звідси йде шукання дитячого, напів-уявного світу в дитячих віршах, в якому вже нема живих людей, де людей мають заступити рослини й квіти, що їх так пильно, можна б сказати патологічно пильно переглядає й оспівує Лятуринська, даючи версію за версією.

Переїзд до Америки штовхнув цю еволюцію далі. Були спроби прийняти Америку. Лятуринська пише дитячі віршики про хлопчика-ковбоя, що вирушає до Тексасу, про собаку, що її запустили до стратосфери. Ці спроби не повелися. Поетка ані не включила їх до якоїнебудь збірки, ані не працювала далі в цьому напрямі. Вони й справді не належали до вдалих. Зокрема в "Ковбоеві" незручно накладено одне на одне Тексас і Аргентину. (Обох Лятуринська не бачила). Третій вірш, "На Юконі" вражає своєю штучністю, а кінчається він прямим запереченням новобаченого й визнанням:

Перед очами все стоїть не ця, не ця країна,
В моїх очах стоїть і досі Влтава
і гради й замчища Землі Пржемісла.

Америка відштовхувала тим, що в ній, мовляв, нема різниці "між героїчним і негероїчним, між вартісним і безвартісним, між сутнім і несутнім, між етичним і неетичним". І Лятуринська запитувала: "Та й пощо це все здалося при повній деградації, при повній пролетаризації вся і всього?" ("Софія Федорівна Русова", 1956). А довершувало цю настанову спостереження швидкої американізації української молоді.

І нашими не будуть наші діти,
згубивши Батьківщини образок, —

писала вона ще в "Єронімі".

Трагічні комплекси накладалися один на один: комплекс чорної молодости під нагаєм батька, після смерті матері, комплекс, якого вона так боялася, що воліла про нього навіть не говорити; травма втрати близьких — Чирського, Ольжича, пізніше Маланюка; повна втрата першої батьківщини, Волині, і другої, прийнятої, Чехії; розчарування в українській еміграції; нарешті, неспроможність прийняти Америку й неможливість її покинути, — усе це створило нестерпну атмосферу повного відчуження.

У таких умовах джерела поезії всихають. Останні спроби писати героїчні поезії дають силувані виплоди, на зразок "На далеку дорогу. Євгену Маланюкові" (Маланюк помер у лютому 1968 року). За свідченням тих, хто зустрічався з Лятуринською в Міннеаполісі, в шістдесятих роках вона поезій уже не писала. А

тут ще опали хвороби, спершу шлунка, з кількома важкими операціями, мало не повне оглухнення, нарешті рак легенів, від якого Лятуринська й померла, відмовлявшися від лікування й навіть від знеболювання.

В обставинах вигасання контактів із зовнішнім світом, самотности, спричинюваної й хворобами й зростанням відчуження від довкілля й виснаженням поетичних джерел, Лятуринська взялася за розбудову нового ілюзорного світу. Його підґрунтя теж було в мрії про дитинство. Не можна було воскресити матір, відбудувати хутір, але народні звичаї й мітологія, що стояла за ними, були записані. До них можна було звертатися знов і знов, виструнчувати їх у систему, шукати в них глибокого змісту, намацувати широкі їхні зв'язки з загublими й сучасними культурами світу. Лятуринська почала працювати якнайпосидючіше над цими проблемами. Зацікавлення ці не були новими. Українська звичаєвість і мітологія лежали їй на душі від віршів первісної "Княжої емалі", а, мабуть, ще від раннього дитинства. Не знаємо біографічних джерел її українськості, не знаємо, чи мати говорила з нею по-українськи, але панувала в родині мішанка російської мови з українською, і збереглися її ранні поетичні спроби, датовані 1917-1919 роками, писані такою ж мовою. Можемо тільки здогадуватися, що українськість зацепилася в неї — і як же глибоко! — від контактів із навколишніми селянами, хоч, мабуть, поверховими (про них нема згадок у "Материнках"), далі з поезією Олеса ("З журбою радість обнялась" — свідчення Г. Лашенко), а пізніше була піднесена на інший, уже не стихійний, а принципово-ідеологічний позем у празьких контактах. Та як би там не було, річ певна, що навернення Лятуринської до своєрідного культу української ритуальности й мітології в останні десять років її життя, навернення палке, лихоманкове й беззастережне, до фанатизму, до спалахів гнівної злоби, ба навіть ненависти супроти інакодумців було соломинкою потопельника, що мала б урятувати її від занурення в самоту й безґрунтянство й дати їй змогу збудувати власний світ, світ, *яким він повинен бути*, а не яким він був для неї.

Статті Лятуринської не повністю зібрані, бібліографії їх нема, говорячи про них, легко помилитися. З того, що відомо, виходило б, що активна зосереджена праця над вивченням фолкльору почалася найпізніше коло 1953 року, коли надруковано її статтю "Писанка", але десь від 1957 року тематика ця захоплює Лятуринську цілковито. На 1958 рік припадають статті "Коляда", "Мітологічна колядка і міт", "Боже коло" і, в белетризованій формі, оповідання "Бай-Казка". Позначаються ці зацікавлення й на літературно-критичній статті, про Емму Андіївську, 1959 р.

Спершу Лятуринська більш-менш трималася концепції

Віктора Петрова, що шукав в українських звичаях і ритуалах насамперед культу предків, хоч поетка й полемізує з ним, бажаючи доповнити ідею культу предків культом сонця й його річного циклу. Але дуже скоро в її писання вдираються сторонні або й суто суб'єктивні моменти. Уже в статті про писанки, кажучи про людей, що в орнаменті писанок не знаходять символів, Лятуринська твердить, без доказів, що, мабуть, вони там є, а далі одверто заявляє: "А якщо справді нема — мусять бути!" Це дорівнює визнанню, що завданням її фолклорних студій було не так вивчення фактів, як розбудова міту.

І от уже в "Божому колі" Лятуринська, либонь, уже не тільки Оксана, а й Роксана, приймає фантастично-дилетантську концепцію Ксенофонта Сосенка (на якого вона часто посилається) про одвічну українсько-іранську спорідненість, проектує її на Юнгову теорію колективного підсвідомого (яку вона не любила згадувати), підпирає свої припущення фактами, зачерпненими з сьогоднішніх авторитетних писань Гібсон (Margaret Dunlop Gibson) кінця 19 — початку 20 століть і, кінець-кінцем, витворює свою власну систему поглядів про праісторію Південносхідньої Європи й Передньої Азії як іманентного й безнастанного конфлікту геттисько-ірансько-українського елементу з елементом семітським, що приводить її між іншим і до критики християнства, за винятком культу Богоматері, перейнятого, мовляв, від народів першого кола, і до заперечення раціо в ім'я інтуїції. Ця система поглядів, яку хвора поетка боронила запекло, беручи мало не за особистих ворогів тих, хто висловлював сумнів, виявилася в статті, спрямованій проти поглядів Е. Райса на творчість Андіївської, "З «родовідної»" (1964), в її розлогіх примітках до "На далеку дорогу. Євгену Маланюкові" і, можна думати, ця система мала бути фундаментально опрацьована в широко замисленій праці "На висвітлення до «Анти-світне»", яка лишилася незакінченою через смерть поетки. Останню з написаних сторінок, як подають свідки, витягнуто з друкарської машинки, власне, по смерті Лятуринської.

Сюди ж належать і поетичні парафрази з пророка Ісаї, написані білим амфібрахом, часом у комбінації з відхиленнями анапестичного типу, цикл, що друкувався 1962 року в "Новому літописі", темному кварталнику, видаваному в Вінніпезі. Поетичні біблійні парафрази в українській поезії 19 ст. жанр традиційний. Але в Лятуринської вони ні формою, ні спрямуванням не нагадують Гулака-Артемовського, Шевченка чи П. Куліша. У Лятуринської вони скеровані не на актуалізацію Біблії, а на полеміку з нею, на викриття старозавітних пророків як речників звоювання й знищення сусідніх народів. Центральні тут не поетичні тексти самі в собі, а розлогі полемічні примітки-коментарі, додані до них і націлені проти поетичного тексту,

самою ж поеткою написаного — річ цілком унікальна в історії української, та й не тільки української поезії. Коментарі ці складені в такому ж дусі й стилі, як "Анти-світне".

Треба сказати просто і одверто: усе це писання хворої людини. І їх постання і агресивність в їх обороні межують із психозом. Лятуринська не була підготована до такої праці. Її знання з фолкльористики й стародавньої історії були принагідні, а з мовознавства — жадні, її матеріял випадковий і часто не перевірений. Українсько-геттитські зв'язки — витвір фантазії; зв'язки з іранцями були, але припадали на праслов'янську добу. Етимології Лятуринської не витримують критики, як от намагання виводити терміни чужомовного, наприклад, латинського походження, такі, як *коляда*, *вілія* і *русалія*, з української мови. Конфлікт із семітами тут взагалі ні до чого.

Для читача тепер ці писання мають значення лише документа, передусім документа хвороби, але також документа останньої спроби збудувати свій ілюзорний світ. Можливо хтось зможе сприйняти їх також як поетичні витвори, хоч для цього їх виклад занадто тяжкий, а форма щонайменше недбала.

Але як документ передсмертні мітологічні писання Лятуринської важливі тим, що вони кидають світло на всю її творчість. У ретроспекті вона виявляє свою єдність у тому, що все життя Лятуринська намагалася через свою поезію збудувати навколо себе уявний світ.

Травма, винесена з родинного дому, лишилася на все життя. Від неї Лятуринська пробувала врятуватися ілюзією щасливого дитинства. У роки, що йшли безпосередньо після втечі з дому і з України, факти були занадто близькі, щоб можна було їх сховати в імлі ілюзії. У віршах первісної "Княжої емалі" ця тема не вириває. Натомість тут панують "празькі" теми, — до них ми повернемося незабаром. Але пізніше уявний світ щасливого дитинства чимраз виразніше виходить на поверхню літературної творчости, і найвиразніше в "Материнках", книжці виключно про дитячий вік, книжці, в якій Лятуринська хотіла вибудувати якнайповніше ідилію свого щасливого дитинства. А справді це глибоко трагічна книжка. Вона складається з чотирьох історій загибелі, незаслуженої, несправедливої, — кітки Мамурки, собаки Тора, бика Буця і коня Княжни. І чотирьох історій ілюзій, розвіяних або розтrochenих, історій самоти, — "Лялька" — про кохання, що не відбулося, "Ростик", — про героїзм, якого не розуміють, "Зайчики", — про конфлікт між вимогами оточення й власним переконанням і "Бреуха" — про ілюзорність ілюзії. До цього додано вступ, що дав назву й цілій книжці — "Материнки", вірш у прозі про щасливе дитинство. І диво дивне, критики повірили вступові, повірили назві книжки й не догледіли всього її змісту. "Материнки" написано десь 23 роки

після втечі Лятуринської з дому. Ще й тоді вона, пишучи про страшне в дитинстві, не могла знайти в собі сили одверто зруйнувати уявний світ щасливого дитинства. Відгороджування від цієї травми, можливо, виявлялося й в її нахилі творити ляльки, ніби жартівливі, роблені часто з покидьків (я маю подарованого від неї собачку, зробленого з шматка викиненої старої панчохи). Та про це можна було б говорити з більшою певністю, якби зібрати її ляльки, розкидані по приватних домах її колишніх друзів, і зробити виставку.

Галина Лашенко, яка добре знала Лятуринську, пише: "Пригадую перше враження, як я її побачила. Миле обличчя і ніби запит в очах — вираз, який властивий глухим. В погляді темних «вишневих» очей цікавість і наївність. Вічно жива цікавість до світу. Та життя ранило на кожному кроці — і від того гнів, який вражав деяких, переважно тих, хто мало її знали". Я додав би ще бісики кокетства, що часом спалахували в цих очах, і, сполучаючися зі сполоханістю, витворювали справді чарівну комбінацію. Перед цим тут говорилося про "Сотничиху" як шедевр "об'єктивної" поезії. Так, але тепер можна додати: в тому сполученні поваги, неприступності з кокетством і напівдитячою хвалькуватістю, яке характеризує Сотничиху, є риси самої поетки. Поезія ця, бачимо тепер, не тільки об'єктивна, вона й глибоко суб'єктивна, і саме в цій прихованості суб'єктивного пляну одна з принад цього вірша. Повертаючися до вигляду й поведінки Лятуринської-особи: думаю, що вираз її очей так влучно схоплений Лашенко, був не тільки наслідком глухоти. Той "запит в очах", — він іде від травми дитинства. Зрештою, й сама глухота, як ми бачили, мабуть, стала в трагічній утечі від того "щасливого" дитинства.

Тут же Лашенко ставить питання: "Жила мистецтвом і для мистецтва. Чи вона кого кохала? Чи могла хотати в пізніші, але ще, власне, молоді роки, коли звикла жити одна?" Питання містить у собі відповідь. Присилуване заміжжя ще фактично дівчинки, визначило самотність усього дальшого життя поетки. Тавро Чорнобога, накладене ще на крихітну Злотку, лишилося назавжди й довічно давалося взнаки.

Але Прага була щасливою інтерлюдією. Хай проблеми особистого життя лишалися нерозв'язані, але Лятуринська знайшла собі інтелектуальне оточення чесних і відважних, талановитих і відданих. Вірніше, навіть двоє оточень. Одне була українська еміграція з її шуканнями українського світу в його своєрідності — у мистецтві, науці, світогляді. Друге — в скульптурі, в пластичних мистецтвах було також і чеське. Українська політична еміграція після Першої світової війни, як відомо, жила надією на повернення до батьківщини й протистояла асиміляції, плекаючи свій власний світ. Тут Лятуринська знайшла себе в товаристві таких

особистостей, як Маланюк, Ольжич, Чирський, Юрій Липа та інші. Але вона почувалася дома й серед мистецького світу чеської Праги. У статті "Народження ідола" вона з пошаною й приязню згадує професорів В. Штеха й К. Шоврека. Серед її перекладів найбільше — з чеських поетів. Характеристичні й, правда, поодинокі чехізми в її мові (як от *достойник*, *фабори*), при майже повній відсутності русизмів у мові і російських впливів у поезії, в протилежність, скажімо, Маланюкові і, меншою мірою, Ольжичеві. Єдино вступ до "Єронима" дещо нагадує вступні строфи "Возмездия" Олександра Блока, та й то більше ритмом і загальним тоном, ніж конкретними текстовими збігами. У тризбірковій "Княжій емалі" первісна "Княжа емаль", 1941, має чимало поетичних перегуків з українськими пражанами, але збільшення фолкльорного струму, чимраз відчутнішого, особливо в "Веселці" (після 1941) не можна не поставити в зв'язок із пражанами чеськими, від Ербена до Бендла й Явора.

Звичайно, і празький світ Лятуринської був ілюзорним, як до певної міри таким є світ кожної еміграції на чужому ґрунті. Історіософія Маланюка й Липи, варязькість Ольжича, фолкльорний мітологізм Лятуринської — в усьому цьому були виразні елементи свідомого ілюзієтворення, як були вони і в культурі ґрюндера-"кулака" в реалістичнішого Уласа Самчука, як були вони і в волонтаризмі Донцова. У зворушливо наївній формі цей гін до ілюзій виявився в невеликому шкіці Лятуринської про Дарагана. Захоплена ним, не знавши його, Лятуринська не тільки наслідувала до певної міри його поетичний стиль, а й витворила його особистий образ. Уже пізніше їй трапив до рук портрет Юрія Дарагана. На фотографії був "якийсь чужинець-грузин". Але Лятуринська не здалася. Вона каже далі: "А я вже тоді мала усталене уявлення синьоокого русича", — і обстоює свою ілюзію: "Таким він мені в пам'яті й лишитьсь".

Але уявний світ української Праги був зовсім відмінний від уявного світу "щасливого дитинства". Там, у тій другій (хронологічно — першій) ілюзії, все було спрямоване на те, щоб свідомо й підсвідомо приховати жорстоку травму минулого. І ілюзія була вибудована на порожньому місці. На спогаді про — навіть не про маму — про мамині ніжні руки. Це була тільки ширма, заслона від фактів минулого. Празька ілюзія була не захистом від минулого, а світлом майбутнього, проєкцією думки й уяви на майбутнє. І спиралася вона на живі контакти празького сучасного, на товаришів праці і ідеалів. Для таких, як Маланюк, що знали Україну, ця ілюзія могла бути також травматичною. Для тих, хто як Лятуринська або Ольжич, України фактично не знали, її заново для себе творили, в той час, до зустрічі з іншою реальністю, ілюзія ця не була травматичною. Ось чому в "Гуслах" і "Веселці" поетичний

світ переважно оптимістично-щасливий.

Ілюзорність українсько-празького світу стала очевидною лише тоді, коли постала з війною або з її кінцем конфронтація з дійсністю. Для Теліги, Ольжича, Липи це була українська дійсність. Для Маланюка й Лятуринської — еміграційна і американська. У Лятуринської вже перші контакти з пересічною, — не елітарно-празькою мистецько-літературно-українською еміграцією в таборі в німецькому Ашаффенбурзі, з американською адміністрацією там таки породили трагічний конфлікт-протест, що знайшов своє втілення в "Єронімі". Боязкі й нечисленні спроби "порозумітися" з Америкою після переїзду до Міннеаполісу, — про це вже сказано передше — ні до якого *modus vivendi* не привели. Лятуринська знов опинилася перед порожнечою. Людей типу "синьооких русичів" навколо не було. У порожнечі, що створилася була, серед неприйнятних для поетки американців і української еміграції, що згодом масово пішла на асиміляцію, не було більше захисту від травми "щасливого" дитинства. Вона опановувала душу. Лихоманково, власними зусиллями, невідготована до такої напруги, поетка хапається тепер за творення свого власного історично-мітологічного світу. Поразка тут була неминуча. Заборолом був фанатизм, але, мабуть, десь у середині душі поетка відчувала недостатність і недосконалість цієї зброї. На допомогу травмі прийшли хвороби, від яких Лятуринська не хотіла навіть лікуватися.

Так поетичний і особистий шлях Оксани Лятуринської вкладається, хай дещо спрощено, в історію трьох ілюзій: трагічно-травматичної ілюзії "щасливого дитинства", що дала "Материнки", "Бедрика" й квітково-рослинні цикли; щасливої історично-мітологічної празької ілюзії, що дала найвищі досягнення поезії Лятуринської — тризбіркову "Княжу емаль" і "Тугу", а в своєму спаленні вибухнула поетичною перлиною "Єроніма"; і драматично-патологічної ілюзії "анти-світнього", що вже не спроможна була на творення визначної поезії чи прози. Є в цьому шляху своя трагічна логіка.

Ілюзійність світів, у яких жила й творила Лятуринська, ані трохи не зменшує літературної вартости її творчости. Всякий мистецький твір, хоч би яким "реалістичним" він здавався, творить свій уявний світ. З певного погляду вся література — тільки або передусім витвір фантазії. Це може бути джерелом трагічних переживань мистця, але на таких трагедіях література не втрачає, а часто виграє. Виграла вона і в випадку Лятуринської, з винятком хіба її останніх, у суті речі вже позалітературних писань.

Але на творчість Лятуринської треба поглянути не тільки з погляду внутрішньої, психологічної логіки.

Бувши вислідом її біографії як людини і як поетки, творчість

Лятуринської водночас ідеально добре вписується в історію того, що повелось називати Празькою школою української літератури, точніше — поезії. Поняття цього, скільки знаю, ніхто ніколи докладно не визначив і тут не місце на таку спробу, але деякі особливості цієї "школи" треба вилічити. Те, що поети Празької школи в період між двома світовими війнами жили й творили — всі роки або частину їх — у Празі, звичайно, обставина зовнішня. Стилiстично між ними відмінності дуже великі. Липа не писав, як Теліга, Теліга була радикально відмінна від Стефановича або Маланюка. Спільним були хіба відраза до побутово-народницьких традицій — риса радше негативна — та ще піклування про формальну виточеність вірша — при дуже широкому діяпазоні в виборі самих форм, від близьких до неоклясики в Ольжича через бароккові Юрія Липи до пунктирно-фолкльорних у Лятуринської, з тим одначе, що мало не завжди були присутні елементи стилізації.

Не стилістика, отже, об'єднує "пражан" у цілість; спільного треба шукати в рисах світогляду, віри, ідеології. Спільним була віра в існування окремішньої української "національної духовости", як це назвала Лятуринська в своїй статті про Олену Телігу, і, кажучи знов її словами, "воля до осягнення" цієї національної духовости. І віра в те, що знайдення національної духовости приведе до "осягнення своєї самостійної державности", яка "конче має впливати" з новознайденної духовости. Шукано своєї неповторної духової традиції в історії, у фолкльорі. В історії княжої доби в Ольжича й Лятуринської, козачо-бароккової в Юрія Липи, в своєрідній панепохальній історіософії в Маланюка. До цієї гердерівсько-романтичної, а почасти й гегеліянської культурно-літературної ідеології додавалася, на неї нашаровувалася типова для міжвоєнної Європи вже політична ідеологія сильної, "невгнутої" людини, аристократа, державника, войовника, лицаря, архітекта недосяжно високих надщоденних веж, майстра двосічного меча.

Усе це в'язалося з українською дійсністю більше як протиставлення, як виклик, як заперечення сучасного в ім'я минулого і майбутнього. Але й образ минулого й майбутнього чималою мірою був виплодом волі і уяви, керованої волею. У контакті з українською дійсністю празький світогляд вів до самоспалення, як у випадку Ольжича, Теліги, а може найяскравіше — Липи, або до аскетичного самовичерпання, як у випадку Стефановича. У катастрофі Другої світової війни не тільки були знищені деякі чільні представники Празької школи, зникла сама можливість її дальшого існування, хоч, звісно, внесок її до української культури й літератури лишився високо значущим. Не стало після війни засновків для самого існування Празької школи. Сам кінець

Праги як центру елітарної культури чи то чеської чи української був наче символом зміни діб. Але змінився й увесь світ.

Унутрішня вичерпаність Празької школи прихована тим, що її чільні діячі були знищені в перебігу війни. Але вона виразна, наприклад, у повоєнній поезії Маланюка з її прямуванням до рількеанства. І в неї вписується доля поезії Лятуринської. Уже в еволюції від пунктирної суворости "Княжой емалі" до веселковости її двох пізніших збірок можна вбачати шукання шляху "до життя". Але "життя" це лишалось дуже умовним. Будувалося воно на многоголосій, але вже мертвій ритуальності волинського фольклору, донесеній із напів забутого, а напів ніколи не булого дитинства. Заглиблення в "чаромуття", щоб ужити термін Платона Лукашевича, "анти-світнього", цілковите занурення в уявне й псевдонаукове, що мало, як ми бачили, свої причини в біографії й унутрішньому житті поетки, знаменне й обґрунтоване також і вірністю заповітам Празької школи в зміненому світі. У всій своїй позалітературності "Анти-світне" демонструє кінець, неминучість кінця Празької школи.

У сенсі літературних вартостей, одначе, вага творчого доробку Лятуринської, звичайно, не в цій кінцевості її останніх писань, а в тому, що в блискучому будь-що-будь сузір'ї українських пражан вона знайшла своє місце, говорила власним голосом, найліричнішим і може найтрагічнішим з-поміж усіх; і що потім, у "Єроними", вона зуміла крик свого нищеного покоління і всього українського народу втілити в поезію нечуваної напруги і осаяности.

Лишається сказати кілька слів про критичні статті Лятуринської.

Про літературно-критичні статті, поки вони всі не зібрані, можна говорити тільки умовно й попередньо. Літературним критиком у професійному розумінні Лятуринська не була. За винятком спогаду про Юрія Дарагана, надрукованого 1946 р., статті, на сьогодні зібрані, друкувалися в роках 1956-1964, себто писано їх уже в Америці в час вигасання поетичної творчости. Звернення до літературної критики мало, либонь, кілька причин: брак літературного оточення в Міннеаполісі — через критичні статті творилася ілюзія розмови на літературні теми; завжди властиве Лятуринській бажання контакту з читачем (на подарованій 1955 року критикові "Княжій емалі" вона написала: "Юрію Шерехові авторка в тузі промовляти до сердець"); і, нарешті, в обставинах напівголодного існування навіть мізерні й принагідні гонорари еміграційних періодичних видань були манною небесною.

Критичні виступи Лятуринської не були тільки критикою літературних творів, "нормальними" рецензіями. У давніших з них критика перемішувалася із спогадами, вони були спробами відтворити цілісний образ людини-творця-твору. Портрети ці дуже

суб'єктивні, але тим цікавіші. Бачимо бо в них не тільки розгляданого письменника, а й саму Лятуринську. Такі портрети Самчука, Юрія Клена, Софії Русової, а до певної міри й Олени Теліги й Ганни Черінь. І в оцінці людини і в оцінці твору Лятуринська одверта, вона не боїться часом бути й прикрою, вона не ретушує, хоч не буває й злостивою. У подальших статтях поруч критики твору як рівнорядний, а то й надрядний складник виступає розгортання елементів світогляду й літературної програми самої Лятуринської. Те, що можна було вичитати з її поезій, тут висловлюється просто і щиро. Для характеристики поглядів авторки статті ці через це — мають свою вагу.

В основі лежить — як і в поезії — постулат окремішньої української споконвічної, прадавньої духовости, що найповніше виявилася в народному мистецтві і що її за всяку ціну треба зберегти. Духовість цю Лятуринська бачить як "пантеїзм, ідеалістичний світогляд, шукання ... вічних вартостей, опертя у своїй власній душі, витворюючи чистий світ", що залишаються, ці вартості, "чарзіплям на безлад, зогидження, на духову смерть", на втрату відчуття ієрархії, на "пролетаризацію", умасовлення. У християнстві приймається те, що, мовляв, є перевтіленням українського давнього поганства і, в усякому випадку, не Біблія, а хіба Євангелія. У цьому світлі найвищою вартістю стає народне мистецтво, що характеризується гармонією вартостей естетичних, етичних і ужиткових. Першорядним завданням у житті і в мистецтві стає "скинути чужий намул віків, запудити в собі бестію і безбатьченка".

Так званого "народу", себто селян і робітників, Лятуринська зблизька не знала. Кажучи її словами з нарису про Русову (не про себе сказаними), він був для неї "вимріяним абстрактом". У "Материнках" з "народу" бачимо кількох осіб із служби, що не характеризуються нічим, крім імені, і жорстоку нелюдяну Уліту. Тільки раз, скільки відомо, вона знайшла те, що шукала, уже в Америці в особі писанчарки Насті Проскурняк. Це була така подія, що Лятуринська присвятила їй спеціальний нарис — "Вишивана сорочка". Але і це була "прабабця", самотня в своїй ідеальності. А поза тим із "народом" вона зустрілася вже в Ашаффенбурзі та в Міннеаполісі, він тепер звався еміграцією, і, позичаючи перо в Данте й Гої, устами Єронима, вона (чи то пак Єроним) визнала його за вартого знищення:

Пошли чуму! Нехай увійде, чорна,
нехай жахне на смерть Твій гнівдар!

З подвійного образу "народу", того ідеального, і другого, навколишнього, впливало й подвійне ставлення до Заходу. Якщо

добро й краса зосереджені в українському народі, Захід не потрібний: Європа є в стані "як матеріальної, так і духової катастрофи" ("З розірваних сторінок"); якщо панування "блага, існа й красна" в народі ілюзія, посуджування Заходу можливе тільки з позицій "підрадянського смітника" ("З симпатії й антипатії"). Лятуринська відкидає марксизм і екзистенціалізм (так, разом), але готова прийняти Фройда й Юнга ("Псалом голубиноного поля").

Літературні погляди Лятуринської-критика оригінальніші, хоч їхня залежність від оце щойно закреслених загальносвітоглядових засад виразна й незаперечна. Відкинення реалізму й натуралізму, всякої "побутовщини" в неї зовсім природне. Поза всім іншим ці стилі могли б скомпромітувати виплеканий образ народу. Якби вона прочитала "Вир" Тютюнника, вона б ужахнулася або обурилася. Але до реалістичних стилів несподівано додається й неокласицизм, бо він теж не досить візійний, теж занадто близький до землі. Мистецтво бо — "не природа..., тільки вона — Мрія", — великою літерою. Але — і це вже індивідуальне, Лятуринської, — в оборону береться експресіонізм, сюрреалізм, експериментаторство, модернізм, із Гоєю як його передтечею. Сама майстер рими, особливо в "Єронимові", але і в більшості коротких віршів, у теорії Лятуринська-критик декларує, що рима "не суттєва для поезії". Лятуринська вітає щире бачення світу дитячими очима, рішуче протестує проти вдавання дитини, гри в дитину, — теза, важлива для розуміння її дитячих віршів, її "Материнок". Їй імпонує стримана шляхетність, разить надмірна буйність почуття чи декорації. Із суворістю Саванаролі поетка виступає вкрай войовничо проти брутальності й вульгарності в літературі й мистецтві, проти обігравання статі, — що вона закидає Ганні Черинь, проти літератури, що не бачить мети в житті, чого в її очах завинив Богдан Бойчук. Це бо все для неї шлях до сатанізму. Тут знову Лятуринська не самостійна. На щастя, в своїй поетичній творчості і вона, і провідні поети-"пражани" цієї програми дотримувалися хоч і часто, але не послідовно.

Сьогодні теоретична основа статтів Лятуринської — насамперед документ часу й місця, не тих — повоєння, Америка, — у яких вони писалися, а попередніх років і празького її середовища. Цінність їх поза цим головне в їхній спогадовій частині, в конкретних характеристиках людей і їхніх творів. Цінність їх також у тому, що вони показують, наскільки Лятуринська-поетка була глибока, тонша і вища від тих поглядів, зумовлених добою, в які вона вірила, але в яких не виявилася або частково тільки виявилася її власна творча істота. Чотири її головні поетичні збірки і прозові шкіци, створений нею поетичний світ далеко виходять поза межі доби їх написання. Школи своєї Лятуринська не створила і наслідувачів не мала, — вона була для цього занадто індиві-

дуальна, занадто своєрідна. Але свій стиль вона вибудувала, свій духовий світ. Історія української літератури двадцятого сторіччя не буде повна без розділу про її творчість. Знання еволюції її поетичного стилю й конфлікту між її поетичними й літературно-критичними писаннями конче для розуміння історії Празької школи та її кінця.

13 червня 1982

P. S. Біографія Лятуринської не написана, й матеріяли для неї не зібрано. Не знати навіть, якою мірою вони існують, а якою втрачені в трагічних закрутах її особистого життя і в катастрофах історії її країни. Кілька біографічних відомостей, що вкраплені до цієї статті, взято з трьох джерел: некролога "Оксана Лятуринська" її лікаря Миколи Данилюка ("Нотатки з мистецтва" 11, 1971), спогадів Галини Лащенко ("Із спогадів про визначних письменників", "Київ" 4-5, 1955) і з оповідей Оксани Соловей, що часто зустрічалася з Лятуринською в роки її життя в Міннеаполісі. Подеколи між цими джерелами є розбіжності. В таких випадках тут вибрано ті дані, що краще мотивуються цілісним образом поетки і краще в'яжуться з певними фактами її життя й діяльності. У цьому виборі могли бути помилки. Автор буде вдячний тим, хто ці помилки виправить. Використано також кілька недрукованих листів до Лятуринської від членів її родини.

Два аспекти творчого життя Лятуринської лишилися не наświetлені в цьому нарисі. Мистецтво скульптури, льялькарства, писанкарства. Речі ці великою мірою розгублені, те, що збереглося, не зібране. Треба було б зібрати, а тоді до голосу прийшли б історики цих ділянок. І друге — поетичний переклад. Про це тут хай буде коротка заввага. Лятуринська зверталася до поетичного перекладу не так уже й рідко, але в своїх збірках вона не виділяла переклади, а розкидала їх між власними віршами. Річ ясна, її цікавили речі, що вкладалися в профіль її власних настроїв, тем, творчости взагалі. Тим вона не вибирала найбільших поетів. У другорядних вона часом знаходила настроєво ближчі собі речі. Найбільше перекладів, як уже сказано, з чеської мови, але даремно ми шукали б найбільших майстрів чеської музи, таких як Маха або Галас, натомість знаходимо фолкльорних Ербена й Бендла, а найбільше — Павла Явора. З білорусів репрезентований Багдановіч, а особливо Лариса Геніюш, що жила в Празі. Німецькомовних поетів є два — і два вірші: Гете і другорядна австрійська поетка, що мала часом чеські мотиви в своїх віршах, Марія фон-Ебнер-Ешенбах (1830-1916). З американців пощастило тільки Лонгфелло, з двома хрестоматійними поезіями. Не знати, з якої

мови зроблено переклади двох китайських поетів. Майже все це поезії романтично-фолкльорні або пізні відлуння романтизму. Не даремно Лятуринська прийшла до української поезії не через Шевченка, як стільки інших, а, як уже згадувалося, через Олеся, епігона романтизму. Загалом — не зазнайомлення читачів з чужими світами, а включення іншомовних творів у свій світ, — настанова, мабуть, характеристична для Лятуринської взагалі, з її уявою мистецтва як особистої й національної Мрії-візії. Настанова романтична й постромантична.

Фантастичний світ Володимира Макаренка

Ліда Палій

Володимир Макаренко народився 1943 року в селі Пушкарівка біля Дніпропетровського. Студював мистецтво спершу в Дніпропетровському, а пізніше у Вищому художньо-промисловому училищі ім. Мухоміної в Ленінграді. Там і став членом так званої групи "Петербурґ" мистців-неконформістів. Від 1973 року до часу переїзду на Захід жив і працював в Талліні в Естонії, де мав змогу виставляти багато своїх творів. Ще в 1975 році одержав першу нагороду на Б'єннале графічного мистецтва в Любляні в Югославії за свою картину. В 1976 році його друзі влаштували йому індивідуальну виставку в Парижі, яка пройшла з великим успіхом, що в великій мірі допомогло йому переїхати на Захід в 1980 році. Тепер мистець живе в Парижі.

Ця стаття виготовлена на підставі картин, виставлених в галерії в Торонто, репродукцій у каталогах та кількадесятьох слайдів з творів, залишених в СРСР або розсіяних по світу, як також і приватних розмов з мистцем.

Творчість Володимира Макаренка нагадує гарно розмальовану дерев'яну ляльку, яку можна розкрутити і знайти в ній другу ляльку, після неї третю і так далі. Картини привабливі вже на перший погляд, але вимагають, щоб глядач у них вглиблювався і шукав завжди чогось нового. Мистець наче б грався з нами, залишаючи ребуси на полотні. Глядач може додумуватися, що якраз автор хотів висловити, але й може інтерпретувати бачене по-своєму.

Макаренко дивиться на світ "внутрішнім емоційним оком", реальний світ для нього несуттєвий. Подібно до сюрреалістів, а особливо до де Кіріко, який мав великий вплив на нашого мистця, він сумнівається в реальності баченого і по-своєму маніпулює предметами і образами на картині. Із зорово сприйнятого він витягає тільки есенцію, вибирає тільки те, що йому потрібне для ілюстрації його почування, його спогадів, мрій, сподівань, як також для передавання зовсім абстрактних понять, таких як любов, краса, туга за минулим...

Образи, витягнені з підсвідомости мистця, набирають на полотні інший вид, наче в сні чи в казці. Глядач, не раз несподіва-

Жінка з вишнями

но для себе, пізнає ці символи, як щось, що сам бачив, але призабув.

Творчість Макаренка повна ліризму, він залюбки "виливає душу" на полотно. Він не криється навіть із своїми найінтимнішими почуваннями. Глядач, коли хоче завдати собі трохи труду, може заглянути в особистий світ автора.

Через ізольованість і відірваність від західного мистецтва радянські мистці були змушені довгими роками шукати свого власного стилю, не знаючи, що діялося в культурному світі Заходу. Багато з них утікали від офіційного соцреалізму в псевдоноваторство, добре не продумавши творчого процесу. Цього ні в який спосіб не можна сказати про Макаренка. Він незвичайно чесний із собою, сучасний характер його творчості випливає з внутрішньої потреби і є цілком органічним. Завдяки незвичайному вчителеві мистецтва в Дніпропетровському, а пізніше завдячуючи порівняльно ліберальній школі в Ленінграді, Макаренко зацікавився творчими процесами на Заході та почав шукати нових способів вислову. В співпраці з ленінградською групою неконформістів він рішився повернутися, як сам каже, "до справжнього, до цінного". Там же він по Шевченківському святкуванню з земляками почав цікавитися українською історією та традиціями.

У картинах Макаренка часто бачимо метафізичні роздуми. Це в нього, мабуть, бунт проти діалектичного матеріалізму. Він часто зображує інший космос, інший вимір, куди не доходять життєві сили, де царює лише сама духовна субстанція. Замість Бога в нього Абсолют. Він вглиблюється в Зен-Буддизм та інші східні містичні філософії. Він вірить, що люди й навіть предмети мають астральну енергію і не раз відтворює її в своїх образах.

У багатьох картинах Макаренка дія відбувається в кількох часових вимірах і в різних просторах водночас. Автор каже: "Все існує в багатьох вимірах. Я от, в цій хвилині, думаю про те, що я тут, про те, що відбулося вчора, пригадую дитинство, маму, що там залишилася... Людина не завжди сконцентрована на одному. Коли малюю, вношу багаточасовість, що було, що є, що буде...".

В ліричному світі мистця бринить струна меланхолії, туга за дитинством, за минулим народом.

У Макаренка незвичайно інтенсивна творча уява. Він утікає від неприємностей щоденного життя в свій власний світ фантазії. Цей світ, попри нотки смутку, ніколи не звучить дисонансом. Гармонійна тональність віддзеркалена також і в його кольоритності. Макаренко не любить психологічної атаки яскравих кольорів. Його картини завжди естетичні, він уникає зображення потворности та жорстокости нашої доби, які часто бачимо в сучасних малярів. Він оптиміст, його мрії ніколи не стають маривами.

Картини Макаренка в більшості двовимірні (в цьому й є його

відмінність від сюрреалістів). У нього форми бувають спрощені, схематизовані, однак, чиста абстрактність відсутня. На картинах дія наче б застигла в русі.

Іноді, зовсім несподівано, Макаренко включає в свої образи копії деталей з відомих картин мистців ренесансу, як от руки Мони Лізи Леонардо да Вінчі або ефемерні постаті жінок з картини *Прімавера* Ботічеллі.

Незвичайне у нього також те, що він часто вплітає в композицію образу дрібненькі написи. Це найчастіше цитати з Шевченка, Сквороди чи інших поетів-мислителів. Іноді він записує власні роздуми. Наприклад, на картині, виконаній 1975 року, що репродукована в каталозі із паризької галерії Арді під назвою *Mon Rêve d'Enfant*, читаємо таке: "Мої сльози, мої рани, горе мені в самотності. Горе мені на чужині, де мене вітають та кохають, а я не можу покохати. Не можу. Бо не маю, що діяти, куди подітись. Перелічую дні і літа..."

Кольори в Макаренка в більшості теплі, осінні. Не тільки співставлення барв цікаве, нове, але й поодинокі кольори такі оригінальні, що створюється враження наче б досі не бачених, наче б їх досі не існувало. Багато вживано червоного в різних відтінках, колір інтенсивний, але не яскравий, особливо помітний в акварелі. Жовтий колір надає у нього почуття сильної гарячі.

В техніці малювання бачимо повернення до традиційних метод, де кольори старанно мішані. На гіпсовій поверхні Макаренко малює темперою і олійними фарбами. Не видно слідів ні пензля, ні шпатля, хоча мистець уживає і одне, й друге. Все покрите шеляком, що нагадує техніку старовинних ікон. Цього роду малювання вимагає багато праці та доброго рисунку. Акварелі мистець накладає густо, непрозоро.

Макаренко не криється з тим, що на нього мали вплив де Кіріко, Пікассо, Шагал, а також мистці ренесансу. Великий вплив мали й ікони, гравюри з козацьких часів та народні картини 19 сторіччя.

Тематика в мистця різнорідна. Буває мертва природа, в більшості сюрреалістична, де поодинокі предмети, наче завішені у всесвіті, мають свою власну особистість і магічні властивості. Є й ряд еротичних метафізичних ребусів. Бачимо численні філософські роздуми з метафізичною символікою. Трапляються також сцени з щоденного життя, спогади дитинства та українська історична тематика.

Макаренко без сумніву захоплений постаттю жінки й більшість його портретів — це портрети жінок. Обличчя в них нереалістичні, нібито не з цього світу, наче бачені у сні. Ці жінки майже ніколи не усміхнені, задумані, однак, ніжні та ласкаві. До портрету мистець домальовує ще часто те, що знає про дану жінку, або й малює самого себе, в більшості зовсім схематично,

наче б то не він, а його душа, його думки. Про портрети Макаренко каже: "Хочеться не тільки намалювати людину, що сидить перед вами, а хочеться додати до неї щось, що її оточує, щоб вона стала більше дійсною, щоб ви могли з нею побалакати".

На одному з портретів бачимо жінку в чорному, в неї гарне, але засмучене обличчя. Вона дрібними пальчиками дере червоні папірці. "Може, порвана любов", — каже автор. На шії в неї червоне намисто — нитка життя. З одного боку, гризе її рудий звірок — це, либонь, розпач, тривога... З другого, прихилився непомітний чоловік, обличчя стилізоване, наче примітивна маска. Макаренко каже: "Може, це я, може, я залюблений..."

На іншому портреті зображена жінка-красуня в пишних шатах. Це мисткиня-естонка, що прийшла відвідати мистця, коли він був хворий, принесла ліки. Макаренко малює її з озерцем чистої води в жменях та невеличким ягнятком, що символізує її цнотливість та лагідність. Вона, мабуть, мистцеві не байдужа, до неї також прихилена якась постать, може, це її надхнення, а, може, автор... Над жінкою повний місяць і овочі гранат та яблука, біля неї в вікні цілується пара коханців. Портрет без сумніву під впливом мистців раннього ренесансу: Ботічеллі, Джотто, делла Франческа, як також і Леонардо. Щось у способі, як жінка тримає ягня, нагадує Леонардову *Жінку з горностаєм*.

У багатьох портретах Макаренка вплив ренесансу особливо помітний у формі очей, у випуклій площині від ока до брови. Коли обличчя відвернене від глядача на одну третю, натурниця не раз дивиться прямо на глядача як Мона Ліза або соромливо спускає повіки додолу, мов мадонни періоду раннього ренесансу. Ніс у портретах часто вузький і видовжений. Руки в жінок завжди гарні, граціозні.

В одній картині мистець намалював себе в центрі картини. (Макаренка завжди можна пізнати по козацьких вусах. Він каже: "Запустив вуса й довге волосся, щоб наперекір усім було"). Біля нього дві мисткині-естонки, що принесли харчі і квіти, коли він був хворий на грипу. Картина зображує теплий зв'язок між трьома людьми, вони торкаються одне одного. Фізичний контакт для Макаренка дуже важливий. У мистця намальовані кольорові смужки від очей, що символізують сльози, мабуть, із зворушення. Цю картину не прийняли на виставку в Талліні через естонські національні кольори, вплетені в композицію.

Картина *Весна*, яку купив Естонський державний музей — це вже не портрет, а зовсім стилізоване обличчя жінки в червоному фантастичному капелюшку. Жінка радісно підняла голову й дивиться в небо, де тулиться пара голубів. "Може, вона співає про весну", — каже Макаренко. На картині дрібно писані цитати з Шевченка.

Весна

Дивлячись з вікна майстерні в підвалі, мистець бачив старшу жінку-естонку, яка кожного ранку рубала дрова на зиму. Він намалював цю сцену кубічними формами. В нижній частині картини бачимо менші версії цього самого обійстя в інші пори дня, вже без жінки. Знову маємо це "многочасся", про яке говорить Макаренко. Тут, мабуть, уперше з'являються чорні овальні форми, які ще досі часто бачимо в нашого мистця. Тоді це були зображення овальних тіней на ведрях. Пізніше ці чорні овали стають символами чогось чужого, що заходить в щоденність, символами космо-су, тарілок, що літають, чи просто точками для концентрування уваги.

Хочу навести лише один приклад мертвої природи в Макаренка. На картині *Nature Morte Métaphysique*, чорно-біла репродукція якої поміщена в каталозі з галерії Арді, бачимо концентричні кола — мандалю, що символізує всесвіт, життя. Ці кола по-

значені: "Дух", "Небо", "Земля", "Надія", "Очікування". На них бачимо загрозливі тварини. Нечіткий напис говорить щось про собак і важке життя. Бачимо там також розколений овоч гранати, сопілку та розбиту чашу (розбите життя?). Ущерблені краї чаші відтворюють образ жінки. У Макаренка часто позитивні і негативні форми творять свої незалежні зображення. Автор каже: "Ця чаша як двоє людей, що гармонізують з собою й творять щось нове, високодухову середину". Цю картину можемо обернути догори дном й бачимо тоді новий образ. Це певна грайливість у Макаренка, але також і віддзеркалення, як він каже, "системи, що обернула все догори дном, все життя, весь зміст життя".

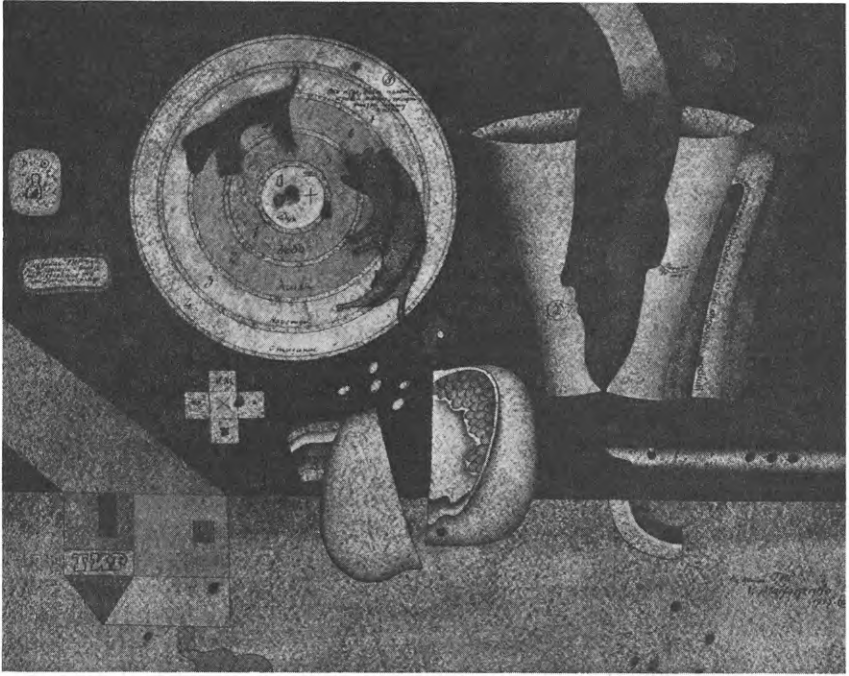
В картинах нашого мистця часто трапляються картуші, в яких він замикає свої символи. Він пояснює: "Це душа, інший космос, ніким не ткнений, інший вимір. Туди не заходять життєві сили, ніякі звірі не заходять..."

Володимир Макаренко — це один з нечисленних малярів, що зумів знайти сучасну форму для традиційних українських мотивів. У нього це органічне, в нього немає втертих національних символів. Не раз у нього символом України стає яблуко, іноді багатобарвні смужки зображують краєвиди рідної землі: чорну ріпку, жовту пшеницю, сіру дорогу, сине небо. Його українськість — це туга за дитинством, за минулим народом. Як уже згадано раніше, картини Макаренка мають на собі вплив ікон, козацьких ґравюр та народних малюнків козака Мамає.

Про різницю між творчістю українців і росіян Макаренко каже так: "У росіян неконформність, це туга за Достоєвським. Росіянин несе хрест і хоче, щоб його всі бачили, а українець, хоч-не-хоч, візьме хрест, а, як ніхто не дивиться, поставить його біля груші і сам відпочиває. Туга у нас лірична, як от у піснях, а в росіян таких пісень немає..."

В каталозі галерії Арді є численні картини з українською тематикою. *Dimanche Matin en Ukraine* намальована в 1975 році, коли мистець нетерпляче чекав на дозвіл виїхати на Захід. *Сумний вечір у Києві*, репродукований у каталозі *Сучасне мистецтво з України 1979 року* та в каталозі галерії Арді, найбільше нагадує старовинні ікони. На перший погляд — це Богоматір, шойно з часом бачимо, що немає немовляти-Христа. Обличчя жінки стилізоване, дуже візантійське, незвичайно сумне. З правого ока течуть стрічки різнобарвних сліз, біля лівого — цитата з Шевченка: "Кого ридая призову я..."

Іноді зустрічаємо в Макаренка схематичні людські постаті, наче степові баби. У них немає обличчя, немає деталей. Один варіант такої символічної людини автор назвав *Обезкрилена Україна*. Там, де повинно бути обличчя, забиті цв'яками дошки. Фігура має крила, наче б на відльоті, але вони відрізані. На цю

Nature Morte Métaphysique

тему Макаренко говорить: "Крила мають не всі. Одні мають їх тільки на показ, у інших крила невидимі, внутрішні, і тільки за допомогою тих останніх можна літати". Над фігурою зображене велике сонце з заплаканими очима. Внизу інші постаті, підписані: Шевченко, Сковорода, Леся Українка, Котляревський, композитор Березовський.

На цій картині, як і на багатьох інших, бачимо картуші з іконою Богоматері. Такі ікони колись малювали чумаки на ребній лусці.

Макаренко не малює конкретних героїв, як це робить, наприклад, його друг Феодосій Гуменюк, що ще досі живе в Україні. Макаренкові символічні лицарі можуть бути козаками, гайдамаками...

Картина *По садочку ходжу, кониченька воджу* (1974 року), репродукована в каталозі галерії Арді (*Makarenko, sa Femme et Son Cheval*), зображує посередині картини стилізовану голову коня, схожу на африканську маску. З одного боку, відвернена дівчина, козак, а, може, сам автор, звернений лицем до глядача, чиясь рука обтирає його сльози. Це дуже особистий твір, дрібно

записаний роздумами мистця, цитатами... Про цю картину Макаренка каже: "Кохана співає, іншого покохала. Над нею ангел, є надія, що дівчина поверне..."

Подібну картину з українською тематикою закупив Естонський державний музей. На ній кінь, що повернув без козака, а дівчина плаче. Все в дуже темних кольорах.

Картина *Моя Україна* була виготовлена в 1975 році спеціально для виставки в Парижі. Вона також репродукована в каталозі галерії Арді під назвою *Mon Ukraine*. На ній бачимо сумний профіль мистця зі спущеними повіками. У продовженні його голови ціла низка алегоричних постатей. Чернокоса жінка-Україна втікає, за нею женуться різні потвори, якісь постаті з перев'язаними очима. Позаду неї все горить, все знищене. Перед нею перевернена догори дном хата. У жінки ембріо нового відродження. Над усім мапа, наче схематичний рисунок, як ділити волове м'ясо. На шматках м'яса написи: "1 сорт. Ціна 3 копійки", "Україна безплатно" і таке інше.

Часто в творчості Макаренка бачимо спогади дитинства. Картину *Вербна неділя* перетинає тонкорамений хрест. Хрести не раз бачимо на образах нашого мистця, вони своїми горизонтальними лініями символізують життя, а вертикальними — смерть. На картині зображені дві дуже видовжені жіночі постаті в народній ноші. Одна тримає запалену свічку, а друга — вербну лозу. Внизу біля жінок непропорційно маленькі дитина й собачка. "Це на те, щоб принести образ з висот до землі", — каже Макаренко.

В одній невеликій акварелі ціла історія відвідин мистця вдома. Один з численних нечітких написів починається так: "Козак Макар відвідує своє село, знімає шапку...". Посередині картини бачимо дідуся, що ріже кролика, а з правого боку бабуня розмахується граблями на качку. Все на те, щоб пригостити внука, тому то і кролик, і качка непропорційно великі, вони важливі в цій драмі. Внизу в прямокутниках — хата, розрізане яблуко. Знаємо, яка це пора року, бо жовкнуть дерева.

Картини Макаренка — наче ліричні оповідання, поезії. Він ніколи не є байдужим спостерігачем, він емоційно включає себе в свої твори. Він без сумніву є дуже талановитим малярем сучасної доби.

НАГОРОДИ АНТОНОВИЧІВ 1982 РОКУ

Фундація Омеляна й Тетяни Антоновичів проголошує, що 1982 року вона надасть свою другу літературну нагороду й свою першу нагороду за наукову працю з українознавства.

Літературна нагорода буде приділена на відзначення видатного літературного твору, написаного українською мовою, незалежно від того, де його автор живе і працює. Критерієм для призначення нагороди є висока мистецька вартість твору в поєднанні з творчою своєрідністю його мистецької форми. Нагорода може бути надана романові, повісті, збірці оповідань, поемі або збірці поезій, надрукованих окремим виданням або в альманахах чи журналах.

Наукова нагорода буде надана видатній праці українською або чужою мовою з ділянки українознавства, а саме історії, історії літератури, мовознавства, мистецтвознавства чи літературно-мистецької критики.

В обох випадках можуть розглядатися твори (праці), видані 1981 або 1982 року. Твори в рукописі не розглядаються. Посмертно нагорода не призначається.

Кожна нагорода складатиметься з характеристики-відзначення й грошової суми 5.000 американських доларів.

Щоб бути розглянутим, твори (праці) мусять надійти до Жюрі не пізніше 15 жовтня 1982 року. Вручення нагород відбудеться наприкінці грудня 1982 або на початку 1983 року.

Жюрі скликання 1982 року складається з таких осіб: Омелян Пріцак (Гарвардський університет), Богдан Рубчак (Іллінойський університет), Іван Фізер (Ратгерський університет), Юрій Шевельов, голова (Колумбійський університет) і Роман Шпорлюк (Мічіганський університет).

Листування до Жюрі слід спрямовувати на адресу:

The Antonovych Foundation
P. O. Box 40818
Washington, D. C. 20016
U. S. A.

Сучасний композитор і проблеми музичної творчості 20 століття

Юрій Фіяла

Колись хтось дуже влучно зауважив, що бути природженим композитором — справа не зовсім звичайна, а тим більше почесна чи прибуткова. Цього більш ніж сумнівного привілею удостоюються, зрозуміла річ, лише окремі з нас, при чому такі "вибрані" нерідко жалкують про це чи не все своє свідоме життя.

Перш за все слід зазначити, що в 20 столітті, себто в вік небувало розвитку промисловости та бурхливого технічного прогресу, умови, в яких змушений працювати композитор, що пише серйозну музику, не мають нічого спільного з обставинами, в яких працювали композитори минулого.

Вже давно перестало бути оригінальним жаліти бідолаху Гайдна або сердегу Моцарта, що вони, мовляв, мусіли підслужуватися своїм багатим меценатам, тим всемогутнім принцам і єпископам, у котрих вони жили, для котрих писали, котрі давали в їхнє розпорядження першорядні оркестри та ними всіляко опікувалися. Нема чого й говорити: добрий "бідолаха" Гайдн, добрий "сердега" Моцарт! Багато з нас, композиторів пресловутої ракетно-атомної доби могли б таким "нещасливцям" щиро позаздрити.

Якщо вам пощастило народитися в Європі, де музично-артистичні традиції набагато солідніші за традиції американські чи канадські, справа набирає зовсім певного забарвлення. Загалом, європеєць досить чітко уявляє собі, що таке компо-

Юрій Фіяла — композитор, піяніст, органіст — народився 1922 року в Києві. Музичну освіту здобував у Київській державній консерваторії ім. Чайковського, Берлінській музичній академії та Брюссельській королівській консерваторії. Від 1949 року живе в Канаді, де продовжує свою фахову працю в Монреалі. Автор понад двохсот творів оркестрової, камерно-ансамблевої та сольової інструментальної музики, багато з яких видано в Канаді. Від 1967 року продюсер музичних програм для Міжнародного відділу Радіо Канада [CBC].

У березні цього року Юрій Фіяла відзначив своє шістдесятіття. Друкуючи його рефлексії про умови творчості сучасного композитора, редакція приєднує свій голос до тих, хто його вітає з цієї нагоди.

нування музики, хто такий композитор, яке він займає місце в культурному суспільстві.

Але як бути, якщо ви народилися чи змушені працювати на континенті Північної Америки, де будь-які художньо-естетичні традиції тільки тепер починають набувати більш-менш окреслені риси? Як бути, якщо ви з'явилися на світ Божий в епоху форсованого маршу сугубо раціональних науково-механічних концепцій, сухих та бездушних електронно-комп'юторних обчислень? Що тоді? Хто в Північній Америці, перебуваючи, так би мовити, у здоровому розумі, погодиться з тим, що розставляти на п'яти лінійках нотного паперу малюсенькі крапочки з різноманітними хвостиками — зайняття дійсно важливе, гідне хоч поверхової уваги, не говорячи вже про якусь пошану, про дійсне признание? Чи це професія, чи це серйозне заняття для дорослої людини, та ще й з родиною, коли людині треба заробляти на прожиття, коли людина мусить опікуватися дружиною та дітьми? Коротше кажучи, чи розуміє пересічний американець або канадець, що таке творча робота, що таке творення серйозної музики?

Колись хтось розповідав, що сучасний американський композитор італійського походження Карло Менотті якось звернув увагу на те, що, наприклад, в Італії, якщо молода людина виявить музичні здібності, то його батько, будь він теслярем, шевцем, чи просто хліборобом, дослівно піднесеться від щастя до сьомого неба. Тільки подумати: його син — музикант, в його родині — артист! Та що станеться, якщо музикою серйозно зацікавиться молодий американець чи канадець? Що вийде, коли він згадає про це своїм батькам? Можна собі уявити: будуть негайно прийняті всі зусилля, щоб його від такого божевілля відмовити.

Не секрет, що в Північній Америці вважається особливим шиком мати на стіні над каміном картину більш-менш відомого маляра, якщо навіть не її оригінал, то під склом і в гарній рамці кольорову репродукцію роботи знаменитого живописця. Алеж як далеко нам до дійсного розуміння суті творчого процесу, як такого; як далекі ми від справжньої, всебічної підтримки наших серйозних поетів, малярів і, зрозуміла річ, композиторів.

Нас можуть, певна річ, запитати: чому ми взагалі мусимо цікавитися якимись там композиторами? Яке нам, по суті, діло до цих диваків, цих психічно невірноважених, часто-густо хворобливо-самолюбних псевдогеніїв, авторів якихось там симфоній, квартетів чи сонат? Хіба хтось їх примушує komponувати музику? І чому б їм не займатися тим, що роблять усі прості смертні?

На це можна було б найліпше відповісти так: композитор чи, взагалі, мистець творить тому, що саме творчість дозволяє йому максимально розширити та доповнити внутрішній зміст поняття, яке заховується під французьким виразом "la condition humaine",

себто "людська суть". А для справжнього мистця сам факт земного існування набуває особливого змісту, особливого значення тоді, коли перед ним розкривається можливість зберегти на папері щось істотне, щось власне й самобутнє, що відображає притаманні такому мистцеві його особисті естетичні принципи та роздумування з приводу тих чи інших загальнолюдських схильностей, життєвих ситуацій, — навіть духово-світоглядових конфліктів. Усе це в значній мірі виправдовує право композитора на життя та примушує поділитися з іншими своїм найтаємнішим, найглибшим і найзначнішим.

І все ж, мабуть, найважливіше для композитора — це мати слухача, мати аудиторію, мати до кого звертатися. Дуже сумна річ творити для самого себе. А якщо такі, чи їм подібні сугубо самотницькі признання й зриваються у пориві розпачу з уст деяких розчарованих композиторів — щиро порадимо особливої уваги на них не звертати. В дійсності, творець справжньої музики мусить завжди відчувати, завжди знати, що те саме, що хвилює його самого, хвилює також і слухача; те, що видається важливим і суттєвим йому самому — важливе й суттєве для публіки. Інакше добра половина його мотивувань в процесі компонування того чи іншого твору повністю загине, випариться безслідно й навіки.

Уся справа, зрозуміло, в тому, що музика, конкретніше, той чи інший музичний твір, означає різне для різних людей. Саме тому найважливіший, найсуттєвіший запит для слухача полягає в тому, що він особисто чує в звучаннях музики, що він у них знаходить, як вони на нього впливають.

Не може бути сумніву, що любов до музики — це дар, при чому дар зовсім особливий, який не можна було б порівняти ні з чим. Якщо взагалі мистецтво має для вас певне значення, являє певний зміст — вважайте себе щасливцем! Та особливо плекайте свою відданість мистецтву музичному: ця форма мистецтва, мабуть, таки найнебуденніша, та, що найбільше захоплює. Чому? Бож чим більше музики ви слухаєте, тим більше вона вас зацікавлює, чим більше ви маєте до діла з музикою, тим більше вона вас принаджує та збагачує. Це, по суті, процес творчий, хоча слухати музику свідомо справа зовсім не проста, незалежно від того, що це за музика: симфонія чи джаз, опера чи рок-ен-рол.

Не слід також забувати, що з усіх існуючих форм мистецтва музика — мистецтво найменш статичне. Музика постійно змінюється та обновлюється, а кожний дійсно обдарований композитор силою своєї творчої особистості примушує вас знову й знову переглянути ваші поняття про музику, ваше сприймання музики. Бо скільки б музики вам до того не доводилося чути, нова музика, новий чи невідомий вам музичний твір завжди криє в собі щось своє, щось власне, вам незнане. Саме тому, до розуміння та до

сприймання, до неупередженого витлумачення цього невідомого ви мусите бути завжди готові. Саме в цьому й полягає секрет дійсно активного сприймання музики; саме в цьому захована таємниця справді живої та по-творчому осмисленої її оцінки.

Самозрозуміло, що для композитора музика це не просто сукупність звуків і співзвучностей, не просто сума певної кількості нот, якимсь чином організованих або якось систематизованих. Для композитора музика це мова, якій притаманні всеохопні, чисто унікальні прикмети, мова, якою майстер звертається до всіх тих, хто музикою взагалі цікавиться — мова, яка не залежить від будь-яких культурних, расових або національних відмінностей.

Але, запитаєте ви, в чому саме сила цієї мови, в чому її привабливість, її небуденна переконливість?

Та в тому, що музика — це мова почуттів, мова емоцій. А висловлювати музика здібна багато що. Вона може бути твердою та мужньою, тендітною та ласкавою; вона може бути легкою та рухливою, захоплюючою та бурхливою або спокійною та розміреною. Музика може бути викликаюче відважною, так би мовити мобілізуюче призивною, або потішаючою, облагороджуюче розповідною, коротше кажучи, вона може бути не тільки всім, нами переліченим, але й багато чим іншим.

Якщо ж говорити про композитора, себто про творця музики, то він займається не просто нагромадженням окремих нот, зовсім не звуковим "прядінням", якщо нам буде вільно вжити саме цього виразу. Композитор звертається до свого уявного слухача з певним посланням, зі свого роду оповіщенням, може навіть закликом. Найважливіше питання, що виникає саме в цей момент, полягає в тому, про що конкретно говорить композитор, у чому дійсний зміст його послання або, тим більше, заклику.

І ось тут ми натрапляємо на головну трудність усього питання, а саме: музична мова — це аж ніяк не мова точностей, конкретностей, будь-яких специфікацій або деталізацій. Якраз навпаки. Музична мова — це мова почуттів узагальнювального порядку, міркувань та емоцій характеру безмежно широкого, у повному розумінні слова філософсько-безкрайого. Головна ж складність композиторського мистецтва полягає в тому, щоб надати таким великим, усеохопним ідеям і задумах конкретних музичних форм, убрати здавалося б незмірний простір думки в чітку конструкцію, лаконічну та зовсім реальну схему, яку зрозуміє кожний слухач. Бо без усього сказаного не відбудеться абсолютно нічого, а всі навіть найщиріші та найзаповітніші зусилля композитора пропадуть дарма. Інакше кажучи, без усього

перечисленого композитор може бути наскрізь просякнутий найвищими, найблагороднішими поривами та мотивуваннями, але нічого осмисленого з-під його пера не з'явиться. Саме в цьому й криється різниця між генієм та ремісником, між гігантом творчого духу та повсякденним наслідувачем-рутинером.

Дуже цікавий, дуже показовий деталь: внутрішня потреба творити музику зовсім не обов'язково супроводжується будь-яким виключно великим творчим даром, не завжди викликана навіть посередніми музичними здібностями. Відомий американський композитор Аарон Копленд колись згадував, що не тільки йому самому, але й багатьом іншим його колегам напевно доводилося зустрічатися з такими писаками, з індивідуумами, котрим, здавалося б, нема ніякого впину. Ніхто, здається, їхньою творчістю не цікавиться, ніхто їхніх творів виконувати не хоче. Та спробуй їх зупинити, прикласти зусиль до того, щоб хоч в якійсь мірі відбити в них охоту до музичного письменства. Марна річ!..

А буває ще й так: перед вами зненацька з'являється молода людина, з якої, немов би з живого джерела, б'є, яскравіє струмисько здібностей. Ця людина сповнена чудових ідей та задумів, отримала першорядну освіту — одним словом, готова чи не до підкорення Всесвіту. Та, кінець-кінцем, нічого путнього не виходить і з цієї особи.

Усе це значить, що ті внутрішні сили, котрі примушують деяких з нас писати музику, зовсім не обов'язково знаходяться у прямій залежності від обсягу нашої обдарованості. До того ще можна додати, що наявність такої обдарованості ніяк не зумовлює високої якості наших творів. Таким чином, найголовніше, найсуттєвіше для мистця — це його підхід до своєї творчої праці, включаючи його естетично-інтелектуальний зв'язок з навколишнім світом. Звідси виходить, що найважливіше для композитора — його внутрішня переконливість, життєствердна позитивність його творчого світогляду.

Це означає, що композитор мусить бути певний, більше того, категорично переконаний, що його творча продукція унікальна та максимально суттєва, що тільки він один у стані створити щось подібне, незвичайне й важливе, змістовне та всім потрібне. Наявність саме такої інтуїції, саме такого відчуття чогось надзвичайно важливого й потрібного, спроможного народитися виключно в твоїй власній творчій свідомості, можна було б вважати найколючішою рисою, притаманною кожному композиторові, великому чи малому, геніальному чи бездарному.

Зрозуміла річ, композитор живе у стані постійного самопізнання, своєрідного, безупинного самообновлення. Він мусить свято вірити в свої здібності до безупинного самоудосконалення, до безмежного творчого самоспостереження. Перефразуючи

вислів Франца Шуберта — як все ж таки гарно не знати самого себе до кінця, як приємно усвідомлювати, що колись, може навіть завтра, тобі пощастить написати твір, спроможний здивувати тебе самого своєю незвичайністю та виразністю...

Загалом, справжнього мистця, справжнього композитора можна було б вважати невиправним, самодостатнім гравцем, готовим ризикувати з максимальним азартом, з особливим захопленням. Дійсно, ніхто ніколи не в силах гарантувати довголіття створеного ним твору мистецтва; ніхто ніколи не ризикне заявити з повним переконанням, що зроблене ним проіснує в віках. Та ж ми не маємо, по суті, найменшого поняття, що являтиме собою наша планета через якихось п'ятдесят, якихось сто років після нашої смерти, а вже тим більше, які саме будуть естетично-інтелектуальні критерії майбутніх поколінь не тільки в галузі музики, але й мистецтва взагалі. Таким чином, створюючи кожний новий твір, композитор одчайдушно ризикує всім своїм майбутнім, своєю художньою репутацією, своїм ім'ям, своїм місцем в історії музичного мистецтва взагалі.

Самозрозуміло, що кожний артист, кожний композитор — це символ вільної людини, символ непокірливого духу, який один несе повну відповідальність за створене ним. Не може бути сумніву, що часто-густо композитор згоден прислухатися до думок, висловлених іншими, до опінії про його музику, зформульованих людьми, яких він поважає чи любить. Таким чином композитор дивиться на власну творчість більш неупереджено, отримує змогу розглянути створене ним самим у світлі певної відчуженості, так би мовити з боку. Надзвичайно важливо для композитора мати саме такого відданого йому друга, який ще й до того розуміється на цьому!

І все ж таки, як правило, композитор приймає те чи інше кінцеве рішення насамоті, за закритими дверима свого робочого кабінету. Він мусить мати повне та виключне право допускати власні помилки, шукати та дерзати, усвідомлюючи відповідальність за створене ним, за те, що зберігається на скромних п'яти рядках нотного паперу. Лише за таких обставин композитор взагалі у стані створити таке, чого може потребувати його потенціально слухач, що спроможне знайти будь-який відгук не тільки з боку його сучасників, але й від представників майбутніх поколінь.

Якщо порівняти нашу музичну дійсність з музичною дійсністю, скажімо, минулого століття, то різниця буде дійсно карколомна. Подумати хоча б про те, як сильно вплинули на розвиток музичного мистецтва винахід радіо та телевізії, поява

кіна, а, особливо, розквіт звукозапису. Ми сьогодні буквально завалені всілякою музикою, справді оглушені її безперервним, надочулим звучанням. Найгірше, що в наші часи музика перетворилася на об'єкт торгівлі, стала предметом купівлі та продажу, джерелом багатомільйонових доходів.

Можна легко зрозуміти, чому музикою зацікавилися комерсанти та всілякі ділки: таж на ній можна чудово заробити! Але, в той самий час, як учинити опір помітній вульгаризації, прикрому спотворенню наших музичних смаків, як не допустити акустичного забруднення атмосфери? Для кожного серйозного композитора — це явища дійсно застрашливі, боротися з якими надзвичайно важко.

Нам можуть заперечити, що така перенасиченість музичними звуками навколишнього середовища має й свої позитивні риси; що, мовляв, у морі рок-ен-рола можна інколи почути й симфонію Бетговена або концерт Шопена. Нам можуть навіть сказати, що все це сприяє нашому загальному музичному вихованню, що саме в такий спосіб мільйони радіослухачів отримують можливість познайомитися з шедеврами симфонічної чи оперної музики, яка до того часу призначалася майже виключно для вух представників музичної еліти.

Тут мимоволі виникає ось який запит: що робити композиторів з усією цією невидимою масою потенціальних споживачів його музики? Як саме догодити уявним смакам такої маси? Чи спробувати спуститися до її нівелюючого, часто-густо досить низького художнього рівня, чи просто забути про неї, її повністю ігнорувати та, відмежившись від дійсності, продовжувати творити в своєму власному естетично-інтелектуальному вакуумі?..

Добре відомо з прикладу багатьох сучасних композиторів, що вони вибрали саме такий вихід з ситуації, себто вирішили ізолюватися в своїй творчій лябораторії, зовсім не звертаючи уваги на духові потреби й побажання слухачької аудиторії. Такі композитори просто-напросто заявляють: я, мовляв, геній — мені дозволено все! Публіка складається з дурнів, немає ніякого сенсу звертати на неї найменшої уваги.

Особисто мені такий погляд видається помилковим. Мені завжди хотілося вірити в те, що загальний зміст музичного твору мусить бути доступний не лише окремим вибраним, але також і широким колам слухачів. Саме тому мені здається, що композитор, який пише виключно для самого себе, займається творчим самообманом. А той з-поміж нас, хто заявляє, що смаки публіки його не цікавлять, висловлюючися чемно — мрійник і фантазер. Бож надзвичайно цікаво спробувати уявити собі, яка саме буде реакція слухачів на створену тобою нову партитуру, навіть, якщо число таких слухачів буде зведене до двох-трьох найближчих

друзів. Думається також, що розраховувати на негайне признание кожного нового твору — справа досить небезпечно, здатна викликати нерідко надзвичайно болючі наслідки.

Дозволимо собі зазначити, що розвиток радіо, телевізії та виробництво довгограючих грамофонних платівок мало вплив, що досить таки ускладнював діяльність композиторів другої половини двадцятого століття. Дійсно, що робити, як звертатися до такої "неосвіченої", "примітивної" маси слухачів, якою її вважають деякі зарозумілі композитори? Аж тепер, з допомогою всіх перелічених технічних засобів, саме ця маса отримала необмежений доступ до шедеврів світової музичної літератури, чи не так?

Не можна також забути, що паралельно з цим, протягом останніх п'ятдесяти-шістдесяти років розвиток музично виразної мови пішов шляхом її максимального ускладнення. Але переважна більшість слухачької аудиторії все ще мислить стилістичними категоріями дев'ятнадцятого століття. Таким чином пропонувати їй увазі, наприклад, асиметричні метро-ритми п'яти або семи чвертей, чи мелодію, яку слухач не в стані зразу запам'ятати та проспівати — справа призначена на повний провал.

Але, якщо говорити про композиторів вісімдесятих років двадцятого століття, чи ж можуть вони дійсно писати музику в стилі, скажімо, Моцарта, Брамса, або навіть Прокоф'єва? Хіба сучасні поліритмічні комплекси чи дванадцятитонові серії не сприяють розширенню музичних традицій, оновленню норм минулого? Чи композитор нашої доби, який творить музику під акомпаньямент атомних вибухів і місячних перельотів — чи ж такий композитор має моральне чи художнє право слухняно дотримуватися шкільних вказівок його поважаних попередників, майстрів клясичної, романтичної, чи навіть імпресіоністської музики?

Історія вимагає, щоб нові творчі школи й напрями, які виникають на основі пройденого та естетично вичерпаного, просувалися вперед, розширюючи та збагачуючи наше мистецтво. Саме тому, однією з найхарактеристичніших особливостей нової музики слід безперечно вважати її визволення від кайданів тональної неволі, точніше, її неймовірне збагачення за допомогою техніки бітонального, політонального, а потім й атонального компонування. Та якщо наші традиції метро-ритміки були повністю зруйновані в двадцятих роках, коли з'явилася *Весна священна* Ігоря Стравінського, всі наші підвалини тональної рівноваги зникли з виникненням "ново-віденської" школи додекафоністів на чолі з Арнольдом Шенбергом. Перед композиторами відкрилися принципово нові горизонти, нові береги, плити до яких їм довелося океаном, багатим на безліч підводних скель, незримих

рифів і підступних айсбергів найрізноманітніших розмірів і обрисів.

Звідси можна було б зробити дуже важливий висновок, а саме: мистецтво, особливо мистецтво музичне, ніколи не тупцюється на місці. Об'єктивна реальність вчить композитора, що найбезнадійніша справа — це сидіти, склавши руки, а, тим більше, мріяти про повернення до естетичних норм і категорій минулого. Вже після творчої діяльності Антона Веберна, який спромігся гранично ущільнити музичну матерію, після того як світ познайомився з музикою Вареза, Мессіана, пізнього Стравінського, Булеза та Штокгаузена, немає ніякого сенсу чекати появи нового Вагнера, Ліста, Малера або Чайковського. Більше того, слід добре усвідомлювати, що, крім усього сказаного, наша сучасність перебуває в стані постійного руху, переживає поступову еволюцію. Саме тому наше художньо-естетичне "сьогодні" стає вже завтра нашим артистичним минулим.

Немає ніякого сумніву, що найскладнішою справою слід вважати вміння композитора зацікавити своєю творчістю сучасну йому публіку, та ще й зацікавити настільки, щоб ця публіка охоче слухала нові твори не раз чи два, але не менш часто, ніж вона слухала протягом минулих десятиріч прелюдії та фуги Баха, сонати Бетговена чи балюди Шопена. Це, мабуть, найважливіше, тому що часто-густо пересічний слухач потребує добрих п'ятдесят років, щоб як слід пізнати суть музичного шедевра, з ним зжитися, в нього повірити та всебічно вникнути. Мимоволі запитуеш самого себе: в кого з нас, сучасних композиторів і творців нової музики, вистачить для цього всього зрозуміння та витримки? Хто з нас, просто кажучи, у стані дозволити собі таку розкіш? Де межі нашого терпіння, нашої цілеспрямованості та настирливості?..

Починаючи приблизно від 1945 року, себто від часу закінчення Другої світової війни, переважна більшість молодих композиторів — спочатку композиторів європейських, а потім американських і канадських — вирішила, що з допомогою дванадцятитонові техніки їхні твори можуть здобути ту глибоку змістовність, поєднану з кристально чистою формою, про що завжди мріяли творці музики всіх часів і періодів її розвитку.

Але які були художні наслідки таких експериментувань? На жаль, більш, ніж парадоксальні...

Твори композиторів, які займалися комбінуванням і маніпуляцією старанно відібраних і бездоганно зформульованих дванад-

цятитонових серій, звучали для нашого вуха зовсім несприйнятливо. Мелодійні лінії таких творів видавалися нелогічними, більше того — неприродними, їхні гармонії — незрозумілими та надуманими, а максимальна атомізація, надмірне роз'єднання їхніх музично-інтонаційних складників спантеличували навіть найпідготовленіших і найменш упереджених слухачів. Коротше кажучи, музика втратила свій нормальний напрям, свій логічний рух від одного пункту до другого, від однієї кульмінації до другої. Слухач фізично не міг орієнтуватися у всьому цьому конгломераті звукових акцентів, динамічних зльотів і змістових кадансів, кожний з яких своєю вагою та значенням утотожнювався попередньому або наступному. Таким чином була зовсім стерта надзвичайно важлива різниця між початком і закінченням музичного твору, між його вихідною й заключною точкою.

З часом, однаке, зацікавлення дванадцятитонною або, як її ще іноді називають, "додекафонічною" системою Шенберга — Веберна — Берга почало потроху спадати. Таким чином, у наші дні таку методику конструкції музичних творів можна було б вважати вже пройденим етапом.

Замість такого гранично штучного, надуманого та холодно-кровно розрахованого експериментування прийшла інша, діаметрально протилежна техніка музичної композиції. З легкої руки американського композитора, піаніста й диригента Джона Кейджа з'явилася так звана музика "алеаторична". В її основі знаходиться, по суті, досить проста ідея, а саме способом співставлення непередбаченого й незап'янованого, композитор може досягти найнезвичайніших, неповторно своєрідних звучань, домогтися яких не має ніякої можливості за допомогою існуючих норм та загальноприйнятих принципів композиторської техніки.

Зрозуміла річ, особливо оригінального у всьому цьому загальом було не так багато. Дійсно, дайте групі виконавців повну імпровізаційну волю й дозвольте їм грати буквально все, що прийде до голови — отримаєте щось зовсім особливе, щось неповторне й, безсумнівно, надзвичайно самобутнє... Але чи буде результат такого експерименту мистецтвом — справа зовсім інша. Якщо запитати Кейджа, то він напевно відповість, що так, це — безсумнівно музика, при тому музика, що дуже вражає й є на рідкість натуральна. Не можу не підкреслити: особисто я почуваю до його творчої фантазії глибоку повагу. Але як я ставлюся до його музичних творів — то справа зовсім інша. Про це ліпше не говорити.

Сам я завжди волів писати музику на базі чітко окреслених задумів. Але, кидаючи поглядом навкруги, знаходиш в різних країнах світу немало відданих прихильників Кейджа та його творчих принципів, людей, які створюють багато галасу та гуркоту. В

чому саме полягають їхні "творчі" заслуги — покаже майбутнє, при чому майбутнє найближче. Дозволю собі побажати їм усім успіху та всіякого процвітання, хоч і не певний, що вони на це заслуговують.

Твердження, що ми живемо та творимо в епоху незнаного розвитку науки й техніки, вже давно стало аксіомою. Цікаво, що ми, професійні музиканти, завжди знали про тісний зв'язок що існує, наприклад, межи музикою та математикою. Аж не потрібно витрачати особливих зусиль для того, щоб успішно замінити сукупність акордових звучань системою логаритмічних обчислень. А всі ті тонально-гармонійні вертикалі, котрі у тому чи іншому творі нерідко вражають нас натуральністю своїх образів, виявляються після детального вивчення організованими на базі суворих математичних закономірностей.

Звідси можна було б зробити висновок, що звук — це не просто явище природи, не випадковий феномен, що його сприймає наше вухо. Бож звук можна, так би мовити, "розібрати по кісточках", розділити на його багаточисленні акустичні складники. Опісля можна виміряти частоту звукових коливань, довготривалість звуку, його інтенсивність, динаміку, час атак і багато інших особливостей, притаманних звукові. І це тільки для початку: в наші сугубо аналітичні часи вивчення та вимір звукових хвиль тільки починається.

Іноді мене страшить та швидкість, з якою ми погодилися, що на землі може існувати якась інша музика, наприклад, так звана музика "конкретна" або "електронічна" — музика, яка відрізняється від усього відомого нам, музика, яка не потребує ні виконавців, ні інструментів, ні... композиторів.

Усе вищесказане не може не вплинути на естетичні принципи, якими сучасний композитор керується у своїй творчій роботі. Саме тому, чи слід дивуватися, що такий композитор в своїх зусиллях залишиться чесним до самого себе та свого мистецтва готовий чи не повернутися до школи та зайнятися старанним вивченням законів фізики, акустики та вищої математики вже хоча б для того, щоб врятувати музику від її поневолення всіякими інженерами та техніками, що не мають нічого спільного з нашою справою?

А багато інших серйозних музикантів-професіоналів попросту збиті з пантелику всіми цими пустопорожніми технічними тонкощами, що не мають зі справжньою музикою нічого спільного. На жаль, дуже рідко можна зустріти в наші дні будь-яку серйозну статтю чи нарис про музику чи музикантів, у котрій розроблялись би питання гуманітарного, естетично-творчого, або артистично-художнього змісту. Замість цього нас невтомно бомбардують виснажливими та дійшлими трактатами, в котрих

той чи інший твір аналізується за окремими нотками і тактами, дослідями, які часто-густо дивують своїми вимученими вислідами навіть тих композиторів, твори яких в них розбираються.

Іншими словами, існує небезпека, що ми, сучасні композитори, можемо опинитися далеко за межами того самого мистецтва, яке ми покликані розвивати в першу чергу. А створення музики стало приваблювати індивідів, які не мають з нею нічого спільного. Це якісь інтелектуально-лябораторні гібриди, якісь аналітично-спекулятивні франкенштайни: на одну третину інженери, на третину математики, а на третину ще щось невимовне. Ці індивіди не ставляться до музики так, як ставилися до неї їхні батьки, їхні попередники, себто ті, хто музику створили та зформулювали її норми, заклали основи її естетики. Для цих осіб у музиці не існує законів або традицій, будь-яких перепон або принципів підвалін. Ці люди, наприклад, без найменших вагань відкидають навіть систему нотного запису, замінюючи її якимись абстрактними геометричними кресленнями та керуючись, очевидно, міркуваннями механічно-графічного порядку, а вже ніяк не ідеями музичного характеру. Для цих писак провідне значення набирає компонування музики різними машинами, процес компіляції, коли підсумок усього не в стані передбачити навіть сам машиніст. А технічні чи віртуозні вимоги такої музики часто-густо перебільшують нормальні можливості людського голосу або десяти пальців рук людини.

Існує опінія, що наука, як така, має свої власні, притаманні тільки їй закони розвитку. Наш світ стоїть сьогодні перед досить складним завданням, а саме: потрібно знайти вихід з того кута, в якому людська цивілізація опинилася в результаті феноменального розвитку техніки. Іншими словами, ми мусимо зберегти наші людські якості всупереч найсильнішим впливам на нас бездушних, безликих машин, створених, до речі, нашими власними руками.

Не можна заперечувати, що деякі композитори володіють технічними знаннями, які дозволяють їм поєднувати у власній творчій роботі музичну інтуїцію зі здоровим глуздом, творче навіяння з логаритмічною формулою. Ніхто не відважиться заперечити, що саме такі композитори можуть відіграти важливу роль у розвитку музичного мистецтва заключних років двадцятого століття.

Але не слід все ж таки забувати, що кінець-кінцем фінальний присуд буде проголошуватися людьми музично освіченими, щонайменше — людьми, які на мистецтві розуміються. Інакше вся наша творча діяльність ризикує перетворитися на безглузду, безпредметну гру, на забаву без правил і принципів, яку ніхто з нас особливо дотепною назвати не ризикне.

По висхідній чи в межах стандарту?

(НОТАТКИ ПРО ДРАМАТУРГІЮ О. КОЛОМІЙЦЯ)

Валеріян Ревуцький

Ім'я Олексія Коломійця з'являється не перший раз у *Сучасності*. Одинадцять років тому (в жовтні 1971 року) Лариса Онишкевич дала детальний огляд його драми *Планета Сперанта*, написаної 1965 року. Авторка висловила сподівання, що драматург після появи цієї цікавої і оригінальної п'єси піде далі по висхідній. Підстави для цього були поважні. Тепер Коломієць чи не найпродуктивніший драматург. Його останню драму *Дикий Ангел* (1979 року) повіз до Москви у своєму репертуарі Київський театр ім. І. Франка поруч з *Украденим щастям* Франка та *Дядьком Ванею* Чехова. Ця п'єса йшла майже по всіх українських містах. Зараз Київський театр ім. Франка повіз її на гастролі до Сум. Вона стала об'єктом полеміки в пресі. Але чи "шум" навколо неї привернув увагу глядача? Про це розмова буде пізніше.

Олексій Коломієць уперше заявив про себе драмою *Фараони* 1959 року. Якщо тимчасово повірити статистиці радянської України, її бачило понад чверть мільйона глядачів і вона була перекладена мовами держав-сателітів. Якщо ця комедія мала успіх, то, поперше, тому, що вона ставала на захист жінки-трудівниці в колгоспі, якій доводилося працювати і в полі, і в хаті, і на городі, і біля дітей, і біля худоби, та засуджувала зледачілих чоловіків (сучасних "фараонів"), що дивилися на жіночу працю, як на "техніку, що ані тобі амортизації, ні запасних частин, ні капітального ремонту" не потребує.¹

Подруге, критикуючи колгоспних "фараонів", Коломієць вжив оригінальну форму. Головному антифеміністові Таранові приверзлося у сні, що жінки перебрали все керівництво у колгоспі. "Годі терпіти! Ми — теж люди!" викрикує він, з жахом прокидається і констатує, що це був тільки страшний сон.² А коли колгоспний бухгалтер Аристарх дозволяє собі репліку про ледачість жінок, Таран, перенісши все у сні, обурюється на нього,

1. О. Коломієць, *Драматичні твори*, т. 1 (Київ: "Дніпро", 1979), стор. 8.

2. Там само, стор. 44.

рішуче заперечує та вимагає, щоб припинити подібні балачки про жінок, на яких молитися треба як на святиню.

Комічні ситуації, приправлені гострим дотепним словом, а, найголовніше, символізм "фараонства" як комплекс консервативного колгоспного керівництва, правдоподібно, також міг мати вплив на успіх вистави. Скільки саме глядачів відвідало *Фараону* Коломійця, встановити неможливо, але 1978 року Київський театр ім. Франка зіграв п'ятисоту виставу комедії.

Наступна драма Коломійця *Дванадцята година* (1961 року) не побачила сцени. Драматург назвав її драматичним памфлетом, репортажем з того світу, яскраво вживаючи символізм. Одначе, створення драматургом нової *Містерії-буф* під Маяковського на матеріялах Другої світової війни було окреслене критикою як надто складне, незручне для режисерів та акторів і незвичне для глядача, і про неї швидко забули.³

Через два роки (у 1963 році) з'явилася драма *Чебрець пахне сонцем*, написана за зразками колгоспної драми Олександра Корнійчука. Драма розпочиналася надто риторичною сценою кохання героїв-юнаків Катерини й Сидора. Згодом їхні шляхи розходяться. Поставлено тему стереотипно, дано два діаметрально протилежні ставлення до праці й до кохання. З одного боку, Катерина, що лишається вірною цим проблемам, а, з другого, Сидір, що відступився від них. Перша залишилася в колгоспі й виростила диво-сад. Вона публікує статтю про свій досвід у цьому й перекреслює багаторічну, сутотеоретичну працю Сидора.

Нічого нового не дає й драма Коломійця *Прошу слова сьогодні* (1964 року). З одного боку, ідеальне ставлення до справи й гуманне ставлення до близьких, а з другого — кар'єризм та егоїзм. Конфлікт сил, як завжди, вирішує представник партії — символ громадського сумління. Її репрезентує секретар райкому партії Доценко. Інженери на будівництві греблі Приколов та Джура ілюструють кар'єризм, інженер Костенко — талант і чесність у праці.

Планета Сперанта (1965 року) посідає окреме місце. Це не галузь колгоспної тематики чи виробництва. В ній пропонуються думки про вічність гуманних вчинків, пов'язано проблеми минулого й майбутнього, життя й смерті. Якщо батьки були здібні здійснити героїчні вчинки, то такі ж вчинки здібні довершувати й їхні сини. Слідом за похмурою й суворою першою дією, де, залишаючи бліндаж для важливого військового доручення, гинуть один за одним п'ять безіменних героїв (Борода, Інтелігент, Вусач, Солдатик, Запорожець), іде море степу, залите сонцем, де

3. С. Веселка, *Олексій Коломієць* (Київ: "Мистецтво", 1979), стор. 10.

діють четверо молодих людей, названих лише першим ім'ям (Ларіон, Павло, Леся, Сергій). Світло змінює темряву, радість — жах.

Інститут геронтології, де всі четверо працюють, вирішив створити антиоксидантний нейтралізатор "Юніт", що мав би подолати багато людських недуг і продовжити життя. Але для його створення потрібно три роки, і вже в експериментах над ним загинуло чимало кроликів, собак та мавп. І четверо молодих учених заради прискорення експериментів вирішують на собі зробити досліди для добра людства. Збираються тягнути жереб, але цю дію випереджає наймовчазніший член чwórки, Ларіон, син Запорожця, який оголошує, що він вже прийняв "Юніт".

Ще починаючи з *Фараонів*, Коломієць будував фабулу драми за принципом кінокадрів, поділяючи окремі картини за допомогою дії світла. В *Планеті Сперанта* це досягає максимальности виразу, особливо в першій частині діалогії (як назвав цю п'єсу драматург). Велике значення має і звукова партитура, певне витримання павз серед діалогів і навіть окремі деталі (шинелі й білі кожури військових, пісня про камінь голубий, транзистор на шій кам'яної баби — символ поєднання минулого з сучасним і т. д.).

Спасибі тобі, моє кохання (1966 року) Коломієць назвав ліричною драмою. В основу її покладено тему кохання, тему вірності привабливої дівчини Роксани й типового позитивного героя Максима, вірного громадянина, мужнього й гуманного. Форма драми — низка ліричних сцен. Але за самою темою кохання, супроводжуючи її, стоїть інша, "кампанійна" — опанування урядом півночі. Через усю п'єсу проходить символ тундри. Герой (Максим) стверджує вічну істину, що "для справжнього кохання немає перешкод", і відразу продовжує: "А тундра, а великі зорі, а маленьке багаття на білому полотні".⁴ Драма навіть закінчується піснею про тундру, де при розкладеному багатті сидять в засніженому "морі" закохані Роксана й Максим з виразом глибокого щастя на обличчях.

На відміну від п'єси *Спасибі тобі, моє кохання*, в наступній п'єсі під назвою *Келих вина для адвоката!* (1967 року) Коломієць звернувся до жанру сатиричної комедії. Ця п'єса опинилася поза збіркою драм Коломієця і не була виставлена. Як видно з критики, вона зазнала осуду за іронію, гіперболізм і очевидно за відсутність позитивного героя. Побут домінує в комедії, як це можна судити з поведінки головного персонажа Миколи Перепела, що гарячково підшукує собі підходящу дружину, щоб до кінця

4. Коломієць, цит. праця, стор. 294.

робочого дня з'явиться у відповідній установі одруженим, бо інакше пропаде омріяна квартира з усіма вигодами.

Дилогію *Горлиця* (1969 року) побудовано двопланово — в реальному плані та умовному. Проходить низка сцен, де співставлено минуле, сучасне й майбутнє. Але характери — або стереотипні, або надто позитивні (старий революціонер Гонта або його онука Наталка, прозвана Горлицею), або надто негативні (Рись). Драматург широко застосовує атрибути романтичної мелодрами (вбивство, зраду, пізнання тощо). Крайня Північ — це рай для виліковування старших (Гонта) і кар'єра для молодих (Василько). Майбутнє представлено умовною сценою на радарному маякові, де відсутні кращі людські почуття. Героїня там перебуває на самоті з Електронним мозком, що "містить в собі гори інформацій і жадної піщинки почуттів".⁵

Драма *Перший гріх* (1970 року) має підзаголовок "Нічого не сталося" (кожний з дійових осіб оповідає про себе, куховарка має романс з капітаном, старий боцман марнує життя в п'ятиці і таке інше, все звичайний побут). Уся дія відбувається на теплоході-баржі "Гураган", що подорожує Дніпром, минаючи зелені "очі" бакенів. Ідея корабля, що уособлює, що представляє життя, не нова. До неї вже зверталися раніше, хоча б у творах російського письменника Івана Буніна (*Господин из Сан-Франциско*, 1915 року) чи американської письменниці Кетрін Портер (*Ship of Fools*, 1962 року). Але, мабуть, найцікавішим моментом у драмі є порушення проблеми брехні серед підрадянських людей. На запитання одного юнака, чи хтось бреше, слідує гостра відповідь іншого, що брешуть усі без винятку, замовчують правду, а її замовчування це теж брехня.⁶

Драма *За дев'ятим валом* (підзаголовок "Запорізька Січ", 1971 року), єдина покищо п'єса Коломійця на історичну тему вільного інтерпретування. Стиль драми без жадного сумніву наслідувано від *Богдана Хмельницького* Корнійчука. Сам Хмельницький з'являється лише в кінці драми у вигляді хлопчика біля козака Максима Лихограя, що сам осліпив себе, став кобзарем, щоб його не чіпали, і він міг говорити людям правду про утиски Польщі на Україні після придушення повстання Северина Наливайка.

П'єсу *За дев'ятим валом* драматург розв'язав у плані романтичної мелодрами. В чорних кольорах подано польського посла до Січі — Язвіцького й посла австрійського імператора — Росоту. В порівнянні з *Богданом Хмельницьким* Корнійчука — менше

5. Там само, стор. 345.

6. Коломієць, цит. праця, т. 2, стор. 15.

пропаганди. Якщо у Корнійчука яскраво підкреслюються проблеми єднання з Московською державою та внутрішньо-українські суперечності (Богдан — Лизогуб), то тут останні приглушено у взаєминах Гетьмана й Курінного і звучить, скоріше, замість "возз'єднання" шукання дружніх контактів з сусідами. Польський селянин Янек просто висловлює Язвіцькому своє бажання про той час, коли "ми будемо жити в мирі і ходити один до одного в хату не з мечем, а з калачем".⁷ Менш у Коломійця й побутових деталей. Немає хвацькості й пиятики серед козаків, а наголошується ідея освіти. Більшість характерів подана узагальненим пляном (фігурують лише Гетьман, Курінний, Осаул тощо).

В драмі *Одіссея в сім днів* (1972 року) Коломієць вживає свій улюблений мистецький засіб — перехід сучасного в минуле і навпаки. Сюжет побудовано на візиті актора Петра Квіткова на місце дій партизанів під час останньої війни, щоб знайти докази невинності свого батька Степана, уродженця Сибіру, на якого впала підозра про його перебування на окупованій німцями території. Петро виявляє, що Степан був у партизанах, врятував йому життя, забравши з собою немовлям, коли німці забили його матір. Драмі бракує об'єктивності. Всі партизани та ті, що їм допомагали, виведені з найкращими людськими рисами, а всі німці (без винятку) не люди, а маски "звірів", яких аж надто "легко" перемагають партизани.

Голубі олені (чому не блакитні?, 1973 року) — це повість про кохання дівчини Оленки з Полісся та юного вояка Кравцова з Сибіру, що, раз випадково зустрівшись, закохались одне в одного. Але їхнє палке кохання перекреслив вир війни, не дав можливості здійснити їхню зустріч у майбутньому. Закохані дають клятву, що випробується надзвичайними обставинами війни. Вона проходить крізь всю п'єсу. В темі кохання Коломієць майже завжди ставав на боці жінки. З цього погляду образ дівчини Оленки, що напочатку бавиться ляльками і яку юний вояк Кравцов називає одночасно Роксоляною та Жанною д'Арк, поданий найопукліше.

З її партнером Кравцовим в значно меншій мірі драматургові це вдалося зробити. Коли напочатку Оленка називає його щиро "лоша", то далі цей хлопчина перетворюється в невиразного похмурого директора заводу, в хаті якого оселюється жінка з досить дивним прізвищем — Біла Мафія. Розкритикований за неясність ситуацій, пов'язаних з головним героєм, драматург вирішив написати другу частину, яку назвав *Кравцов*. Але ця

7. Там само, стор. 106.

частина йому не вдалася.

В п'єсі *Кравцов* (1975 року) перш за все введено досить штучно надумані образи жінок Тамари й Ази. Невмотивованість багатьох ситуацій, пов'язаних з ними, знижує образ Кравцова. Його образ знижується ще й слушними обвинуваченнями Кравцова в неприхованому кар'єризмі та нескромності, які на нього зводить директор заводу Васильков, коли він запропонував себе на місце Василькова. В другій частині є тільки окремі цікаві сцени.

Поява *Голубих оленів* (назва сприймається як символ чогось небуденного) та й частково *Кравцова* на тему випробовування вірності великого людського почуття несла в собі яскраво визначену ідею драматурга: на тлі романтичної історії Оленки й Кравцова популяризувати ідею найближчого поєднання української молоді з сибіряками та заохотити молодь до виїзду поза межі України. Ще в попередній п'єсі *Одіссея в сім днів* сибіряк Квітков допомагав українським партизанам. Тепер тут дано продовження цієї теми.

Срібну павутину (1977 року) драматург назвав притчею про кохання й підступність. Героїня — молода гуцулка Галинка — нагадує багато в чому Оленку з *Голубих оленів*. Вона виросла серед чудової природи Карпат, які стали їй символом пошуків чарівного в людському житті. І дівчина в ніч Івана Купала йде в ліс, щоб відшукати того, хто завдав горя її сестрі. Вона знаходить його в вигляді Звабника й карає його. Їй допомагають напів-фантастичні лісові істоти. Чесності, непідкупності і чистоті героїні протиставлено дві пари інших молодих з обмеженими почуттями і, навіть, вульгарністю. Цінність *Срібної павутини* в тому, що п'єса вводить глядача у світ чудової гірської природи.

Як зазначалося напочатку, навколо останньої драми Коломійця *Дикий Ангел* зчинилося чимало "шуму". Найконтroversійніші думки пов'язані з головним героєм, головою родини, тепер пенсіонером, Платоном Ангелом. Усі діти його працюють, а всі зароблені гроші віддають батькові. Порядок цей непорушний і винятків немає. Його ощадність є предметом обурення і кепкування. Багатотиражка намалювала його ангелом, де замість крилець були показані банкноти по п'ять карбованців. Він відмовляє дочці в грошах на модну сукню, бо дівчина пішла працювати в цех, де більше платять. Він забороняє пити привезене невісткою з Криму вино, мовляв, для обіду непотрібна така розкіш, а на заввагу дочки, що так колись куркулі родилися, Платон Ангел спокійно відповідає: "Мабуть, що так".⁸

8. *Темп*, 10, жовтень 1979, стор. 129.

Хоч спочатку Платон Ангел посилається на те, що він поважає сумлінну працю, яка приносить користь державі, фінансова політика в його власній державі-родині симпатій не викликає. Ситуація навіть ускладнюється, коли він виганяє з дому найменшого сина за те, що той одружився без згоди батька, і стає відомо, що другий син кохає заміжно жінку. Але справу змінює друга дія. Він переконує третього сина (що вже перебуває на посаді визначного інженера), аби той визнав помилку, щоб припинити будівництво житлового будинку біля заводу й мосту, бо буде порушений спокій людей, що житимуть там у майбутньому. Син визнає помилку. Його звільняють з праці. У фінальній сцені всі члени родини сходяться. Тепер усі на підрядній праці. Платон досяг свого і... помирає.

Складається враження, що драматург намагався всіма силами зіпхнути Платона "зі стільця позитивного героя" напочатку, а потім почав піднімати на п'єдесталь до рівня ідеального службовця держави. Подібна метода розробки образу Платона не надає йому суцільности. Коломійцеві не вдалося поєднати риси скупаря (що себе ніколи не забував) та людини, що виявилася винятково чутливою до інших людей у майбутньому. Яскравіше сприймаються проблеми побуту, наголошені іншими дійовими особами у зв'язку з корупцією, освітою, охороною порядку. "Кажете, краду?" — запитує п'яниця Маляр і сам відповідає: "Усі крадуть. Хто може, хто вміє, кому є що вкрасти, той і краде. Один потягне — йому догана, другий — геть з праці, третього — до в'язниці. А скільки тих, що їх не піймали? Платону Микитовичу, їх легіони".⁹ Другий — пенсіонер Крячко: "У вихованні молоді помилки були. І є!.. Вчиться балбес аби тільки, а йому все єдино трійки ставлять. Тому що школа змагається з іншою і треба перемогти її в успіхах. Балбес не вчився і не вчиться, а його переводять з кляси до кляси, бо треба випередити сусідню школу; і до комсомолу неробу прийняли, бо потрібно, щоб організація зростала. Візьмем міліцію. Зустрів міліціонер хулігана — по голові! По голові! Де там?! Засвистить, а сам тікати! От тобі й на сторожі порядку!"¹⁰

Преса відзначає великий успіх *Дикого Ангела*. Мовляв, тяжко дістати квиток на цю виставу, все продано. Щоб в'яснити, чи справді продано, дозволю собі звернутися до такого факту. В газеті *Культура і життя* (ч. 100 від 16 грудня 1979 року) надруковано статтю техника-рентгенолога О. Хомутової "А в залі пусто...". Вона пише:

9. Там само, стор. 139. Переклад з російської мій.

10. Там само, стор. 139-140. Переклад з російської мій.

Відпочиваючи в Одесі, я побачила біля санаторію афішу про виставу "Дикий Ангел". Вирішила піти.

У театральній касі мені відповіли, що квитків немає: діє, мовляв, абонемент. А втім, якщо я дуже хочу, то можуть дати вхідний квиток.

У гардеробі запропонували програмку, бінокль. До початку спектаклю я ознайомила з приміщенням театру. Просторе, чисте, воно вразило мене голими стінами, відсутністю будь-якого затишку. Зайшла до залу і побачила, що він... порожній.

Контролер помітила мою розгубленість і порадила сісти в першому ряді, бо нікого вже, мабуть, не буде, а вистава зараз почнеться.

І справді, почалася вистава — цікава, розумна, про нашу дійсність, про людей, яких ми зустрічаємо в житті, про його радощі, проблеми. Мене схвилювала ідея спектаклю, правдивість акторської гри. І самі актори — такі ширі й красиві люди.

Але в антракті я полічила, скільки нас, глядачів, було у величезному залі. Виявилось — двадцять сім.

Я підійшла до того ж контролера, який порадив мені сісти в першому ряді і запитала, у чому ж справа. Почула: вся біда в абонементях, якими за допомогою вищих організацій "навантажують" глядача. А він прагне уникнути примусових розваг. Тому вистави нерідко йдуть при напівпорожніх, а то й зовсім порожніх залах, хоч театр давно виконав фінансовий план.

Для глядача *Дикий Ангел* — примусова розвага і він уникає її. Йому набридли буденні проблеми, він хоче відійти від них хоч тимчасово. Глядач на сьогодні бачить Коломійця-автора, творчість якого примеркла хоч би після колгоспної комедії *Фараони* чи *Планети Сперанта*. Для театрів же чи БОРГУ (Бюро організації робітничого глядача) його вистави продані, і так і буде зазначено в офіційних фінансових рапортах. "Правду замовчано, а її замовчання — брехня" сказав сам Коломієць. Але він не міг сказати того, чому його творчість примеркла. Варто тут згадати слова російського письменника Юрія Олеши, який понад півстоліття тому сказав: "В нашій країні дороги слави зачинені шлягбавмами. Талановита людина або повинна примеркнути, або рішитися на те, щоб з великим скандалом підняти шлягбавм".¹¹ Коломієць вирішив примеркнути, не пішов по висхідній, опинився в межах стереотипної радянської драми.

11. Ю. Олеша, *Повести и рассказы* (Москва: "Художественная литература", 1965), стор. 32.

АРТЕМ ЮСКЕВИЧ: 1930—1982

ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦЯ — БОРЦЯ ЗА ВОЛЮ НАРОДІВ

Сергій Солдатов

Серпень 1975 року. Штаб-квартира КГБ у Талліні на вулиці Паґарі. Генерал-майор КГБ Август Порк, начальник політичної поліції Естонії, бажає власними очима бачити заарештованого демократа Естонії Артема Юскевича.

— Так оце ви, український націоналіст, прийшли нас, естонських селян, розуму навчати? — запитав "селянин" з золотими погонами і в генеральських штанах з червоними лямпасами.

— Не селян, а таких як ви новоявлених вельмож, — відрізав Артем. — І ми вас ще вишколимо та по-справжньому.

Пролог до цієї історії почався ясного осіннього дня 1967 року. Один з наших активістів, разом зі мною, відвідав одного опального поета, якого посадили на загальний режим до Таллінської психоневрологічної лікарні. Під час відвідин він познайомив мене з присадкуватим, темноволосим і серйозним чоловіком середнього віку. Той дивився на нас недовіркою й насторожено. Була в нього якась суміш слов'янських рис з татарськими. Він викликав у мене зацікавлення, після відвідин в лікарні ми провели разом вечір. Слухав його розповідь, в якій, на перший погляд, не було нічого особливого. Член КПРС, колишній секретар парткому Таллінського цегельно-керамічного заводу. Неодноразовий голова Виборчої комісії Коплиського району. Але одночасно помітив також і здібність до тверезої аналізи, глибоке розуміння сучасного стану суспільства, визнання за народами права на самовизначення. Розмова закінчилася запрошенням у гості.

Незабаром я завітав до його мурованого, ще не закінченого будинку в околиці Талліна, на вулиці Таґеторне. За хатою густий чагарник, далі ліс. Ідеальне місце для опорного пункту підпіль-

Сергій Солдатов, 1933 року народження, росіянин, закінчив Ленінградський політехнічний інститут, викладав у політехнічному інституті в Талліні. Звільнений з праці за участь у правозахисному русі, приміщений у психушці. Після звільнення, заарештований у січні 1975 року і засуджений на 6 років таборів за участь в Естонському національному русі. Звільнився з ув'язнення в січні 1981 року і в травні того ж року виїхав на Захід. Живе в Мюнхені.

Арте́м Юске́вич, 1930—1982

ного руху — подумав я про себе. Артем оповів мені, що буде дім вже майже 12 років.

— Хочу бути незалежним від системи, — пояснив мені.

Проте відчуваю, що йому вже все це надокучило. І враз, як обухом по голові:

— Я готовий працювати для повалення радянської влади в Естонії.

— Та, що ви? Ми не такі серйозні люди, — відповідаю стримано. Проте задумуюся...

І незабаром вирішуємо випробувати його на ділі. Під час виконання спробного завдання він виявив відвагу, ініціативу, винахідливість і енергійність. Виявилось, що він також добрий публіцист. Він, наприклад, склав основну частину документу "Шляхи демократизації" і доставив його до Москви. На жаль, деякі надміру обережні московські правозахисники зліквідували цей документ за так званий "екстремізм". Пізніше він брав участь у здійснюванні найвідповідальніших і найсекретніших завдань Естонського демократичного руху. Його внесок у підготовку проєкту бойової програми Естонського демократичного руху колосальний, він мав також вплив на зміст двох "Меморандумів" до ООН, що вимагали незалежності для Естонії. Брав він участь в опрацюванні документів, що накресливали програму і тактику демократичного руху Радянського Союзу. Він творчо й організаційно підтримував видання підпільних журналів *Еєсті Демократ* і *Еєсті Рахвуолік Гаал*, співпрацював у російськомовному журналі *Демократ*. Його статті відзначалися природним глуздом, залізною логікою та живим стилем.

Проте я мушу чесно заявити, що ми не раз з покійним палко сперечалися. Бували в нас і розбіжності. Він був атеїстом, я — вірним, він деколи був схильний вести збройну боротьбу, я був проти насильництва і, вважав, що зброю треба вживати тільки в обороні в разі потреби, він обстоював правовий лад, я був прихильником ще й морально-політичного відродження.

Так чи інакше, а бетонований підвал його хати незабаром перетворився у підпільну друкарню. А таких у нашому розпорядженні багато не було. Ми назвали це приміщення "бункером". У "бункері" ми звичайно працювали в двох чи в трьох і, як правило, вночі. Влітку з нас градом лився піт, взимку ми трусилися від холоду. Від несподіваного наскоку ворогів нас оберігала саморобна сигнальна система. Деколи в цю систему залутовувалися бездомні коти. Тоді здіймалася фальшива тривога і, бувало, що в піч летіли свіжонадруковані матеріали.

Не зважаючи на велике навантаження роботою і постійну небезпеку, Артем довгі роки працював над книжкою про національне питання в радянській колоніальній імперії і у сферах її

впливів. Це була основна праця його життя. Я сподіваюся, що цей цінний твір буде опублікований.

Свої основні "враження" про радянський лад 'Артем дістав ще з дитинства. Народився він в 1930 році на Волині в Луцькій області в родині селянина-середняка. 14-18-річним юнаком він був свідком збройної боротьби українського визвольного руху під проводом Організації Українських Націоналістів. Він на власні очі бачив як ті змагання були придушені військово-терористичною сталінською машиною. Багато його родичів і знайомих стали жертвами радянського імперіалізму. Бажання дістати освіту і жити в дещо кращих умовах привело його в Естонію. Працюючи старшим інженером, перекладаючи з слов'янських мов і будуючи дім, він, за радянськими стандартами, був матеріально непогано забезпечений. Але він не міг погодитися з фактами нелюдності і поневолювання "реального соціалізму" і це зробило з нього майже професійного борця за свободу.

13 грудня 1974 року органи КГБ заарештували Юскевича, Мятіка і Кийренда, дещо пізніше Варато і, під кінець, і мене. Майже рік минув у центральній тюрмі Естонії в т. зв. "Батарей", під слідством—"пресуванням" органів КГБ, і, після комедії суду у Верховному Суді Естонії, наприкінці 1975 року, повезли нас обох в одній залізній клітці до Мордовських політтаборів.

У таборі Артемові було надзвичайно тяжко. Він хворів на епідиміт, гіпертонію, на серцеву недостатність. Спричинювали ці хвороби надмірне курення, зумовлене нервовим напруженням, погане харчування, виснажлива робота та принизливий таборовий режим. Були й психологічні причини — постійна турбота за долю доньки і дружини. КГБ намагався витиснути з нього прохання про помилування. Але він відсидів свій реченець до кінця, "від дзвінка до дзвінка", як кажуть в'язні. Не просив пощади у ворогів, залишився вірним собі і своїм поглядам.

Після звільнення, в грудні 1979 року, на нього наклали адміністративний нагляд, за ним також таємно стежили. Не зважаючи на хворобу, його змусили працювати в об'єднанні "Дезінтегратор". Намагаючись знайти під кінець життя сприятливі умови життя і доброякісні засоби лікування, він в останні роки добивався дістати дозвіл виїхати на Захід. Мене з дружиною дослівно вигнали на Захід, не зважаючи на наші протести й бажання дочекатися звільнення сина з Вазалемського табору. А важко хворому Артемові, який домагався можливості виїхати, садистична влада відмовила. І хто знає, може, коли б він був на Заході, не було б того трагічного 5 січня 1982 року і на сумлінні радянської влади було б однією смертю менше. Цього дня виключився і три тижні пізніше перестав працювати мозок, який так багато думав про сучасні біди і про щастя будучих поколінь. Рівночасно перестало битися серце,

в якому палала любов до свободи всіх людей і народів.

Між нами були деякі розбіжності в поглядах і суперечності. Життя є життям, боротьба — боротьбою, і в площині духовій також. Проте після смерти Августа Мельдера і Юрі Кукка, втрата Артема Юскевича була для мене найтяжчим ударом долі за останній рік.

Якось Артем повіз мене своїм мотоциклетом до лісу. Там, поміж струнками соснами розкинулося забуте кладовище в'язнів Харкуського табору, ще з часів Сталіна. Показуючи на прогнилі дощечки з номерами могил і на білі кості в жовтому піску, він сказав: "Подумай про ці безіменні жертви і запалися до боротьби!" Ці слова виявилися пророчими. Він сам став жертвою і надихає нас, живих, на дальшу боротьбу.

Квітень 1982.

МИКОЛА ГУЛАК

Валерій Марченко

Артемові Юскевичу присвячую

Нема в світі правди, правди не зійськати,
Що звикла неправда тепера правдою стати.
Що тепера правду ногами топтають,
А тую неправду медом-вином напувають.
Що тепера правда стоїть у порога
А тая неправда сидить кінець стола.
Що тепера й правда сльозами ридає,
А тая неправда з панами гуляє.
Що тепера й правда у темній темниці,
А тая неправда з панами в світлиці.
То чи ти, правдо, вмерла, чи ти заключена,
Чи ти, мати рідна, од нас одречена?
Уже давно правда, уже давно вмерла,
А тая неправда увесь світ пожерла.

Цю думу той, про кого мова йтиме далі, міг і не чути від полтавського кобзаря Кравченка (Крюківського). Хоча історики-фолклористи відзначають поширеність "Правди та неправди" в минулому віці на Лівобережній Україні. Важливо, одначе, те, що її актуальність була загальноновизнаною. І, поза сумнівом, при-страсне пожадання справедливости, що вибухає з кожного рядка думи, знаходило відгук, передусім, у тих, про кого урочо сказано: вітчизни вірнії сини.

Засновник Кирило-Методіївського Братства, соратник

Валерій Марченко (Умрилов), журналіст, літературознавець і перекладач, народився 16 вересня 1947 р. Внук українського історика професора Київського університету Михайла Марченка, він, вважаючи себе продовжувачем роду, вже в дорослому віці прийняв дідове прізвище.

На протязі 1965-1970 рр. Марченко навчався на українському відділенні філологічного факультету Київського університету, одночасно вивчаючи азербайджанську мову в Бакинському університеті. З вересня 1970 до червня 1973 року Марченко працював літературним працівником редакції газети *Літературна Україна*, водночас перекладаючи літературні твори з азербайджанської на українську мову. Він автор перекладів збірки казок *Страшні оповідки* ("Веселка", 1971), п'єси Джалілія Мамедкулізаде *Мерці* ("Мистецтво", 1972) та кількох оповідань, друктованих в україн-

Шевченка, педагог, науковець, Микола Гулак належить до чільних постатей українського демократичного руху середини 19 сторіччя. Народився він 1822 року в родині поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії Івана Гулака. Свою генезу Гулаки виводять від Івана Гулака, Генерального обозного Війська Запорізького (1674 р.) часів урядування гетьмана Петра Дорошенка. Навіть побіжний огляд посад та нагород на царській службі, підприємницька ініціативність, публікації з економіки сільського господарства в російських часописах дозволяють говорити про Гулакового батька як про непересічну людину. Річ певна, що й на вихованні дітей позначилися поступові погляди енергійного поміщика. Синів Миколу та Олександра він віддав вчитися до Дерптського університету, який вирізнявся серед інших в імперії культивуванням науковости та німецькою школою викладання. Вступивши на початку 1840 років до правничого факультету, молодий Гулак поставився до навчання винятково сумлінно. Він оволодів іноземними мовами і згодом писав ними свої наукові праці, зокрема: *Про юридичний побут Поморських слов'ян* (німецькою), *Про розв'язання трансцендентних рівнянь* (французькою). Крім численної юридичної літератури, в його книгозбірні були твори Гомера, Гесіода, Плавта, Плутарха, Овідія, Вергілія по-грецькому та латиною, Мілтона, Свіфта, Голдсмита, Філдінга — англійською; Маціовського — польською; Шафарікові *Слов'янські древності* — чеською, Біблія в перекладі Лютера, а також книжки з ботаніки, фізики, історії, мовознавства. Дослідники життя і творчости Миколи Гулака одностайно відзначають його широку ерудицію, основи якої закладалися у Дерпті. Закінчивши університет 1843 року й діставши свідоцтво, де вказано, що він "відмінно витримав іспит на вчену ступінь", Гулак через рік захистив працю на звання кандидата п. з. "Права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському праві" (німецькою мовою)". Прибалтицьке студентське містечко не випадково зажило своєї слави. Наука без вільнодумства розви-

ських літературних журналах. Марченко також допомагав у перекладі українських літературних творів на азербайджанську мову та надрукував в азербайджанській пресі низку статей про українську літературу. Його наукові праці з питань історико-літературних взаємозв'язків України зі Сходом друкувалися в журналах *Радянське літературознавство* та *Дніпро*.

Марченка було заарештовано 25 червня 1973 р., 29 грудня того ж року його засуджено Київським обласним судом за статтею 62 ч. 1 КК УРСР до шести років таборів суворого режиму та двох років заслання. Від часу свого звільнення 12 травня 1981 р. Марченко живе в Києві і перебуває під адміністративним наглядом.

Стаття друкується без відома і згоди автора.

ватися нездатна. Тому стале запровадження передових методів навчання сприяло піднесенню як духовного, так і політичного життя. Маючи корпорації з доволі суворими правилами, тамтешні студенти високо ставили відчуття товариськості й відданості обов'язку. Зрозуміло, за подібних умов жандармам засилати шпиків до їхніх лав було набагато важче, ніж до інших російських університетів. Цій незалежності закладу від урядового контролю сприяв національний контингент слухачів, що складався з німців та поляків. Передусім, поляків. Кількарічний конспіративний революційний рух "Молода Польша", не зважаючи на практичний розгром після втрати Шимона Конарського у Вільні 1839 року, продовжував давати плоди. Подвигом борців-мучеників захоплювалися. Як і раніше, серед студентства поширювалася заборонена література, а десь, поміж втаємничених отих вічних перших, існувала організація, обмірковувалися сприятливі обставини та рушійні сили майбутнього повстання. Брутальному насильству імперіялізму змовники майже поспіль протиставляли ідеалістичні: Віру й Братерство. Сучасний Гулакові польський поет і драматург Едвард Желіговський, відомий в літературі як Антоній Сова, писав у передмові до свого видання *Йордан*:

Наш вік є релігійним віком! Розвиток на цій канві націоналістичних індивідуальностей, спрощення символів християнської ідеї, глибоке розуміння її в душі та втілення в життя, у всі умови життя суспільного і домашнього буде тим словом, яке було у Бога і яке стане тілом і поселиться серед нас. Прапор духу піднесений! Всі конвенційні поваги вірувань *in verba magistri* (в авторитет) будь-якої цивілізації падають; найвищою повагою є Бог і Дух його, втілений в людство. Встають нові народи, нову пісню починають; фібри внутрішнього життя починають розвиватися у всіх своїх стихіях; слово Христового братерства починає втілюватись у народи, не в касти.

Інтелект і духовність надиво поєдналися в цьому чоловікові. Розглядаючи його студентське життя, варто прислухатися до слів Василя Білозерського, який, хоча давав свою характеристику в умовах, далеких від сприятливих, достатньо об'єктивно записав на допиті у III відділенні:

Із Дерптського університету він виніс рідкісні знання, любов до вечних студій та німецьку чесність і порядність. Він бажав, щоб усе існуюче витікало з логічних законів, засуджував кожен вчинок, який би не підпадав під них. В усіх його діях виявлялися надзвичайна скромність і поміркованість, властиві його вдачі, вчинки його були позначені чесністю й повагою до права кожної людини на шанобливе ставлення. Свої судження він пропонував з великою обережністю, як би він не був упевнений в його слушності. Гулак не дбав про те, щоб розповсюдити ідеї, котрі його хвилювали, а більше

турбувався про те, щоб пояснити їх для самого себе. З цією метою він і зберігав папери, що містили в собі речі, до яких його думка ніколи не прагнула. Виконання закону він вважав неодмінним.

А далі було повернення на батьківщину. Вже звернення до тодішньої статистики дає вражаючу картину соціального і національного лиха, яке несло Україні перебування в російській імперії (відомості взято з книжки П. Зайончковського *Кирилло-Методиевское общество*, М., 1959). Згідно з 8 ревізією 1835 року загальна кількість поміщицьких селян становила 2.579.647 ревізьких душ (без Таврійської губернії). Загальноприйнята норма панщини нараховувала 3 дні на тиждень, але в дійсності була набагато більшою. Відомо, що в одному маєтку шмагали до 40-60 жінок щодня. Затуркані селяни без ремства виконували всі панські вимоги, бо поміщицтво, зобразивши масові протести у вигляді небезпечного для ладу заворушення, придушувало їх, як правило, військом, із поодинокими ж борцями давало раду самостійно чи за допомогою поліції. 1832 року співвідношення між фабрикантами та заводчиками за національністю було: росіян — 44,6%, українців — 28,7%, євреїв — 17,4%, іноземців — 3,6%, решта — 5,7%. Серед купців українці становили 22,2%, росіяни — 52,6%. І найприкрішим тут було те, що той, хто все знає і розуміє, змушений слугувати гнобителям свого народу. 25 листопада 1845 року Гулак звертається до Київського генерал-губернатора Бібікова з проханням "желая иметь счастье служить под начальством Вашего Высокопревосходительства" зарахувати його службовцем до канцелярії. В цей час відбувається знайомство та зближення його з членами майбутнього Кирило-Методіївського Товариства. Першорядний історик Костомаров, непересічний літературний критик, редактор, перекладач і белетрист Куліш, фолкльорист і етнограф Маркович, журналіст Білозерський і, нарешті, геніяльний поет Шевченко — золотий фонд, цвіт нації, що так багато зробить во її славу. Молоді, їм не виповнилося й тридцяти, вони часто зустрічаються і полемізують. Теми розмов найрізноманітніші: слов'янознавство, німецьке право, філософія, атеїстичні праці Штрауса, а, проте, Україна залишалася віссю, навколо якої обертався світ. У листі від 5 лютого 1846 року до Опанаса Марковича Гулак писав:

Він [Костомаров — В. М.] навіть обіцяв неодмінно написати історію малоросійським нарідчям, не простонародним, але найвишуканішим та до того ж простим, а тому й народним; одне слово, це має бути твір, яким пишатиметься не лише наша література, але який посяде почесне місце між кращими творами людського розуму. Тоді ось і відкриється широке поле для нашої словесности, мова виробиться до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня

історія, але навіть точні науки викладатимуться цією мовою; розуміється, це буде останній крайній період розвитку; коли він настане, ми не знаємо, але, прагнучи постійно до цієї мети дружніми зусиллями, неможливе стане можливим... Я Вам передав головну ідею суті справи. Що ж до мене, то я не можу не визнати цілковитої слушности цієї теорії.

Серед приятелів-гуманітаріїв Гулак з його організаційним досвідом відіграв ролю кристалізатора, що й допомогло братчикам у згуртуванні. За свідченнями Марковича, це Гулак запропонував створити грошовий фонд на видання книжок для посполитого люду. Із записки "Гроші для добрих справ", знайденої в паперах П. Куліша, видно, що регулярно сплачували внески він, Костомаров, Білозерський, Гулак. В цей час, мешкаючи разом із братом у перших Олексієм Навроцьким, він дає уроки німецької мови йому та його співкурсникові з філософського факультету Київського університету Марковичу. Студіює історію Померанії та готується до магістерського іспиту. Поряд із юриспруденцією Гулакові зацікавлення ширяться на слов'янознавство. Молодий науковець починає вивчати сербську мову, листується з чеським ученим Вацлавом Ганкою. На відміну від більшости своїх приятелів Микола Гулак не мав письменницького хисту та й рідною мовою володів не досконало. Тому батькові поради обрати стежу літератора, видавця журналу виглядають мало підходящими. В чималій творчій спадщині Гулака переважають різноманітні наукові твори і зовсім відсутні художні. Особливий предмет зацікавлень у київський період його життя становило селянське питання. В написаній тоді історіографічній праці *Про юридичний побут Поморських слов'ян* Гулак, звернувшись до минулого і явно ведучи паралелі до сучасного стану селянства, характеризує добу правління Олега й Ігоря: "Так що ім'я слов'янин поміж усіх європейських народів зробилося однозвучним до слова раб". Подібні пасажі "возмутительного содержания" не поминули повз увагу й дослідників з III відділення. Зло вони вбачали не в кріпосницькому животінні, не в духовній деградації мільйонів визискуваних, а в слові на їхній захист. На запитання слідчого: "Чому ви в знайденому у вас великому зошиті намагались показати становище рабів у давній Росії у найжахливішому вигляді?" заарештований магістер права відповів: "Я намагався показати становище рабів у давній Росії в такому вигляді, в якому воно мені самому уявлялось". Тут цікаво навести витяг з листа до Ганки в березні 1846 року, де він вільно висвітлює свою концепцію. "... Переважну увагу надавав я досі на правильні взаємини нижчих верств як у Росії, так і в інших слов'ян, саме: рабів, невільників, холопів, селян, підданих і таке інше, як на предмет, що за важливістю й сучасністю своєю переважно над

іншими заслуговує уважного вивчення". Прямуючи в струмені тогочасної європейської суспільно-політичної думки, Гулак разом з іншими братчиками бачив проблеми, які висувала перед ними довколишня дійсність. Із клубка проблем, що обплутали Україну, він виділяв економічну та культурну. Отже, зовсім не метафоричним буде вислів: він прозирає у будучину. Гурток інтелігентів з українського лівобережжя накреслив шлях, яким їхні країни простували аж до наступного сторіччя.

Очевидно, талант дерптського правника не засвітився б так яскраво, якби йому не випало зустрітися в Києві з визначними однодумцями. Невипадковість цієї зустрічі обумовлена історично: нація прокидалася. Невипадковим було й те, що основою духовного єднання цих людей стала віра в Бога. І перші громадські кроки робилися ними в християнському подвижництві. Куліш згадує, що 1846 року Шевченко розподілив поміж собою та трьома приятелями Євангелістів для перекладу українською мовою. "Подражанія" з псалмів поета не потребують похвал. Видана в Галичині Біблія Куліша й Пулюя належить до пам'яток вітчизняної культури. На жаль, Костомарову в Петербурзі так і не дозволили надрукувати Євангелія, але безперечно його благодієнна праця не пропала марно. В неопублікованому архіві Навроцького лежать переклади чи не всіх псалмів та послань Пророків. Не переоцінити й значення літературних творів кирило-методіївців на релігійну тематику. Відкриту ниву успішно розробляли наступні покоління письменників та поетів, залишаючи для потомків нестертий слід віри. Подиву гідну духовність було пронесено цими вченими і примудрими людьми крізь усе життя. На подарованій своїй нареченій книжці Томи Кемпійського *Наслідкування Христа* Микола Костомаров у довгій присвяті зокрема прохав прочитати "написане великим автором, прийнятися духом твору". А проте побожність не стала їм на заваді при осмисленні реакційної ролі церкви як інституції. Ось, наприклад, що пише в одній із своїх статей Пантелеймон Куліш:

Московська політика повернула ним [українським народом — *В. М.*] круто, і незабаром утервав він свою церкву громадську, що підняли були високо вгору старосвітські наші братства церковні. Остерігали його ще за Хмельницького єднатися з Москвою, бо в Московщині, мовляли, нема віри ні Руської, ні Грецької, а є віра Царська. Архиереї і попи служать попросту знаряддям або політики, або й поліції царській. Народ попа ніде не любить, а хіба боїться. Котрий же піп увійшов би з народом у побратимство, яко син єдиної сім'ї Української і апостол чистої правди Божої, такий мусить таїтись робом перших християн, а коли ні — нехай готує себе в мученики, а своєю сім'ю в старці.

Наприкінці 1845 року Костомаров, Білозерський, Гулак обго-

ворюють перші плани створення таємного товариства. Назване на честь слов'янських просвітників Кирила й Методія, воно переслідувало шляхетну мету покращення народної долі. Згодом було створено програмний документ *Книги буття українського народу*, Статут та Правила. Викарбувані на печатці слова з Євангелія від Іоанна (гл. VIII, ст. 32) "И уразумеете истину и истина освободит вы" вважалися девізою товариства. А ознакою приналежності служив плаский золотий перстін з написом "Св. Кирилл и Мефодий". Як можна бачити, товариство обставлялося всіма необхідними атрибутами, й найбільша заслуга тут належала Гулакові. В матеріялах слідства можна натрапити на свідчення проти нього на кшталт: "пристрасть до корпорацій", "начитався про різні товариства і лицарські ордени". Пусте, він знав, що чинив: протистояти урядові, який ніким не обирається й нікому не звітує, здатна організована людська громада. Юрба здатна існувати лише біологічно. Різні особистості, вони по-різному бачили вирішення свого заміру. Гулак стояв найближче до Шевченкового "Кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте". На зводинах в III відділенні 15 травня 1847 року Петров свідчив:

Гулак у грудні 1846 року виявляв прямо революційні наміри; що передбачаючи з'єднати слов'янські племена і запровадити в них народне правління, він сподівався досягнути це збудженням слов'ян до повстання проти їхньої верховної влади; казав, що при цьому Т-во буде діяти миролюбно стосовно царської фамілії, але, якщо заколот буде вчинено, а монарх не побажає скласти з себе державної влади, необхідність змусить офірувати царською фамілією; що після освіти посполитих повстання неодмінно станеться, якщо не в даний час, то в майбутній генерації; що у Гулака збиралися друзі [іх Петров поіменно перераховує в своєму доносі — В. М.] і притьмом починали мову про здійснення їхнього спільного заміру і що більше від інших в цьому брав участь сам господар [Гулак].

Це складне створити організацію. Одному здається малоавторитетним Костомаров і геніяльним Білозерський. Відтак він застерігає, щоб на нього не надіялися, як на передні воли. Інший вимагає занедбати політику, вважаючи, що сам собою настане час, коли від слова впадуть мури Єрихонські. Третій несподівано став обстоювати антидемократичні московфільські позиції, чим віднадив від товариства представника польських студентів. В листі братчика Івана Посяди до вчителя з Полтавщини Боровиковського названо число 15 душ. Маються на увазі, напевно, активніші, помітніші члени. В умовах репресивного режиму діяльність кирило-методіївських братчиків мала таємний і анонімний характер. У наш час це ускладнило визначення при-

належності документів, що збереглися в жандармських архівах з позначками "переклад з польської" або "праця невідомого автора". Тому доводиться брати на віру свідчення донощика, який інформував начальство про особисте зізнання автора, як це було у випадку з рукописом Навроцького про Гайдамаччину та *Переказом історії Грецької республіки* малоросійською мовою Марковича. Або ж поклатись на видруковані пізніше спогади, хоча тут завжди слід пам'ятати про ненормальні умови життя мемуаристів і через десятки років після відбуття покарання. Зараз, здається, авторство Костомарова *Книг буття українського народу* вже не ставиться під сумнів. Виразно християнський дух твору, вільне володіння історичними джерелами, уславлення козацтва, стилізація під церковнослов'янське письмо дають підстави вважати саме так. В особистій справі Костомарова в III відділенні зберігся рукопис українською мовою з численними виправленнями та позначками явно авторського характеру. Варто привести тут місце з його *Автобіографії*, де йдеться й про дату створення *Книг*: "Близько того часу [наприкінці 1846 року — В. М.] я написав невеликий твір про слов'янську федерацію, прагнучи засвоїти за складом Біблійний тон". Справді, християнізм, панславизм і забарвлений месіанізмом націоналізм — три визначальні ідеологічні засади праці, яка в матеріялах слідства фігурувала ще під назвою *Закон Божий*. Літературне авторство *Книг буття* Костомарова не виключає проте ідейного співавторства Білозерського та Гулака. Сама атмосфера їхньої духовної спільності не могла не сприяти цьому. Варто обмовитись зокрема про ідейні впливи на братчиків. Ще найперший дослідник програмного документу кирило-методіївців шеф жандармів Орлов помітив його подібність до *Книг пілігримства народу Польського* Адама Міцкевича. Михайло Грушевський в своїй *Історії* розглядав кирило-методіївців як продовжувачів справи українських автономістів 17-18 сторіч, думку ж про слов'янську федерацію вважав запозиченою у декабристських "Соединенных славян". У своїй *Автобіографії* Костомаров дав докладний опис майбутньої слов'янської федерації, де помітно вплив Конституції США 1787 року. А популяризація ідей західноєвропейського панславизму на той час зовсім не була прерогативою київських змовників. Василь Щурат ("Основи Шевченкових зв'язків з поляками", *ЗНТШ*, № 119-120, 1917 р.) переконливо доводить, що Шевченко написав поему "Єретик" після знайомства в Петербурзі із славістичними писаннями М. Максимовича та його учня. Творче осмислення і застосування кращого з європейської суспільно-політичної думки впадає у вічі, коли знайомишся і з іншими документами кирило-методіївців. Мав рацію жандарм, пишучи, що в *Законі Божому* "приноровлено" все "к Малороссии".

"Устав Слов'янського Товариства св. Кирила і Методія" поділяється на 2 частини. В першій викладено положення товариства, друга є власне уставом, "головними правилами, що служать керівництвом для моральної поведінки його членів". Авторство Устава слід поділити поміж трьома засновниками братства: Костомаровим, Гулаком і Білозерським. В пояснювальній записці до Устава, зробленій Білозерським, сказано про основні засади створюваного товариства. Як і в інших документах братчиків, приписуваних Костомарову: "Відозві до українців", "Відозві до росіян та поляків", тут провадиться думка про потребу мирної пропаганди ідей, ширення просвіти, одне слово, не революційного, а еволюційного розвитку. Розпочинає свою записку Білозерський так: "Поскільки спонуки нашого товариства ґрунтуються на християнській любові та свободі, треба прагнути, щоб і саме досягнення рівності та гідності прав людських здійснювалося в дусі злагоди, миролюбности. Тому головною метою слід поставити собі розповсюдження освіти й ідей Христових". Що ж, обраний ними шлях був непомильний. Ще ніхто не програв, роблячи добро. Невипадково, що ці люди назвали і свій гурток братством. Їхню дружбу освітлювала євангельська девіза, життя сповнювала любов. Ось що пише Білозерський до Гулака з Полтави 1846 року: "Ви, я гадаю, так багато працюєте задля загального добра, Ваші передбачення такі прозорливі й шляхетні, що я багато чим ладен поступитися, аби хоч уві сні відчути благодійне враження від Вашої розмови".

Який вік існування нелегальної організації? Відповідь завжди однакова — недовгий. Не залишає слідів той, хто нічого не робить. Не ловлять тих, кого нема за віщо ловити. А ці українські громадяни активно спілкувалися, створювали агітаційні матеріали, залучали нових членів. 19-річний Ю. Андрузький обмірковував свій проєкт досягнення можливого ступеня рівності та свободи (переважно у слов'янських землях), стверджуючи: "Нинішній порив до реформи був би даремний. Перешкодою тому є 1) розмежування народу на верстви, чужі одне одному й нерідко ворожі; 2) сваволя монарха; 3) неправильна освіта". В своїх патріотичних дописах-проханнях, оплакуючи долю України, І. Посяда запевняв: "Але хто скаже, що не було б і тих, котрі ладні завжди допомогти тобі? Є й такі, які ладні покласти за тебе саме життя своє". На початку шістдесятих років у розмові з Ол. Кониським Д. Пильчиков згадував, що в січні 1847 року в братстві нараховувалося близько 100 членів. Київ, Полтава, Петербург, Варшава, Париж — географія пересувань братчиків досить широка та й розповсюджувалися їхні ідеї не безуспішно. Білозерському пощастило знайти в Полтаві кількох "благородномыслящих людей". Куліш, кличучи Гулака працювати до північної столиці, розписує в

лісті переваги тамтешнього життя: "багато, багато ви тут дізнаєтесь, про що писати не належиться". Хтось із новітніх дослідників закинув Гулакові необережність у прийомі до товариства провокатора. Закид не зовсім слушний. Заходів безпеки з боку дерптського вихованця було дотримано. В попередній розмові він, випробовуючи Петрова, вихваляв переваги монархії і засуджував конституційні порядки. Де було знати романтичному республіканцеві, що його візаві давно підслуховував крамольні балачки у кімнаті сусіди і зараз важить на споконвіку принадних 30 срібняків. З березня 1847 року попечителю Київської учбової округи Тряскіну ним було вручено ретельно складений донос, що закінчувався чітким факсиміле "Писал студент Алексей Петров".

Повідомлення про існування таємного товариства, "заснованого із зловмисною політичною метою", викликало справжню бурю в верхах. Маючи сталий клопіт з заворушеннями поляків, в Петербурзі блискавично збагнули небезпеку появи українського питання. Негайно після одержання допису Київського генерал-губернатора Бібікова великий князь Олександр Миколайович, до якого входив із донесенням шеф жандармів Орлов, розпорядився про проведення арештів та трусів. Жандарми мали здійснити все так, "щоб ніхто не міг знати про це, особливо стосовно приводу, з якого робляться труси". Роля Гулака в товаристві за описами Петрова справляла враження. В його помешканні збираються змовники, які прагнуть державного перевороту, і число їхнє невідомо велике. Гулак розповідав, що з метою пропаганди своїх ідей члени товариства ходять у народ, посідають викладацькі місця в гімназіях, щоб виховувати в потрібному собі дусі молодь. Він же демонстрував Петрову перстень — таємний знак товариства, прочитав Устав. Гулака було схоплено першим 18 березня 1847 року в Петербурзі, де він саме влаштувався на роботу до канцелярії університету. 25-річного колезького секретаря розглядали як головного керівника Українослов'янського товариства, і в допиті його брала участь ціла слідча комісія: начальник III відділення Дубельт, службовець III відділення Сагтинський та правитель канцелярії Київського генерал-губернатора Писарев. Слідство — випробування тяжке. Ніхто не проходить крізь нього без втрат, і мало хто — переможцем. Гулак належав до останніх. Якщо брати за взірець відповіді Ісуса Христа Понтієві Пілату, то, самовидно, Гулак по-справжньому наслідував Того, хто прийняв Хрест людських страждань. Відважний кирило-методіївець або відповідав "не знаю", або мотивував вчинки цілком легальними підставами. Стійкість, з якою заарештований відмовлявся "допомогти слідчим органам", змусила заходитися коло справи особисто Орлова. Але й зусилля шефа корпусу жандармів, якому підлягало III відділення

"Собственной Его Имп. Величества Канцелярии", виявилися марними. Гулак, якого граф назвав коренем зла, свідчень не дав. Ззовні не ефектні методи тиску, до яких удавалися тодішні російські жандарми, ефективними, проте, виявлялися доволі часто. Утримання в суворій ізоляції, без книжок та інших "предметів розваг", виклики на допити, де заарештованому погрожують страхітливим покаранням і, покликаючись до його гуманних почуттів, вимагають зречення заколотницьких замірів, відсутність однодумців створюють бездоганні умови для видобуття зізнань і, зрештою, заломлення в'язня. Та Гулак на все уперто відказував, що сумління забороняє йому говорити. Щоб подолати затятого братчика, Орлов вирішив вдатися до екстраординарного заходу. Того ж березня місяця він звернувся з листом до його батька Івана Івановича. З невідомих причин, однак, лист до адресата надісланий не був. Розповідаючи про участь Гулака в таємному товаристві, його непоступливу поведінку на слідстві й лихо, яке він цим приносить собі самому та родині, Орлов далі пише:

Отже син Ваш відняв у мене всю можливість полегшити ту міру покарання, яка належиться йому за таке уперте відмагання. Журячись за нього і ще більше увіходячи в почуття Ваші та його матері, я вичерпав всі засоби на те, щоб він щирим визнанням пом'якшив свою провину, але він позбавив мене втіхи поправити його долю. Після цього я складаю з душі моєї весь тягар відповідальності і з найглибшим жалем повідомляю Вас, вельмишановний добродію, що не уряд, завжди готовий зглянутися на винних, які каються, але самий син Ваш уже підписав вирок собі, і його нічого не може чекати більше, ніж найтяжча кара.

Психологи вважають: потрапити до тюрми — найкритичніший стрес у житті. Смерть близьких, каліцтво та інші значно поступаються огрому переживань, який навалюється на людину в ув'язненні. Це випробування з гідністю витримали ще Шевченко та Навроцький. Для решти братчиків воно супроводжувалося більшою чи меншою мірою моральними поступками. Проникливо характеризуючи ситуацію, Грушевський писав 1915 року:

Досить прочитати ці рядки, де визначніші по таланту і освіті представники інтелігенції, цвіт сучасного українського громадянства принижено виправдовуються, що вони важилися — хоч би з найкращими замірами — братися до справ, з котрих монополію собі зробило правительство: замисляти якінебудь заходи коло поліпшення долі народу, поширення освіти, піднесення культури, і зарікалися не братися більше за те, що виходило за тісний круг їхніх службових обов'язків.

Навіть після простого ознайомлення з творами та листуванням учасників братства було неважко скласти уявлення про

їхню релігійність. Крім того, на слідстві з'ясувалося питання про віросповідання та час прийняття Св. Причастя. І, звісно, царським жандармам годі було відмовити в психологізмі. З метою "релігійного увещання" до камери Гулака впустили протоієрея Ісакіївського собору Олексія Малова. В архівах III відділення зберігся звіт Малова про зміст розмов, а також розпитування та намагання схилити в'язня до зречення своїх поглядів. Обізаному з літературними колізіями між Артуром та кардиналом Монтанеллі в *Оводі* якось важко сприймати, аби щось подібне могло коїтись на твоїй землі і з твоїм співвітчизником. "Способный и просвещенный священник" Малов з ходу, а, може, цілком фахово застосовував поліційні викрути, щоб вивідати, чого Гулак не відкрив перед тим. Але Гулак відповідав йому: "на збереження цієї таємниці я дав слово присяги, якого ніколи й ні за що не порушу". Відтак сталося найобурливіше. Малов пише: "На завершення всієї бесіди, котра супроводжувалася безнастанним плачем, він сказав мені: «Отче, я прошу вас про одну ласку — вдостойте мене Св. Причастя». На се я сказав йому: якщо ви зізнаєтеся цілком усе в тому, чого від вас вимагає уряд, ваше бажання я виконаю з радістю, якщо ж продовжуватимете вашу затятість, сього я зробити не можу. Від цих слів він заридав ще більше і сказав мені: «якщо не для Причащення, то хоча б із християнського жалю навідуйте мене»". В це підле, неможливе для священика діяння, важко було б пойняти віру, коли б не власноручний рапорт Петербурзького протоієрея. Що ж, Гулака намагалася підім'яти ще одна з тріяди внутрішньої політики царизму. Якщо досі йому довелося вести боротьбу проти необмеженої самодержавности й чорносотенної "общерусской" народности, то зараз він дав відсіч холуйській церкві.

Справа кирило-методіївців мала величезний резонанс в імперії. Виникла у досі супокійному "Юго-Западном краю", вона була тим небезпечніша, що висунула проблеми, які не змога було замовчувати, а тим більше розв'язати. Українці вимагали ліквідації безконституційного урядування царя. Закликали скасувати фєвдально-кріпосницьку систему. Розпочали культурно-просвітницьку працю з метою національного відродження. Було від чого стурбуватися охоронцям престолу! Во "всеподданейшем докладе" граф Орлов зобразив братчиків як осіб, котрі "мають спосіб мислення ворожий нашому уряду... хибно уявляють собі Малоросію та інші слов'янські племена [йдеться, напевно, про ошасливлену Польщу — В. М.] в пригнобленому і найзлиденнішому становищі". Далі знавець життя неросійських народів переходить до сфери історично-теологічної. *Закон Божий* він називає рукописом найзлочиннішого змісту, де "текстами Святого письма хибно витлумаченими, а прикладами з

історії так само неправильно зрозумілими доводиться, що царська влада суперечить законам Божим і природі людській, що люди всі рівні". По тому Орлов ще не раз інформував царя про хід слідства, знайомив з його матеріалами. На багатьох з них зустрічаються позначки, резолюції, зроблені монаршою рукою. Увага Миколи I до справи була значною навіть як на його звичке кураторське ставлення до жандармських клопотів. Цар цілком поділяв висновки, до яких приходили експерти з III відділення. Слов'янофільство в трактовці кирило-методіївців набирало виразно політичного звучання. Стверджуючи потребу федерації народів на засаді "рівного з рівним", вони пов'язували це з відродженням української мови, культури. Розпочавши з заснування народних шкіл, написання художніх творів та трактатів з української історії, слов'янофіли могли дійти "до думки про незалежність народів і про колишню волю народів, підлеглих Росії". Такого бридкого вільнодумства ні граф, ані імператор потерпіти не могли. Посипалися накази до цензорів щодо посилення пильності при видрукуванні статей і книжок українофільського змісту. До Київського та Харківського університетів було надіслано вказівки про ширення просвіти в "русском" напрямі, "знищити поривання провінційного духу, що може іноді вивести поза межі дозволеного та правдивого". Відповідно настрєнчили й жандармів Малоросії. Введений у курс справи і потерпаючи за стан душевної рівноваги отця отечества, міністер освіти Уваров поквапився з розлогою доповіддю на височайшеє ім'я Миколи I. На його думку, карати тих людей треба, не вказуючи на причетність до слов'янофільства. Велебний граф здавав собі справу в небезпеці подібної розправи для суспільної думки за кордоном. Надто небажано було губити престиж оплоту слов'янства в очах чехів з Австрії чи болгарів під Туреччиною через нерозв'язане українське питання. Міністер освіти писав:

Думка про слов'янство навіть у своїх помилках не має нічого схожого до дрібних провінціальних мрій кількох осіб, що повинні понести кару, бо своїм шаленим безглуздя, дурістю тільки затемнюють святе й необхідне зачало (слов'янське)... Але не можна обвинувачувати весь народ за шалені заміри кількох навіжених чоловіків, що з ними ні вищий стан, ні місцеве духівництво, а ще більше величезна більшість мирного і спокійного населення не має нічого спільного... Винні ті, хто чи одверто чи таємно роздражнюють і на лихе повертають ці мрії, які звичайно сполучені із знищенням залежності.

Події, що відбулися навесні-влітку 1847 року в III відділенні стали зашморгом, яким самодержавство не на одне десятиріччя здушило демократичний рух на Україні. І хоч у Києві в квітні хтось

розповсюдив націоналістичні проклямації, на які цар зреагував: "Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижу. Довго цієї роботи на Україні ми не вірили, зараз у ній сумніватися не доводиться і слава Богу, що так розкрилося", гуртувалися в громади студенти, а на заслання Шевченкові писали, що знайдуться ще тисячі його однодумців — удару було завдано непоправного. Найжорстокіші вирок у справі кирило-методіївців винесли Шевченкові та Гулаку. Клясично відома царська заборона "писати и рисовать" поетові йшла поряд із менше званою, але не менш афористичною резолюцією для "головного керівника Україно-слов'янського товариства": "Буде исправится в образе мыслей". 30 травня 1847 року Гулака цілком таємно привезли до Шліссельбурзької фортеці з приписом комендантові повідомити після 3 років, чи в'язень виправився і чи заслуговує на звільнення. Що це був не просто жандармський канцеляризм, свідчить доля тогочасного мешканця фортеці, керівника польських повстанців Валеріяна Лукасінського, котрий, просидівши без побачень та листування 46 років, помер в ув'язненні на 82 році життя. Отож, від участі в побитті цього світового рекорду російських тюремників "здатний на всілякий шкідливий для уряду захід" Гулак нічим забезпечений не був.

Як це не парадоксально звучить, боротьбу можна продовжувати і в тюрмі. Є серед політв'язнів такі, хто, зосередившись на власних потребах, починає гадати, що найголовніше зберегти себе. Ці з часом деградуєть, коли не морально, то психічно, і є найслабкіші. Є й такі, що, тримають в пам'яті завдану їм кривду, конфліктують з безпосереднім тюремним начальством, доводячи себе під зливою покарань до крайнього виснаження. Ці люди перебувають у стані безупинної війни, що призводить до трагічного й не завжди гідного кінця. І, нарешті, третя, на жаль, нечисленна категорія мешканців пенітенціарних закладів. Ці обирають спосіб життя ззовні не показний, виснажливий, а проте максимально сприятливий для збереження особистості. Вони невтомно працюють, зберігають присутність духу. Обстоюючи свої ідеали упертим нерозкаюванням, навіть і в смерті своїй вони залишаються звитяжцями. Крок за кроком, поступка за поступкою мостив Гулак свій в'язничний статус. У листопаді 1847 року він звертається до коменданта з проханням дозволити перекладати з грецької твори Евріпіда, зрозуміло, російською мовою. Згідно з довідкою, зробленою в III відділенні, "арештантам у фортеці займатися творчістю чи перекладами для себе ніколи не заборонялося". Орлов дозволив, обумовивши, щоб Гулак їх нікому не передавав. Наприкінці 1848 року брат Олександр надіслав йому пакунок з математичною літературою. Влітку 1849 року на вимогу III відділення Костомаровим із заслання було переслано

книжки, залишені в нього Гулаком ще до арешту. Енциклопедизм вченого-правника неабияк зріс межі стін одиночної камери Шліссельбурзької фортеці. Численний список томів його тюремної книгозбірні складає природнича, математична, правнича та художня література кількома мовами. Можна припускати, що й частину своїх пізніше видрукованих праць Гулак, коли не написав, принаймні, обмірковував тут. Адже серед вивезеного ним із фортеці майна значаться 20 рукописних зшитків. Та чи не найбільше місце в житті в'язня належить листам. Їх очікують, болісно переживаючи затримку, радіють, одержавши, і насолоджуються, читаючи про буденні, малоцікаві на волі речі. Бо ціну елементарним виявам життя годен скласти той, хто їх позбавлений. Згідно з підрахунками В. Міяковського (збірка *Шевченко та його доба*, К., 1926) за час свого ув'язнення Гулак їх надіслав додому 15, а одержав 22. Кореспондувати він мав право лише з родиною, "торкаючись родинних тем", і дописи обов'язково вичитувалися в III відділенні. Саме такими напружено ненормальними обставинами слід пояснювати беззубу лояльність деяких висловів та візій на майбутнє і то в дописах не одного Гулака. Жандарми не спускали з братчиків очей. Одвертий революційний пасаж С. Левицького у листі до Шевченка, сконфіскований на засланні 1850 року, спричинився до арештів та трусів. Тільки раптове самогубство М. Головка, який вчинив опір лиходійним візитерам у Харкові, урвало нову справу.

Про арешт та позасудові вироки над учасниками товариства громадськість країни не мала жадних офіційних повідомлень. Кілька публікацій з'явилися у німецьких газетах за кордоном, в "отечестві" ж панувала змова мовчанням. У щоденнику петрашевця Момбеллі знаходимо подальшу характеристику подій: "В Росії все таємниця й брехня, і тому ні за віщо не можна мати достовірних відомостей. Нічому не можна йняти віри. Політика уряду — приховувати й подавати в хибному світлі багато чого... Неможливо відгадати, чия розповідь правдивіша. Всі оповіді сходяться лише в одному: кілька людей, розумних, по-справжньому шляхетних, освічених і вчених привезено до Петербургу і кинуто в потаємні в'язниці, не приступні ні для кого. Всі узгоджено повторюють, що Шевченко, Куліш, Костомаров перебувають серед нещасних". Отже, про долю змовників мало що знали демократи-петрашеві, не набагато більше знали про них і рідні. Щоправда, 17 травня в листі, написаному з Дертта до Гулака по-французькому, брат Олександр повідомляв про арешти на Україні Марковича, Костомарова, Нечая, Навроцького та ще одного брата в перших якогось Павла Лева. Але то були незрозумілі поліцейські акції: "не дали проститися з матір'ю", "повезли невідомо куди". Офіційних же тлумачень тому, що відбувалося, влада не дала. Утверджуючи

страх перед безкарною сваволею режиму, вона не звітувала навіть опорі трону — дворянству. Поміщика Івана Івановича Гулака ніхто не поінформував про арешт сина. Не повідомили його й про термін ув'язнення, на який сина було засуджено. А от довідочку-характеристику у предводителя Херсонського дворянства на старого поміщика жандарми взяли і до справи долучили. З великими зусиллями проривала родина завісу секретності, якою оточило III відділення справу Гулака. Кілька разів до графа Орлова з клопотаннями про помилування сина зверталася Надія Андріївна Гулак. Не можна читати без зворушення скорботні материнські послання. Але то хіба богині з грецької легенди вдалося б врятувати нащадка від згубного полону. Це ж була Росія, чие неповторне правління Герцен іменував азійсько-німецьким. Орлови й дубельти відповідали, що "через незламну впертість сина" немає "ні можливості, ані справедливості його помилувати". Тим не менше відважність матері виявилася не даремною. 1 червня 1850 року після окремого розгляду Микола I ухвалив перевести М. Гулака на заслання. 13 червня супроводжуваний двома жандармами в'язень прибув до міста Пермь, де за ним встановили суворий поліцейний нагляд. На відміну від інших братчиків, Гулак, як і Шевченко, був позбавлений грошових субсидій і понад рік жив на кошти, отримувані від рідних. Аж у листопаді 1851 року з Петербургу на його клопотання надійшов дозвіл поступити на службу. За свого Пермського періоду Гулак працював в канцелярії, а також перекладачем губерніяльного правління. Сумлінне ставлення до обов'язків, чесність і принциповість створили Гулакові моральний авторитет, якого не могло захитати навіть ім'я державного злочинця. На запит графа Орлова губернатор надіслав відгук, в якому за бездоганними службовими атестаціями проступає обрис інтелігента, громадянина. Треба зазначити, що так само добре відгукувалися про сусіду Гулака по місцях вельми віддалених судового канцеляриста в містечку Єлабуґа О. Навроцького, чиновника в Орлі О. Марковича. Стосовно цього 1861 року Костомаров написав у статті "Україна": "Але на честь російського суспільства слід сказати, що скрізь, куди не засилав імператор наших краян, їхня опала слугувала дипломом на співчуття, повагу й довіру, опальні ж із свого боку чесною поведінкою на службі й у приватному житті довели всі без винятку твердість своїх моральних переконань". Останнє твердження статті мало під собою цілком достовірні підстави. Живучи вже в Петрозаводську, здавалося б найменш стійкий Андрузький продовжував обмірковувати переваги республіканського суспільного ладу. Знайдений у нього під час трусу крамольний рукопис спричинився до заслання його в Соловецький монастир. 24 січня 1851 року Дубельт у листі на заслання зло

відчитує Куліша за роман *Петр Иванович Березин*: "Його превелебність [граф Орлов] не тільки радить, але наказує Вам рішуче забути ті ідеї, що на нещастя так глибоко вкорінилися в Вашому розумі... Подібні писання рано чи пізно призведуть Вас і Вашу родину до такого лиха, якого вже жадна влада й жадне заступництво не здатні будуть відхилити від Вас". Годі подивувати винахідливості, з якою охоронці монархії душили будь-які зияви опозиційного мислення. Як тюрма, так з найсуворішою ізоляцією, як заслання, так уже без права відвідувати Україну, зрештою, категорична заборона друкування творів Костомарова, Куліша та Шевченка. Гнітюча поліцейська атмосфера навколо кирило-методіївців в однаковій мірі отруювала життя їхнім друзям та близьким. Сумно читати, як, пишучи до Шевченка, явно про чуже око виправдовує написання листа християнським обов'язком не забувати ближнього в тюрмі А. Лизогуб. Вірна давній дружбі княжна Репніна не обмежувалася надсиланням співчутливих листів. Небога декабриста Волконського розгорнула справжню кампанію щодо звільнення поета з неволі. Але жандарми були на сторожі. Християнська мораль добра у вигляді проповідей з амвона. Коли ж вона суперечить державній політиці, це — шкідлива й небезпечна діяльність. Граф Орлов у листі від 27 червня 1850 року з грифом "секретно" пише:

Ясновельможна пані Варваро Миколаївно!

У рядового Оренбурзького лінійного 5-ого батальйону Т. Шевченка виявилися листи Вашої ясновельможности, а службовець в Оренбурзькій прикордонній комісії колезький секретар Левицький в свої відвідини Москви доставив Вам листа від самого Шевченка, тоді як цьому рядовому височайше заборонено писати. Листування ж Ваше з Шевченком, рівно й те, що Ваша ясновельможність ще раніше зверталася до мене з клопотаннями про полегшення долі згаданого рядового, доводить, що Ви виявляєте турботу непристойну через його порочні й розбещені властивості. За височайшим государя імператора дозволом маю честь попередити Вашу ясновельможність як про недоречність такої турботи Вашої про рядового Шевченка, так і про те, що взагалі було б для Вас корисно менше втручатися в справи Малоросії, і що в протилежному випадку Ви самі станете причиною, можливо, неприємних для Вас наслідків.

Ця жінка великої душі повела себе так, як мало хто з її сучасників-чоловіків. Натомість, представники дужчої статі розважались переказуванням калямбуру з Пушкіна "души прекрасные порывы". З вільнодумствуванням у шинку було покинчено. Тепер просто ходили в шинок. Решта ж часу йшла на господарку, родину, поїздки на курорт лікуватися. Не всім же сидіти. Потопали у тій рутині й колишні братчики. О. Тулуб, за спогадами одного очевидця, "ставши професором, русифікував

чужі діти". В Одесі самотою зживав одідичені статки Іван Савич. У цьому мертвоводі Миколаївської реакції непогано велось тільки мерзотникам. Донощика й провокатора Петрова зарахували на службу до III відділення, виплативши 500 карбованців сріблом (нехай тихо сидить Іуда з його 30-ма!). Крім замашного кроку по шаблях кар'єри, жандарми допомогли йому одержати свідоцтво про закінчення університету із званням дійсного студента. А проте, у представленні з цього приводу граф Орлов писав: "Клопочуся про височайший дозвіл щодо надання Петрову прав дійсного студента з тієї причини, що за його здібностями він, імовірно, досягнув би цього ступеня, тоді як зараз, в якому б університеті не дати йому кінчати курс, легко може бути, що учбове начальство, через обурення на його донос і з тієї причини, що багато відомих осіб беруть особливу участь у тих, на кого Петров доніс, буде утискати його під час навчання, і його не вдостоятъ іспитів за тим ступенем, якого він досягнув би за звичайних обставин". Лихі часи не поминули Петрова і в жандармському королівстві. Л. Дубельт пояснює це тим, що співробітники бокували від Петрова як від донощика. Багато чого станеться відтоді з братчиками на шляхах, які вони обрали, доки несподівано знову вирине постать злого генія Кирило-Методіївського Братства. 1883 року в часописі *Киевская старина* з'явився друком уривок статті Костомарова про події 1847 року, де зокрема висвітлювалася роля Петрова. Бажання, як би не було, відцуратися ганебної слави спонукало останнього написати відкритого листа до редакції часопису. Надіслати його за оголошеною адресою колишній працівник III відділення одначе не зважився, але читав у колі знайомих містечка Стародуб на Чернігівщині, де тоді мешкав. У цих своїх спогадах, названих *З далекого минулого*, Петров запевняє, що ніякої зради не вчинив і що змушений був викласти все попечителю Траскіну тільки тому, що про товариство доповів начальнику його дядько професор Підгурський, з яким необачно поділився молодий студент. Петров пише, що в його свідченнях не фігурувало інших прізвищ, крім Гулака, він нібито не знав інших членів товариства. Обмовившись, що правдивість його спростування можуть потвердити лише нікому не приступні архіви III відділення, він пише: приводом для зливи жандармських ласк стала всього лише "щирість його свідчень та чесність його поведінки у справі". У запереченнях же Гулака на зводинах борець за істину "побачив якусь малодушність". Якби долі було завгодно, і Петров справді знав і назвав самого Гулака, легко переконатись, що від головного змовника слідчі дізналися б рівно за обсягом офіційної автобіографічної анкети. Дивна то річ — зрадники. Як просто було б написати дворянину: будучи переконаним монархістом, проник до сепаратистської організації і

знешкодив її, виказавши всіх. Робив усе задля блага держави і на тім стою. Даремно. Після лихих вчинків звідки взятись послідовно моральним висновкам? Людина, яка прагне ошукати, зрештою завжди програє. Це, на щастя, закон вічності.

Спливали літа Гулакового заслання. Чергове клопотання Надії Андріївни 20 квітня 1854 року Орлов відхилив як "передчасне". Адже нещодавно засланцеві вже зробили пільгу, дозволивши поступити на урядову службу. Коронація Олександра II все таки принесла Гулакові наступного року звільнення від поліційного нагляду, за умови "вельми таємного й непомітного спостереження" і, звісно, "доповідями про його поведінку та спосіб мислення". Минули роки, поки Гулак зміг переїхати до Одеси. Там він працює на педагогічній ниві й обіймає досить престижну посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею при катедрі чистої математики. Подібному успіхові при працевлаштуванні колишній в'язень зобов'язаний ліберальному попечителю Одеської шкільної округи Миколі Пирогову, до речі, також вихованцеві Дерптського університету. Після від'їзду останнього до Києва педагогічне начальство поставилось до Гулакової присутності в ліцеї інакше, і йому запропонували місце десь у Криму. Він переселився до Керчі, влаштувавшись там в жіночому інституті викладати історію та природничі науки. З 1862 року працював викладачем математики в ставропольській гімназії, фізики та космографії — в кутаїській, математики й латини — в 1-й Тбіліській, де залишався до виходу на вислугу 1886 року. Після того він переїхав до Єлизаветполя (сучасний Кіровоград) і мешкав у родині своєї пасербиці від другого шлюбу. Цей центробіжний рух на схід, на Кавказ треба пояснювати кількома причинами. Одна з них — тривале і досить спокійне перебування там його родича Навроцького. Але це не головна. Покараний ув'язненням, власне, за моральні принципи, Гулак не мав наміру поступатися ними на свободі. Його стриманість і відчуженість разом із славою учасника таємного товариства чинили зовсім не той вплив, який мав би чинити урядовий службовець в навчальних закладах на Україні. Він не міг на якийсь час забути і просто робити кар'єру як Білозерський або Куліш. Невдоволення начальства та інтриги поступово виштовхували колишнього братчика в містя, де його ідеали не мали жадної ваги, де його потюремна дивакуватість, а також українська вимова ставали предметом глузувань. У 1881 році він уже виглядав підтоптаним старцем, й учні допікали йому виспівуванням грецької абетки на мотив "І лід тріщить". Під час читання ним публічних лекцій заля аж ніяк не заповнювалася слухачами. Пророк перебував не в своєму "отечестві". А ще, можливо, надто закарбувалася в його пам'яті поведінка друзів у часи випробувань на слідстві. Інакше годі пояснити, чому він так

холодно повів себе, зустрівши Костомарова на археологічному з'їзді в Тбілісі 1881 року. "Коли Костомаров приступив до Гулака й поцілував його, він змішався, не знав, що сказати, мукнув щось йому у відповідь і зараз вернувся назад до того, з ким говорив перше, чим здивував, очевидно, Костомарова, і, розуміється, мене [М. Горьєва], що був свідком цієї сцени".

Творча спадщина, залишена Гулаком, різноманітна й значна. За спогадами професора Єгізарова він "написав геометрію чотирьох мірянъ і надіслав свою працю до французької Академії Наук... Про його ботанічні студії свідчать фоліянти-гербарії в його бібліотеці". І ще були перші в Росії дослідження літератур та народної творчости народів Кавказу. Недаремно азербайджанські та грузинські дослідники називають його просвітником. Широка ерудиція автора, точні узагальнення та висновки висувають праці *Про знаменитого поета Нізамі, Адольф Петрович Берже, Про «Барсове хутро» Руставелі, Про народну творчість тюркських інородців* до числа першорядних в національному літературознавстві вищезгаданих народів, а також російській орієнталістиці минулого сторіччя. На відміну від знаних співучасників у Кирилло-Методіївському Товаристві, наукова діяльність Гулака після ув'язнення залишилась поза українськими зацікавленнями. Власне, лише написання підрядників-тлумачень для О. Навроцького є тут добрим винятком. Слід віддати належне, вагомий внесок останнього в історію українського перекладу 19 віку, зумовлений у першу чергу добором авторів, на яких спинявся Гулак: Руставелі, Фізулі, Байрон, Лонгфелло. Що саме такою була співпраця двох братів і братчиків знаходимо підтвердження в самого Гулака. В *Новом обозрени* (№ 2529 за 1891 рік) він пише: "Російський переклад цих віршів [Іллі Чавчавадзе "Весна" та анонімного азербайджанського автора "Осінь" — В. М.] належить перу О. Навроцького, того самого, який переклав на вірші мій прозовий переклад поеми «Лейла і Меджнун» тюркського поета Фізулі". Серед томів Гулакової бібліотеки в Шліссельбурзі знаходилася збірка творів Оссіяна. І тому не випадково на рукописних перекладах цих англійських поем, що зберігалися в архіві Навроцького, стояло кілька теплих посьвят Гулакові. В одній з них є слова, які можна викарбувати на надгробках обох українських демократів:

І в нас серце звеселіє
На чужій чужині,
Що пішла і наша крихта
На користь Україні.

Помер Гулак в азербайджанському містечку Гянджа (рос. Єлизаветполь, сучасний Кіровобад) 26 травня 1899 року.

Дослідження розвитку економічної науки в передреволюційній Україні

Іван Коропецький

I

Не зважаючи на всю важливість економічних потреб у людському житті, їхнє систематичне вивчення є порівняно новим явищем в історії ідей. Звичайно початок новітньої економічної науки пов'язують з діяльністю Адама Сміта та його безпосередніх послідовників у Великобританії наприкінці 18 та напочатку 19 сторіч. Ця наука почала майже рівночасно розвиватися і в царській Росії, включно з Україною, де вона користувалася популярністю в освічених колах населення. Метою цієї статті є висловити деякі думки про досліди розвитку економічної науки в передреволюційній Україні.

Наша дискусія вимагає уточнення двох термінів: кого вважати вченим-економістом і кого вважати українським вченим? За визначенням одного з найвизначніших економістів Йозефа Шумпетера вченими-економістами є люди, які працюють над поліпшенням запасу фактів і методології в економічній науці, і в цьому процесі набувають такої експертизи, яка відрізняє їх від загально-освічених людей, як також від людей практики. Економічна наука, яку давніше звали політичною економією, складається з економічної історії, статистики та теорії. Тому що наголос нашої статті буде на внесок українських вчених до економічної теорії, це поняття потребує також уточнення. Знову ж таки за Шумпетером економічна теорія — це спрощені схеми або моделі, базовані на певних, не конче доведених гіпотезах, яких вживають для пізнання співвідношень між цікавими для нас економічними поняттями та змінними. Англійська економістка Джовн Робінзон порівнює економічну теорію з скринькою знарядь, з якої дослідник уживає саме ті, що потрібні для його аналізу. Згідно з цим визначенням не будемо вважати економістами тих українських авторів, які не були зацікавлені ні в збагаченні фактів, ні в поліпшенні економічної методології, а вживали економічного аргументу для досягнення різних цілей, наприклад, політичних. Тут маємо на увазі таких визначних письменників, як Іван Франко, Михайло Драгоманов,

Варіант доповіді, виголошеної на спільному засіданні УВАН та НТШ в Нью-Йорку 7 березня 1982.

Сергій Подолинський чи Володимир Навроцький, деякі праці яких часом зараховують до економічних.

Українськими економістами можна вважати тих вчених, які на додаток відповідають щонайменше одному з таких двох критеріїв: 1) визнавали себе українцями за національністю без огляду на те, де вони жили та працювали та, 2) хоча були іншої національності, жили та працювали переважно на Україні. Тому не будемо вважати українськими економістами тих вчених, які, хоч і роджені на Україні, але були іншої національності і працювали поза її межами. Тут маю на увазі таких економістів світової слави, як Карл Менґер, уродженець Нового Санчу, один з засновників маргіналістичної школи в економіці, Саймон С. Кузнець, уродженець Харкова, лавреат премії Нобеля, Артур Ф. Бернз, уродженець Станиславова, один з сучасних провідних економістів Сполучених Штатів.

Здається не потрібно наголошувати на потребі вивчення історії економічної думки, в цьому випадку, на Україні. Без цього не можна вповні зрозуміти її інтелектуального розвитку. А вже цілком не можна розуміти стану економічної думки на Україні в наш час, не знаючи процесів, які до цього довели. Але доводиться твердити, що вивчення історії української економічної думки є тепер занедбане в Українській РСР. Зрештою такий самий стан цієї науки в цілому СРСР. Це стосується всіх гуманітарних та соціальних наук, які не є безпосередньо придатні до практичного вжитку і які не дуже надаються для пропаганди.

У минулому увага до історії української економічної думки мінялася. Зрозуміло, перед революцією внесок українських вчених було можливо трактувати лише в всеімперському контексті. По революції, у двадцяті роки, почали до якоїсь міри присвячувати цій ділянці увагу. Тоді М. Бачинський, І. Бровер, О. Варнеке, І. Клем та інші публікували цікаві статті навіть про мало-відомих українських економістів минулого сторіччя.* Також у той самий період у Західній Україні виходили твори на цю тему, наприклад, праці Іллі Витановича та Олександра Мицюка. Але це зацікавлення тривало недовго; під час сталінського терору запанувала цілковита мовчанка в цій ділянці. Щойно під час короткої відлиги у другій половині п'ятдесятих та на початку шістдесятих років почали з'являтися праці з історії економічних доктрин на Україні. Важливішими з них є дві збірки статей, одна під редакцією Д. Ф. Вірника і друга під спільною редакцією В. П.

*Докладні джерела та бібліографічні дані до цієї статті буде можна знайти у вступі та моїй статті в книжці *Selected Contributions of Ukrainian Scholars to Economics*, яка незабаром буде видана Українським науковим інститутом Гарвардського університету.

Теплицького, Л. Я. Корнійчук та Є. А. Шаблій. Вийшло, крім того, кілька монографій про окремих авторів. Одначе, ці монографії, як також більшість статей у цих двох збірниках, аналізують людей, які не підпадають під наше визначення економістів. Вийшла тоді також цінна бібліографія літератури з історії економічної думки, складена С. В. Сороковською. Але від початку сімдесятих років ситуація знову змінилася, і жадних праць з цієї дисципліни не видають, коли не враховувати таких цілком пропагандистських, як працю вищезгаданої Корнійчук про "марксистсько-ленінську економічну думку в іскрівський період". Позитивним явищем є видавання від 1970 року річника *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, де друкується в кожному випуску чотири-п'ять коротеньких статей на теми історії української економічної думки. Хоч у Москві та Ленінграді також не присвячується багато уваги цій дисципліні, все таки там видано кілька повних примірників історії російської економічної думки та багатотомову збірку фундаментальних статей на ці теми під редакцією А. Пашкова.

Брак зацікавлення історією української економічної думки у Києві в сучасний період можна ще зауважити також і на таких фактах. На початку сімдесятих років злило відділ історії економічної думки з відділом економічної історії Інституту економіки Академії наук, і на чолі поставлено росіянина Тимофія Дерев'янка, ніби вже не було українців. (До речі, треба зауважити, що Інститут економіки є тепер опанований росіянами: директором Інституту економіки є Іван Лукінов, а його заступником Володимир Голіков, обидва з Белгородської області). Також не зареєстроване поповнення цієї наукової ділянки молодими дослідниками. По передчасній смерті Євдокії Шаблій з відоміших залишилися Вірник та Теплицький, обидва вже дуже похилого віку, Корнійчук в Києві, В. Жученко в Полтаві та львів'яни В. Ковальчак та С. Злупко. Одначе, ці два останні переважно пишуть на теми розвитку економічної думки марксизму та ленінізму та її впливу на Західній Україні.

Не лише мало присвячувалося уваги дослідам над українською економічною думкою, але навіть те, що було опубліковане, є низької професійної вартості. Цей стан буде легше зрозуміти, коли придивитися до завдань, які поставив перед дослідниками цієї дисципліни "правовірний" Д. Вірник в середині п'ятдесятих років. Вірник вимагав, щоб дослідники: 1) показували все прогресивне в економічній науці України, розуміючи під цим усе, що прискорювало революцію 1917 року; 2) наголошували розвиток передреволюційної української економіки, іншими словами, старалися довести заднім числом, що революція була історичною закономірністю; 3) писали про благородний вплив російської

науки на українську і навпаки, що в дійсності означає неможливість розвитку української науки без зв'язку з російською, як також замилування або перекручування українського походження деяких передреволюційних вчених; 4) "розвінчували" реакційні та антимарксистські соціально-економічні ідеї, себто ідеї, незгідні з повсякденною політикою Москви.

З цих напрямних стає зрозумілим, чому рівень дослідів з історії економічної думки на Україні є тепер такий низький на батьківщині. Наведу кілька прикладів. У своїй книжці С. Злупко присвячує цілий розділ маловідомому львівському журналістові початку цього сторіччя Северинові Даниловичу, очевидно, лише тому, що Данилович написав дві газетні статті про Маркса. Ці статті не мають жадного наукового значення, і, напевно, Данилович писав їх з журналістичного обов'язку, бо Маркс був цікавою постаттю. Але Злупко старається на всі способи довести, що публікація цих статей означає великий вплив Маркса на формування суспільно-політичної думки в Західній Україні. Л. Корнійчук у своїй статті про економістів сімдесятих років минулого сторіччя присвячує досить багато уваги маловідомому професорові Харківського університету М. Коссовському. При тому він не обговорює всіх праць цього економіста, а лише наголошує, що він був прихильником трудової теорії вартости. Читач вже може сам додуматися, що від трудової теорії вартости шлях до Маркса вже недалекий. Правдоподібно, таке є сподівання Корнійчук. В. Теплицький, пишучи про харківського професора Т. Степанова, починає з твердження, що українська наука завжди розвивалася в нерозривному зв'язку з російською наукою (правда, він каже, що також з європейською). У своїй аналізі Теплицький не подає дослівно ні одного прикладу впливу російської науки на Степанова, який до речі був росіянином. Зате Теплицький багато пише про вплив барона Ф. Шторха з Петербургу на Степанова. Але Шторх був німець, запрошений працювати до столиці імперії, де він продовжував писати або по-німецьки або по-французьки.

Крім того, радянські історики української економічної думки неправильно подають національність деяких українських передреволюційних економістів. Наприклад, Івана Вернадського представляли до початку 1970 років як "російського і українського" економіста. Але в найновішій *Українській радянській енциклопедії* він уже лише "російський" економіст. У російській радянській літературі Вернадського і, зрештою, майже всіх передреволюційних українських вчених завжди подавали як росіян. Тимчасом, за свідченням його сина Володимира, першого президента Української Академії Наук, Іван Вернадський був як на тодішні обставини свідомим українцем. Наприкінці, радянські автори не згадують взагалі деяких визначних еміграційних

економістів. Наприклад, Роман Роздольський, один з найкращих світових знавців марксистської теорії і співробітник Інституту Маркса-Енгельса в Москві під час двадцятих років взагалі не існує в радянській літературі. Якщо кого й згадують, то хіба вуличною лайкою, як у випадку з Всеволодом Голубничим.

З огляду на таке невідрадне становище дослідів історії економічної думки на сучасній Україні потрібно було б, щоб еміграція спромоглася написати та видати повний підручник з цієї дисципліни. Одначе, нема, здається, підстав бути оптимістом в цьому напрямі. Тому, щоб принаймні до якоїсь міри заповнити цю прогалину, минулого року відбулася на форумі Українського наукового інституту Гарвардського університету Друга економічна конференція на тему "Вибраний вклад українських вчених до економіки та споріднених наук".* Серед науковців, що приймали участь у конференції, нижчеподані вчені прочитали доповіді про таких визначних українських економістів: про Михайла Туган-Барановського — Серджіо Амато, Сієнський університет; про Євгена Слуцького — Леон Смолінський, Бостонський каледж; про Петра Лященка — Зек Дж. Діл, Гарвардський університет; про Михайла Птуху — Ралф П. Клем, Фльорідський міжнародний університет; про Романа Роздольського — Манфред Турбан, Берлінський вільний університет; про Всеволода Голубничого — Джеймз В. Гіллула, Департамент торгівлі США та Ф. І. Кушнірський, Темплський університет — про сучасних київських економістів-математиків. Ці праці (на жаль, за винятком праць про Лященка та Голубничого) разом з моєю статтею про університетських економістів передреволюційної України вийдуть незабаром окремою книжкою у видавництві Українського наукового інституту Гарвардського університету.

Ця книжка матиме ще два інші завдання. Вищезгадані економісти є відомі на Заході лише деякими своїми творами. Ці статті стараються познайомити спеціалістів з історії економічної думки з повнішим внеском цих вчених до економічної науки. Крім того, наші вчені з огляду на політичні взаємини та мову, якою вони писали свої твори, як правило, не є відомі у світі як українці. Книжка повинна виправити цей мильний погляд і показати, що деякі українські вчені дали вагомий внесок до цієї дисципліни.

Наш проект, на жаль, не вичерпує всіх українських економістів, які заслуговують на увагу. Причиною був брак охочих дослідників написати статті про інших цікавих вчених. Вміщені

*Перша економічна конференція на цьому самому форумі в 1975 році займалася сучасними проблемами української економіки, а запланована на 1985 рік Третя економічна конференція буде присвячена економічній історії України.

довідки не треба вважати остаточними, бо не всі твори розглядуваних економістів є доступні на Заході. Також з огляду на розмір запланованої книжки не можна було вичерпно проаналізувати твори, які є доступні. Тому цю книжку треба вважати як вступний крок і найважливіше як заохочення до повного вивчення історії української економічної думки.

Я почував би себе винним перед істориками економічної думки на Україні, коли б не згадав про ставлення еміграційних економістів українського походження до цієї ділянки. Можна з подивом дивитися на тих спеціалістів на батьківщині, які використовують кожну нагоду, щоб хоч щось написати про розвиток економічної науки на Україні, хай часом у невідповідному контексті чи з тенденційною інтерпретацією. Все таки, в цей спосіб вони стараються зберегти від загибелі цей аспект нашої інтелектуальної спадщини. На еміграції справа виглядає цілком інакше. В наш час, біля сорока економістів українського походження працює в цій професії в Сполучених Штатах та Канаді. До речі, деякі з них вважають себе спеціалістами історії економічної думки. Попри всі старання, не вдалося намовити ні одного з них, щоб приготував працю для вищезгаданої конференції чи для запланованої книжки. Тому про українських економістів писали: італієць, поляк, німець, єврей та три чистокровні американці. Правда, чотири українські економісти виступили в програмі конференції як дискусанти. Інші ж українські економісти, за одним винятком, навіть не вважали за потрібне взяти участь в цій конференції. Про причини коментувати зайво.

II

У заплановану книжку, як сказано вище, будуть включені розділи про чотирьох визначних українських економістів, праця яких припадає на початок нашого сторіччя, та розділ про сучасних київських економістів-математиків. Однак, вони не були якимсь відокремленим явищем на Україні, й їх досягнення були б неможливі без ґрунту, приготовленого цілою низкою інших, менш відомих українських економістів. Бо початки економічної науки на Україні можна вже зауважити досить скоро по її появі в Західній Європі. Університети, що існували тоді на Україні, мали в своєму складі професійних економістів, які викладали цю дисципліну зацікавленим студентам, займалися дослідями та публікували свої досягнення. Розвиток економічної науки на Заході швидко знаходив свій відгук на Україні, і окремі школи економічної науки мали там своїх послідовників. Завданням цієї частини моєї статті, базованої на розділі в згадуваній книжці, є висловити певні узагальнення про цих менш відомих економістів на Україні в 19 сторіччі.

Перед революцією на Україні було п'ять університетів, з яких три — у Харкові, Києві та Одесі — були на території Російської імперії, а два — у Львові та Чернівцях — знаходилися на території тодішньої Австро-Угорщини. Цей політичний факт був не тільки перешкодою для обміну людей та ідей між цими двома групами університетів, але також мав вплив на форму і зміст їхньої праці. Мовою університетів в Росії, зрозуміло, була російська мова. Професори і студенти вживали літературу переважно в тій мові, в якій щойно недавно почали з'являтися наукові твори. Зате панівною мовою в університетах у Львові і Чернівцях була німецька мова, яка стояла тоді на вершці своїх впливів у світовій науці. Взагалі, ці два університети, принаймні до Другої світової війни, були частиною західного інтелектуального світу. В той же час університети в Києві, Харкові та Одесі були від початку в політичній та культурній орбіті Росії, з всіма негативними і позитивними наслідками.

Перший сучасний університет на Україні було założено в Харкові в 1805 році. Хоча політичну економію почали викладати зразу, окрему катедру цієї дисципліни впроваджено щойно в 1835 році. Під цим оглядом Харків не стояв набагато позаду інших університетів. Наприклад, таку катедру запроваджено в Колумбійському університеті в 1818 році, в Оксфорді 1825 року, Колеж де Франс 1830 року, хоча в Неапольському університеті вже в 1754 році. Найвизначнішими викладачами економіки до революції були там: Йозеф Лянґ, Бернард Рейт, Людвіґ фон Якоб, Тихін Степанов, Петро Сокальський, Іван Сокальський, Михайло Олексієнко, Костянтин Гаттенберґер, Микола Коссовський, Іван Миклашевський та Володимир Левитський. Київський університет założено в 1837 році, а економіку почали викладати в 1842 році. Викладачами були там: Іван Вернадський, Микола Бунге, Афіноген Антонович, Георгій Сидоренко, Григорій Цехановецький, Микола Зібер, Володимир Железнов, Дмитро Піхно, Микола Яснопольський, Леонід Яснопольський, Костянтин Воблий та Олександр Білімович. Одеський університет почав працювати в 1865 році, а викладачами економіки там були: Михайло Вольський, Олександр Посніков, Леонід Федорович, Володимир Косинський та Роман Орженцький. Тут треба згадати ще прізвища тогочасних українських економістів, які не були безпосередньо пов'язані з цими трьома університетами. На початку цього сторіччя почали вже науково працювати у Києві Євген Слуцький та Михайло Птуха; першим ректором Петербурзького університету був уродженець Карпатської України Михайло Балуганський; у цьому ж університеті пізніше викладав Михайло Туган-Барановський і починав свою кар'єру Петро Лященко; і нарешті професором економіки в Дерптському університеті був

Олександр Миклашевський.

Львівський університет в Австро-Угорщині założено в 1817 році. Професорами економіки були там виключно поляки: Леон Білінський, Владіслав Охенковський, Станіслав Гломбінський, Станіслав Грабський. В наймолодшому університеті на Україні в Чернівцях, założеному в 1875 році, викладачами були німці: Фрідріх Кляйнвехтер, Альфред Амонн та коротко один з найвизначніших економістів взагалі Йозеф А. Шумпетер.

Придивимося ближче до цих вчених. (Наступні узагальнення стосуються економістів, які працювали в царській імперії, і не включатимуть також тих, про яких були окремі доповіді на згаданій конференції в Кембріджі). Наперед насувається питання, якої національності вони були? На це питання не завжди легко відповісти. Але на підставі різних джерел, як також приватних інформацій від професора Олександра Оглоблина (деяких він знав особисто), національна приналежність цих економістів була ось яка. Фон Якоб, Лянґ та Рейт були німцями, яких спеціально запрошено викладати в Харківському університеті, коли ще не було місцевих спеціалістів. Бунґе походив з давно осілої в Києві німецької родини. Гаттенберґер і Зібер були швайцарсько-німецького походження. Посніков і Степанов були росіянами. Орженцький був польського роду. Походження Вольського, Железнова та Федоровича є невідоме. Всі інші походили з українських родин. Це цілком не означає, що всі вони почували себе українцями. Навпаки, наприклад, Піхно і Білімович були відомими російськими шовіністами.

Переважна більшість наших економістів дістали свої магістерські чи докторські звання в українських університетах, хоч деякі з них дістали ці дипломи в Москві або Петербурзі. Цей факт на загал не був позитивним явищем. Українські університети були порівняно молоді, і наукова якість не була там на відповідному рівні. Професори мусіли викладати різні курси, і це лишало їм мало потрібного часу на власні досліді і на сумлінне опікування дисертаціями. Тому що новоспечені магістри чи доктори часом залишалися в своїх університетах, це продовжувало незадовільний стан. Відрадным явищем в професійній підготовці аналізованих економістів був факт, що майже всі вони діставали дво- або трирічну стипендію для навчання в західноєвропейських університетах. Популярністю користувалися в першу чергу німецькі університети, за якими йшли французькі та англійські. Внаслідок цього наші економісти, як правило, знали головні європейські мови і були начитані в професійній літературі на цих мовах. Дивним є, що жаден з них не дістав наукового ступеня в цих університетах і що ніхто з них не публікувався в західноєвропейських виданнях (єдиним винятком, здається, був Іван

Миклашевський). Тому безглуздо звучать твердження радянських авторів, що українська наука тоді орієнтувалася на Москву. Як бачимо, наші вчені мали сильні і безпосередні зв'язки з Західньою Європою.

Тут варто зробити маленьку дигресію і порівняти цих економістів з сучасними економістами на Україні під оглядом знання чужих мов, як також ознайомлення з чужоземною літературою. Як я писав раніше з іншої нагоди, знання західноєвропейських мов між українськими радянськими економістами є дійсно рідким винятком. Здається, можна б порахувати на пальцях двох рук тих, які вільно володіють однією з цих мов. А про доступ до світової економічної літератури, навіть не можна говорити. Як мені відомо, до середини сімдесятих років (хоч може тепер становище і змінилося), співробітники Інституту економіки в Києві мали доступ зі всієї величезної кількості періодичних видань в чужих мовах (за винятком літератури соціалістичних країн) лише до одного американського журналу. Можливості наукових стосунків з вільним світом є дуже обмежені, до того ж регульовані, навіть не київськими властями, а Москвою. І якщо комунедубль навіть вдасться дістати дозвіл на наукову поїздку, то це звичайно не з огляду на її наукову вартість; така поїздка є найбільша нагорода за "правильну" поведінку даного економіста.

Очевидно, передреволюційні українські економісти, будучи підданими Російської імперії, не могли не підпасти під вплив різних суто російських аспектів життя. Це має рацію, якщо говорити про російську політику, письменство, соціальні смаки тощо, але не можна цього сказати про економічну науку. Ця наука була тоді в Росії шойно у своїх початках і далеко позаду західноєвропейської науки. Коли читати твори українських економістів того часу — а вони любили писати багато — то дуже рідко можна знайти посилання на російських авторів. Навпаки, українські економісти багато спричинилися до збагачення російської економічної науки, бо писали, як правило, по-російськи і часто друкували свої твори у журналах чи видавництвах Москви та Петербургу. Про подібний внесок українського економіста Івана Вернадського один історик російської економічної думки пише так: "Вернадський дійсно більше, ніж будь-хто інший, популяризував літературу західноєвропейських вульгарних економістів у Росії. Він перекладав їхні твори і публікував чи то в окремих виданнях чи часто вміщував їх у журналах", які Вернадський видавав у Петербурзі, зрозуміло, по-російськи.

Цікавим є питання, чи обговорювані економісти відчували на собі взаємний вплив у виборі подібних тем для своїх праць та в ужитку подібної методології. Коли б відповідь була на це питання позитивною, можна б було говорити про "українську школу" в

економіці. Моє читання їхніх творів не приводить до такого висновку. Коли брати під увагу приналежність до існуючих економічних шкіл, то, здається, наступна класифікація була б виправданою. Іван Вернадський був безкомпромісовим прихильником вільного ринку і був проти всякого втручання держави в економіку. Микола Зібер був прихильником Марксової трудової теорії вартости, але в інших справах не був діалектичним матеріалістом. Костянтин Гаттенбергер, Олександр Білімович та Роман Орженцький були послідовниками маргіналістичної школи, при чому Орженцький ревізував свої погляди наприкінці свого життя. Всі інші були переважно еклектиками з нахилом до історично-інституційного підходу до економічної науки.

Напевно, причиною вибору індуктивної методології українськими економістами були їхні студії в Німеччині, де цей підхід дійшов до свого найвищого розквіту. Класична дедуктивна методологія була вперше розвинута у Великобританії, а в Німеччині мала радше побіжний вплив. Скоро там перемогли погляди засновників історичної школи, що перетривали в Німеччині аж до Другої світової війни. В інших країнах в останній третині 19 сторіччя запанувала суб'єктивно-психологічна або маргіналістична школа, яка завершилася неокласичною синтезою, зформульованою Алфредом Маршаллом з Кембріджського університету. Як ми бачили, українські економісти завершували свою освіту переважно у німецьких університетах. Діставши там знання основ індуктивної методології, вони продовжували працювати в цій традиції повернувшись додому. Виглядає, що за працюю по своїх університетах, за небагатьма винятками, вони не дуже слідували за розвитком економічної науки в таких країнах, як Англія, Швеція чи навіть сусідня Австрія, в яких маргіналістична, а пізніше неокласична школа замінила історичну школу.

Соціальні та економічні обставини в той час були також причиною того, чому українські економісти залишилися прихильниками історичної школи. Остання, на відміну до класичної дедуктивної школи, до якоїсь міри виправдувала потребу втручання держави в економіку. Царська імперія була тоді економічно набагато позаду країн Західної Європи. Російські та українські економісти дотримувалися переважно погляду, що наздогнати ці країни буде можливо лише тоді, коли економічним розвитком буде свідомо керувати держава. Виключно ринкові сили видавалися цим економістам недостатніми та повільними для цього завдання. Цей підхід став зокрема дуже наочним наприкінці минулого сторіччя, коли міністром фінансів імперії був Сергій Вітте, до речі випускник Одеського університету. Іншою причиною потреби державного втручання в економіку, на думку українських економістів, була велика соціальна розбіжність в

середині тодішнього суспільства. Вони вірили, що якесь врегулювання цієї розбіжності є можливе лише за умови активної допомоги уряду.

Як бачимо, тодішні економісти на Україні відкидали один крайній варіант економічної системи — цілковито вільний ринок. Не менш рішуче вони відкидали іншу крайність — марксистський соціалізм з його проповіддю повного контролю економіки державою. Цей напрям не був прийнятий професійними економістами з огляду на його теоретичні недотягнення. Зате він був прийнятий великою частиною інтелігенції та робітництва в першу чергу через його заклики до соціальної справедливості. Отже, передреволюційних українських економістів не можна обвинувачувати в промощуванні всього того, що сталося по 1917 році.

На кінець залишається потреба відповісти на питання, яким був професійний рівень наших економістів минулого. Іншими словами, наскільки добрими економістами вони були? Під цим треба розуміти питання, чи внесли вони якісь нові ідеї до науки економіки або чи формулювали вони існуючі ідеї точніше, чіткіше та більш узагальнено. Відповідь на це питання дав ще в 1894 році такий сумлінний вчений, як Микола Бунге. Підсумовуючи працю економістів імперії, включно з Україною, на підставі шести з половиною тисяч написаних до того часу економічних творів, він дійшов до висновку, що між цими всіма творами нема жадного, який би вніс щось нового чи оригінального до скарбниці економічної науки. При тому Бунге не заперечує певної наукової вартості цих творів, але не бачить в них прогресу. Моє читання творів цих економістів сягає до Першої світової війни. Але на той час я не знайшов нічого опублікованого, щоб могло спростувати песимістичний висновок Бунге. Нема сумніву в тому, що обговорювані нами економісти були освіченими і професійно кваліфікованими людьми. Одначе, жадного з них не можна поставити на рівні передових економістів світу, на якому знаходяться їхні трохи молодші земляки Туган-Барановський та Слуцький.

Мою песимістичну пропозицію не треба вважати остаточною. Важливі та оригінальні вклади цих економістів могли залишитися непоміченими. Такий факт може служити прикладом. В другій половині минулого сторіччя відбувалася важлива наукова дискусія між економістами-прихильниками дедуктивної методології і прихильниками індуктивної методології. Тоді, за професором Харківського університету Володимиром Левитським, його колега "Гаттенбергер дав вірцеву аналізу поглядів історично-етичної школи в політичній економії. А от два роки пізніше [...] в 1883 р. появился твір на цю тему віденського професора Карла Менгера, в

котрим він також, виступаючи в обороні теоретичної школи, вказує різко на методологічні промахи історично-етичної школи [...] Книга ця зробила колосальний вплив на спеціалістів політичної економії і головню завдяки їй Менґер втішається славою першоклясного економіста. А втім всі засадничі аргументи, які зробили таке вражіння в книзі Менґера, були зформульовані раніше скромним Гаттенберґером, правда, стисліше, але в багатьох аспектах в багато кращій формі, ніж це зробив Менґер. Але книга Менґера вийшла з-під пера професора столичного європейського міста, була надрукована кращим видавцем Німеччини, написана на німецькій мові і зразу попала в редакції економічних журналів цілої Європи, а погляди Гаттенберґера були висловлені хоча блискучіше, але в невеликій [...] статті, поміщеній у провінційному журналі, який після публікації 5-ого числа перестав виходити, при тому без підпису автора (під ініціялом Г...), а опісля вона стала невідомою навіть серед невеликого числа російських економістів”.

Цей приклад дає нам підставу надіятися, що докладніше вивчення спадщини українських передреволюційних економістів може ще виявити часами їх оригінальний та вагомий вклад до економічної науки.

ДРУГИЙ АСПЕКТ

Петро Григоренко

Обрання члена Політбюра Юрія Андропова секретарем ЦК КПРС і його наступне звільнення від обов'язків голови КГБ СРСР підняли в західній пресі нову хвилю передбачень про майбутнє радянського партійного та державного керівництва. Дотошні кореспонденти та кремлінологи знов і знов аналізують крок за кроком життєвий шлях Андропова й все певніше говорять про нього як про майбутнього наступника Брежнєва, який зможе надати демократичний напрям майбутньому розвитку СРСР. Підстави для такого висновку шукають перш за все в різноманітності його досвіду партійної та державної діяльності та в освіченості вищій, ніж в інших його колеґ з Політбюра.

Давайте й ми подивимося на ці підстави. Свою політичну кар'єру Андропов почав (у тридцятих роках) з комсомолу. Перед початком війни (йому тоді було 27 років) він уже був на керівній партійній роботі в Карело-Фінській РСР. Тут таки в роки війни він керував партизанським рухом в тилу в німців та фінів. Його помітила Москва, і в 1951 році його запросили на роботу до ЦК КПРС, а через два роки (в 1953 році) його перекинули на дипломатичну роботу, і там він впевнено пішов угору. В 1956 році, коли хрущовські танки придушували угорську революцію, Андропов уже був послом у Будапешті та взяв керівну участь у цьому придушенні. За рік його вже повернули до апарату ЦК, але на цей раз у новій ролі. Його призначили головою відділу зв'язків з компартіями країн радянського бльоку. Він приймав участь у переговорах з керівниками компартій цих країн, їздив туди. Десятиріччя 1957-1967 років було складним у міжнародних взаєминах, але Андропов впевнено його подолав. І Хрущов, і Брежнєв були задоволені його роботою. В 1961 році його обрано до складу ЦК КПРС, а в 1966 році призначено на пост секретаря ЦК.

У травні 1967 року він дістав цілковито нове призначення. Йому, непрофесійному чекістові, Політбюро довірило керівництво могутнім апаратом терору, пригноблення, диверсій та шпигунства з оперативним штатом майже в півмільйона чоловік. Майже півтора десятиріччя він успішно керував цим апаратом, розгорнувши особливо успішну діяльність за кордоном. Ніколи в минулому ця діяльність не досягала такого розмаху, якого вона

досягла за Андропова.

Навіть такий поверховий і побіжний перегляд життєвого шляху Андропова показує, що в його особі ми маємо людину надзвичайно діяльну, розумну та обережну, з великим і різноманітним партійним і державним досвідом. Це та ще з врахуванням його молодшого віку (68 років) дає порівняно солідні підстави, щоб прогнозувати Андропову перемогу в боротьбі за "престол". Але в усьому цьому немає жадних підстав припускати, що прихід Андропова до влади може стати початком переходу до демократії в СРСР. Нічого в цьому сенсі не можуть змінити навіть свідчення Володимира Сахарова, який у своєму інтерв'ю американським кореспондентам 13 червня цього року розповів про деякі особливості Андропова: володіє англійською мовою, зберігає багато книг американських письменників і масу платівок — поп-музики, джазу, оркестри Глена Міллера, грає в теніс, має пристрасть до американського віскі та французького коньяку. Він також робив усе, від нього залежне, щоб влаштувати свого сина до "американської групи" — нечисленної привілейованої групи студентів, що вивчають Сполучені Штати. "Мені завжди здавалося, — каже Сахаров, — що Андропов був якось зачарований Сполученими Штатами та захоплювався всім, що йшло з Америки".

Але Сахаров сам походить з радянської еліти і, добре знаючи її, не зміг скінчити в тому самому ключі, в якому почав. На закінчення, він сказав:

Я не маю наміру возвеличувати його. Це ідеолог, глибоко закорінений в справжній російській культурі. Але, на мій погляд, він витонченіший, сприйнятливіший до нового, ніж будь-який інший радянський провідник. Він знає, як тримати людей під контролем.

В останню фразу Сахарова вміщене саме те, чого не враховують віщуни прихованої демократичності Андропова. Щоб припустити, що чекає народи Радянського Союзу у випадку, якщо останній дістанеться до вершини влади, слід придивитися до стилю його праці в КГБ.

Перший з тих достовірних випадків, що стали мені відомими, є такий. КГБ заарештувало в Москві представника однієї англійської фірми Миколу Будуляка-Шаригіна за підозрою в шпигунстві. На першому ж допиті слідчий, посміхнувшись, сказав йому: "Обвинувачення — це дурниця. Підпишіть зобов'язання на працю для батьківщини й ласкаво просимо назад до готелю". З обуренням Шаригін відкинув цю пропозицію, після чого його перевели до тюрми. Пізніше йому неодноразово повторювали цю пропозицію, обіцяючи, в випадку згоди, звільнення, а в випадку відмовлення — суд як над зрадником батьківщини. Але не було ніяких підстав, щоб підозрювати Шаригіна в шпигунстві. Шаригіна було вивезено

ще малолітнім хлопцем на роботу до Німеччини. Пізніше по закінченню війни він переїжджає до Англії. Там він закінчив вищі студії й почав працювати в англійській фірмі. Як людини, що знає російську та українську мови, керівництво фірми запропонувало йому поїхати її представником до Москви, де на той час відкривалося відділення фірми. Шаригін погодився. Після приїзду до Москви він виконував свої обов'язки аж до самого арешту. Не зважаючи на очевидність незаконности арешту та безперервні протести обвинуваченого, його продовжували тримати в тюрмі та викликати на тяжкі допити. Так продовжувалося більше півроку. Але якось слідчий попередив його, що з ним говоритиме голова КГБ Андропов. І його повели поверхами та переходами. В величезному кабінеті йому було поставлене лише одне питання: "Значить, ви не змінили свого рішення — як і раніше відмовляєтесь попрацювати для батьківщини?" "Моя батьківщина — Великобританія", — тихо, але твердо відповів Шаригін. Тут Андропов не витримав і крикнув, що, оскільки Шаригін народився на Україні, в СРСР, то королева Великобританії за нього їм війни не оголосить, і вони з ним розправляться так, як захочуть.

Ось так! Для цього "демократа" будь-яка сваволя допустима, якщо за це ніхто "в пику не затопить". Шаригін відбув свою десятку в таборах суворого режиму та в тюрмах. Після звільнення йому запропонували радянський паспорт. Він рішуче відмовився та кінець-кінцем змушений був прийняти, інакше його не випустили б. Тепер живе і працює в Лондоні. Це там з жінкою ми познайомилися з ним і почули його повчальну історію.

Друге свідчення колективне. Боротьба кримських татарів за повернення з заслання на землю своїх предків — до Криму — перед 1967 роком прийняла такі розміри, що треба було приймати спеціальні міри. Продовжувати відмовчуватися, робити вигляд, що нічого не відбувається, далі було неможливо. І ось кримських татарів повідомляють, що їхню делегацію прийме призначена ЦК КПРС комісія. Прийняття відбулося в будинку ЦК влітку 1967 року. Коли комісія ЦК ввійшла до залі, де вже знаходилася делегація кримських татарів, на обличчях останніх з'явилася незвичайне здивування. До комісії входили міністер внутрішніх справ Щолоков, генеральний прокурор Руденко та голова КГБ Андропов, який саме очолював комісію. Не треба було бути дуже розумним, щоб збагнути задум, що був вкладений у склад комісії. Татарам явно давалося зрозуміти, що проти їхніх вимог буде кинуте об'єднану силу всіх каральних органів країни, а розмову з кримськотатарською делегацією вестимуть з позиції сили.

Але все пішло не так, як було задумано в ЦК. Після того як Андропов оголосив склад комісії та запропонував комусь з делегатів викласти її вимоги, піднявся один з делегатів і поставив

питання Андропову: "Ви особисто приймаєте участь у цій комісії в якій ролі: як кандидат у члени Політбюра чи як голова КГБ?"

— Та хіба ж це не все одно? Всі ми троє члени ЦК партії й кожний, крім того, займає ще певне службове становище.

— Ні, це не все одно. Якщо ви тут як кандидат у члени Політбюра, ми почнемо висловлюватися. Якщо ж ви тут присутні як голова КГБ, ми підемо з цієї залі, не приступаючи до переговорів.

Андропов зрозумів, що розмова з позиції сили не відбудеться, і вимовив: "Звичайно, мене поставлено на чолі комісії як кандидата в члени Політбюра". Кримськотатарський делегат вдоволено відповів: "Ну, тоді можна починати, тільки що в нас немає головного доповідача, а також і керівника. Ми всі дістали від народу однакові повноваження, і ви мусите вислухати всіх нас". Андропов і це проковтнув. Виступили всі делегати. Андропов зробив підсумки, сказавши по суті таке: "Ми вас вислухали й доповімо Центральному Комітетові, після чого, очевидно, найближчим часом буде прийняте рішення". Щолоков і Руденко просиділи мовчки. Всі троє, очевидно, розраховували на те, що вестимуть перехресний допит делегатів, але Андропов відразу зрозумів, що цього не буде, й змінив тактику. Після заключного виступу Андропова кримські татари спитали, чи дозволять їм в Узбекистані звітувати перед тими, хто їх послав. Андропов запевнив, що така можливість буде. Дуже приязним тоном він додав: "Якщо хочете, я сам задзвоню до Рашідова, щоб вам дали краще помешкання, а в Ташкенті — театр Навої". Але все це була брехня. Не те, що приміщення не дали, не дозволили збиратися навіть назовні. Розганяли найжорстокішими способами. З превеликими труднощами та в невеличких групах вдалося делегатам зробити звіт про зустріч з комісією ЦК КПРС.

Великою брехнею виявився також і документ, який з'явився на цей світ в наслідку зустрічі делегації кримських татарів з комісією Андропова. Я маю на увазі указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року. Цей документ є унікальним свого роду. Це є суміш лицемірства, зухвалої брехні та пустослів'я. Цим указом з кримських татарів знято "огульні обвинувачення" — в зраді батьківщини, але обґрунтовується це зняття таким способом, нібито це зроблено заради нового покоління, яке щойно почало жити. Кримських татарів вирівнено в правах з всіма радянськими громадянами, вони можуть селитися на всій території СРСР з врахуванням паспортних правил. Як стало ясно пізніше, в цих правилах є стаття, що забороняє татарам мешкати в Криму. Указ декларує "закорінення" кримських татарів у місцях їхнього адміністративного заслання та одночасно, мимохідь, ліквідує націю кримських татарів. Жадного разу цю націю не було названо. В указі вживано термін "громадяни кримської національності, що

раніше проживали в Криму”.

Після виходу в світ указу почалося придушення кримсько-татарського національного руху. Народних посланців, які їхали до Москви з петиціями, там виловлювали як диких звірів, били та відсилали до Узбекистану. Демонстрації та мітинги розганялися військами та міліцією. Тих, що їхали до Криму самовільно, а то були десятки тисяч людей, викидали з будинків, куплених ними, та депортували до Узбекистану. Будинки зносили бульдозерами без компенсації їхньої вартості. Тих, кого виселяли, грабували та мордували. Йшли безперервні арешти та суди за зфальсифікованими обвинуваченнями. Було засуджено більше 300 чоловік. Загалом кримські татари також дуже добре й надовго запам'ятали "добру" усмішку та "ласкавий" голос "демократа" Андропова. "Лице-мір" та "душитель" — ось що думають про нього ті, хто познайомився з ним завдяки жадливій кримськотатарській кампанії.

Але так творчо Андропов вирішував не тільки кримськотатарське національне питання. Все, до чого б він не торкнувся, зберігає на собі сліди його творчого розуму.

В країні буйно росте правозахисний рух. Повідомлення правозахисників про судові процеси покривають ганьбою радянські суди, і Андропов винаходить засіб ізолювати судові зали від проникнення туди правозахисту. Суди, продовжуючи вважатися відкритими, наглухо замикаються агентурою КГБ, яка грає роль публіки.

Високу ефективність у боротьбі з правозахистом показали спеціальні психіатричні лікарні — тюрми. Андропов це відразу помітив, і ці до такої міри "корисні" установи почали рости як гриби. В 1964 році, коли мене було заарештовано вперше, спецпсихлікарень було 2 (в Казані та Ленінграді). Коли до КГБ прийшов Андропов, їх було вже 3. За перші сім років його праці в КГБ їхня кількість збільшилася ще на 8. Тепер їх уже коло трьох десятків, а крім того, залучені до "корисної" діяльності — до боротьби з інакодумцями — всі обласні психіатричні лікарні.

Але Андропов знає, що на одному судовому терорі не виїдеш. Треба настрашувати ширші кола. І він добивається прийняття рішення Президії Верховної Ради СРСР від грудня 1972 року про введення системи попереджень. Суть її полягає ось у чому. Помітивши нових людей у колі відомих правозахисників, серед вірних та інших дисидентів, КГБ запрошує цих новачків на розмову. Їм "роз'яснюється", що вони "заводять небезпечні знайомства". На закінчення їм дають на підпис документ, яким дану особу попереджують, що, якщо вона не змінить своєї поведінки, її заарештують, а на суді дане попередження служитиме обставиною, що збільшуватиме провину.

Наш "демократ" не цурається й гуманізму. Судили 83-річного

В. А. Шелкова, голову Церкви адвентистів сьомого дня. Він дістав 5 років табору суворого режиму. Це викликало зливу обурення в цілому світі. За півроку Шелков помер. Андропов лекцію зрозумів і зробив потрібні висновки. Незабаром судили 75-річну тяжкохвору жінку О. Я. Мешко, яка виконувала обов'язки керівника Української гельсінкської групи. "Провина" її "тяжча", ніж Шелкова, але дістала вона дуже "м'який" вирок. Не тюрму чи табір, а лише заслання... 5 років заслання. Гуманізм! Так, "гуманізм". Заслали її до Аяну Хабаровського краю. Зима з хуртовинами та заметілями продовжується там коло 8 місяців, а решту часу йдуть холодні дощі та тумани, гуляють пронизливі вітри. Хатинка, яку збудував її син, що перебував тут на засланні, продувається вітрами повністю. Опалюється вона дровами, яких вона сама заготовити не може. Жадної родини чи знайомих, телефону теж немає. Закуповувати продукти нема кому. Та й продуктів немає, тим більше діабетичних. Чи довго може вижити ця жінка в подібному засланні? Це є гуманізм бандита, який піклується про те, щоб убити свою жертву напевно й щоб вона не мучилася від ран.

Але особливою геніяльністю відзначаються його рішення щодо О. Солженіцина та А. Сахарова.

Олександра Солженіцина вислали за межі країни, розраховуючи тим самим позбавити його вінця мученика й зробити менш притягальним його твори. Решту повинна була доробити закордонна агентура КГБ та її самодіяльні помічники, які не усвідомлюють того. Передбачалося дегероїзувати особу письменника, представити його як звичайного рядового літератора, який погано орієнтується в політиці, після чого втягнути в емігрантські сварки й потопити в них. План цей повністю здійснити не вдалося, хоч його автор був певен, що вдасться.

До Андрія Сахарова поставилися набагато гірше. Його, як і Солженіцина, не відважилися заарештувати та судити. Це могло занадто обурити міжнародну громадськість. Але вислати за кордон не мало сенсу. Якщо письменника можна було сподіватися втопити в емігрантському багні, зробити таке з великим ученим було явно неможлива річ. Учений сахаровського калібру покаже себе в будь-якій країні, а його викривальне слово звучатиме так само голосно, як і в СРСР. І тоді для нього придумали спеціальну міру покарання: його заслали до великого промислового та культурного центру на Волзі — міста Горького. Ліберальствующа культурна частина західного суспільства, особливо так звані "ліві", захищалися від захоплення — який "гуманізм!" І правда, є чим захоплюватися з погляду західного обивателя. Не стратили, не запроторили до в'язниці, до "психушки" чи до табору. Тільки зі столиці вислали. Ну, а яка

різниця, наприклад, для американського вченого, де жити й працювати, в столиці держави чи в Нью-Йорку, Філяделфії чи в Лос-Анджелесі, в Сан-Франціско чи в Бостоні, або навіть в окремому домику в сотнях кілометрів від найближчого міста? Скрізь він матиме нормальні умови для наукової праці та життя. Звідкіля цьому вченому знати, що депортація Сахарова до Горького зовсім позбавила його будь-якої можливості вести наукову роботу — спілкуватися з колегами, користуватися науковими бібліотеками, листуватися з зарубіжними вченими. Його побутові умови значно погіршали, медичне обслуговування зробилося набагато менше кваліфікованим. А дістати продуктів для доброякісної дієти на місці неможливо — треба везти з Москви. Плюс до всього цього — принизливе відчуття повної несвободи — постійний нахабний нагляд, регулярні таємні обшуки, заборона приймати родину та друзів, цензурування всього листування, загрозлива поведінка аґентури нагляду, атмосфера безперервної загрози фізичної розправи. Взагалі, навіть якби Андропов не відкрив нічого нового, крім горьківського варіанту, навіть і тоді він мав би право на визнання його найталановитішим душителем наших часів.

Але ставлення до своїх колег, особливо рішення про те, кого лишити продовжувачем своєї справи, найповніше відбиває справжнє нутро людини. Андропов вирішив це питання на користь Віталія Федорчука — професійного кагебіста, голови українського КГБ. Важко знайти двох людей, що своєю зовнішньою поведінкою так відрізнялися б одне від одного, як Андропов та його наступник. Перший — це сама люб'язність, ввічливість, такт. Він ніколи не підвищить голосу, не вимовить грубого слова. Рівночасно всі дружини політичних в'язнів, що побували на прийнятті в Федорчука, атестують його тими самими словами: грубіян, хам. Але найякніше характеризує його службова діяльність. Федорчук очолив українське КГБ в 1970 році. 28 листопада того ж року в містечку Васильків під Києвом була по-брутальному вбита малярка Алла Горська, що довгий час вважалася КГБ неблагонадійною. Вбивців не було "знайдено". І цей випадок став начебто вихідним пунктом для цілої серії загадкових вбивств на Україні. Серед білого дня в селі під Одесою було зарізано художника Ростислава Палецького. Тіло іншого художника — Володимира Кондратишина — знайшли повішеним на фермах мосту з слідами жорстоких тортур. Сімдесятьчотирихрічний священник отець О. Горгула з жінкою загинули в своєму ж таки домі, що згорів. Коли розбирали згарище, односільчани знайшли останки двох людей, що згоріли. На чоловікові (священнику) були мотузки. Іншого священника з Західньої України отця О. Є. Котика було скинуто в криницю, де він і потонув. Було вбито з-за рогу брата політв'язня

поета Михайла Осадчого. Особливо ганебна історія пов'язана з письменником і кінорежисером Гелієм Снегірьовим. Заарештувавши за антиурядові виступи, його жорстоко катували, використовуючи медичні засоби, в наслідку чого він і загинув під тортурами (28.12.1978). Загальне обурення на Україні викликала загибель відомого українського композитора Володимира Івасюка. В присутності його шанувальників його посадили до авто КГБ і кудись повезли. Впродовж місяця його родина та друзі старалися дізнатися, де Івасюк. КГБ та міліція відповідали, що не знають. А через місяць його труп "знайшли". Його було повішено в лісу, який оточував урядові дачі та охоронявся. Тіло зберігало сліди жорстоких катувань. Трапилося ще кілька загадкових убивств. Пам'ять не зберегла ймен загиблих, ані назв місцевостей, де це трапилося, тому я не згадую про ці випадки.

Зрозуміло, вбивства не були єдиним способом, завдяки якому КГБ намагалося приборкати опозицію. Головним, звичайно, залишалися арешти та засуди. І тут Федорчук виявив себе найактивнішим душителем. Масові арешти він розпочав в 1972 році. За кілька днів переарештували всі молоді кадри національної інтелігенції, які ледве встигли долучитися до культурного життя України. Не треба було пред'являти жадного обвинувачення. Вистачало бути більш чи менш талановитим і бути закоханим у свою мову та культуру. Більше 60 чоловік "замели" "хлопці" Федорчука. Заарештували літературного критика та публіциста Івана Дзюбу, журналіста В'ячеслава Чорновола, поетів Ігоря та Ірину Калинців і Василя Стуса, лікаря-психіатра Семена Глузмана, священника Василя Романюка, малярку Стефанію Шабатуру, літературного критика, поета та перекладача Івана Світличного. Судити про ситуацію в період цих арештів можна за таким фактом. Філософ Василь Лісовий не приймав участі в жадних дисидентських діях. Але безґрунтовні арешти його обурили, і він написав листа до ЦК КП України, в якому обороняв своїх друзів і яке закінчив словами: "Якщо їхні ідеї — це злочин, тоді заарештуйте й мене, бо я думаю так само". Його відразу ж заарештували, і він ще й досі не вирвався з системи ГУЛагу.

Але масові арешти 1972 року не ліквідували руху на захист української культури. Федорчук шаленів, але опозиція не зменшувалася. Навпаки, рух піднімався на новий етап. На початку листопада 1976 року створено Українську гельсінкську групу. За півроку до того організували Московську гельсінкську групу, яка вже розгорнула жваву діяльність, проте, арештів серед її членів покищо не було. Федорчук не міг допустити подібних безпорядків на Україні. Він дав жити Українській групі всього три місяці. Почалися арешти, і вся діяльність багатостраждальної групи, аж до сьогоднішнього дня, проходила під безперервний

акомпаньямент арештів. В інших Гельсінкських групах, природно, також відбувалися арешти. Наприклад, в Московській групі на сьогодні лишилося тільки три чоловіка, решта — в таборах, на засланні, на еміграції, з числа членів-засновників цієї групи залишилася тільки Єлена Боннер. В Українській групі з членів-засновників лише я один, позбавлений радянського громадянства, опинився за кордоном, решта — по тюрмах, по таборах, на засланні. Тим самим шляхом пішли й наступні ешелони. Три повних склади Української гелсінкської групи (всього 34 чоловіка) опинилися в ув'язненні, а кілька з тих, що вціліли, бльоквані КГБ, яке їх попередило, що з появою першого ж документу від імени групи всіх їх буде заарештовано.

Але заарештували не тільки членів Гельсінкської групи, але й вірних та інші опозиційні елементи. Явна "заслуга" Федорчука полягає в тому, що приблизно половину політв'язнів складають українці. Одначе, вищезгаданим заслуги Федорчука не обмежуються. Найгеніяльніше його "відкриття" полягає в тому, що тих, хто протестує, треба бити. Для цього потрібні банди. І вони є. І вони б'ють. Жажливий за своїм реалізмом опис того, як його били, дав у своєму листі, який він адресував до Андропова, український правозахисник Йосип Тереля. Його посадили в авто, вивезли в безлюдний ліс, побили так, що він свідомість втратив. Після цього його відвезли на покинутий цвинтар, міцно прив'язали до хреста та поїхали. За три дні банда повернулася, розв'язала його, дала ще кілька стусанів та наказала забиратися, де тільки він хоче, але до Львова не повертатися.

На вулицях Києва сильно побили Миколу Плахотнюка: пошкоджено хребет, зламано два ребра. Потрібно було майже два місяці лікування в лікарні. Два рази побили члена групи Петра Вінса та кілька разів іншого члена групи Ольгу Гейко. Б'ють тих, хто відвідує членів Гельсінкської групи. Як правило, слідом за биттям йде попередження: якщо ще раз прийде сюди, вб'ємо, чи, якщо ще раз вийдеш з двору, "накладемо" ще більше. Б'ють або прямо на вулиці, або вивозять за місто кілометрів на 60, а там б'ють до нестями й кидають на узбіччя. Українська група має десятки точно зафіксованих випадків побиття, та міліція ніколи не знаходить винуватців.

Але інтенсивні арешти, вбивства та побиття, виявляються, не в силі придушити народний протест, і Федорчук придумав ще один спосіб настрашування людей. У 1981 році КГБ раптово виявив, що на Україні живуть "небезпечні злочинці". І хто ж то є? Виявилось, що то колишні вояки Української Повстанської Армії (УПА). Вони не ховалися, жили й працювали на своїй землі. За участь у боротьбі УПА їх у свій час судили, довго протримали по таборах, потім амнестували та відпустили по домівках. Тепер знову

заарештували трьох (Миколу Дуванця, Артема Бубелу та Пилипа Рибачука) з Волинської області та двох (Юрія Бутницького та Івана Румигу) з Івано-Франківської. Всіх судили. Вони виявилися такими "небезпечними", що всіх присудили до смертної кари. Верховний Суд УРСР затвердив вирок, а Президії Верховних Рад УРСР та СРСР відмовили в помилуванні. І ні в чому неповинних людей розстріляно. Чому? Та щоб страх навис над народом.

Продемонстрував Федорчук і західнім демократам свою "українську демократію". В 1980 році серед білого дня було побито французького фізика Поля Кесслера та двох американських туристів за спробу відвідати родини євреїв-відмовників. Кореспондентка американської телевізійної компанії Ей-Бі-Сі Анн Гарелс, не зрозумівши такого явного натяку чи не знаючи про нього, також пішла 28 березня 1982 року відвідати родину єврея-відмовника. Їй продемонстрували, що то не тільки що не Америка, але навіть і не Москва, а "самостійна" Україна. Її били, як вона сама оповідає, на великій площі в центрі міста. Били серед білого дня, на очах безлічі людей і міліціонерів. Але на її крики ніхто не реагував, і типи, що били її, скінчивши свою справу, спокійно пішли собі геть, порадивши їй негайно "забиратися з міста".

Такий він є, цей улюбленець "демократа" Андропова. Але тепер і ми, кінець-кінцем, можемо прийняти участь у прогнозуванні можливого розвитку майбутнього СРСР. Думається, що в розглянутому нами аспекті є всі підстави стверджувати, що, якщо на зміну Брежневу прийде Андропов, можна з великою долею певності сказати, що в СРСР розквітне під наглядом щолокових та Федорчуків демократія... соціалістична та гуманізм... радянський.

Щойно я скінчив цю статтю, як з України прибула звичайна й, як то нормально буває, запізніла вістка. Ще два члени Української групи з числа тих, що закінчують свої табірні строки, засуджені табірними судами за фальсифікованими обвинуваченнями. Це — Юрій Литвин і Петро Січко. Перший тяжко хворий. Його вже 4 рази засуджували. Це вже його п'ятий засуд. До того ж неможливо жорстокий — 10 років табору спеціального режиму та 5 років заслання. Петро Січко дістав 3 роки табору суворого режиму. Обидва обвинувачення — це типова кагебістська фальсифікація. Це вже розроблений стандарт. Навчилися. Це ж вже сім років, як членів Української групи, замість звільнення після закінчення строку ув'язнення, засуджено в таборах за допомогою фальсифікацій на дальше ув'язнення, надавши їм тим самим статус рабів на життя.

СПОГАДИ

П'ять зустрічей з Тарасом Шевченком (ІЗ СПОГАДІВ СТАРОГО УКРАЇНОФІЛА)

Ар'є Вольф

Я народився в ідилічному 1911 році, за три роки до Першої світової війни, в ту щасливу епоху, яку згодом, десять років пізніше, згадували з меланхолійною носталгією: "це було ще в час миру...". І побачив я світ Божий у Східній Галичині (сьогоднішній Західній Україні), що в той ідеалізований затишний час була ще провінцією ц. і к. Австро-Угорщини, в славному подільському містечку Чорткові, оспіваному австрійським письменником Карлом Емілем Французом (про нього розповім в іншому місці та з іншої нагоди).

Корінні чортків'яни іменували свій мальовничий закуток з ярм Серету, з лісистими горбочками, "подільською Швайцарією", а свою ширшу батьківщину — "Галілеєю". В цьому любовно-іронічному, добродушно-насмішкуватому перекрученні офіційної австрійської номенклатури ("Galizien") містилась не тільки калямбурна забава, але — можливо неусвідомлено — й дещо більше: натяк на етнічну змішаність населення. Тут, поруч з основним українським, або, як тоді говорили та писали, *русинським* ("ruthenisch") селянством і міщанством, у помістях, фільварках та містах жили також поляки: землевласники, приватні та державні службовці, люди інтелігентних професій, в незначній кількості купецтво (здебільшого ополячені вірмени) та інший дрібний люд, і, звичайно, по містах, містечках, іноді також у селах євреї: купці, ремісники (особливо кравці, шевці, бляхарі тощо), представники вільних професій і всяка біднота. В Чорткові євреї складали більше третини населення. В окремих селах картину доповнювали німецькі поселенці-колоністи ("шваби"). Справжня Галілея — адже це історико-географічне поняття етимологічно означає "багатонаціональний округ, суміш народів"

Автор спогадів народився 1911 року в м. Чорткові на Тернопільщині. Кандидат філологічних наук, спеціалізувався в німецькій літературі 19 сторіччя. Є автором низки праць, серед них про Л. Фейтвангера, А. Цвайґа, Т. Манна. Займав викладацькі посади, остання — доцент катедри німецької філології Харківського університету. "В'язень Сіону", провів 5 років та 7 місяців у концтаборах Колими. В Ізраїлі — з березня 1980 р. Тепер працює в Інституті ім. Лео Бека в Єрусалимі.

("г'ліль гагоїм" по-гебраїськи). Тому не дивно, що вже в ранньому віці я став поліглотом: читав, писав, розмовляв по-польськи, по-жидівськи (на їдиш), по-русинськи, по-гебраїськи (мовою іврит) і навіть трохи по-німецьки: чейже до 1918 року я був підданим його цісарсько-королівської величності Франца-Йосифа I...

Родина моя була культурна й вельми книголюбна. Перші свідомі дитячі враження й спомини: книжки, багато книжок скрізь — у шафах, на етажерках, в шухлядах, безліч книг на багатьох мовах. Запам'яталася мені, між іншим, хрестоматія з української літератури для середніх шкіл, складена Антоном Крушельницьким (пізніше радянським і видавцем *Нових шляхів*). Тут я вперше познайомився з Шевченком-поетом та мистцем (були в книзі кольорові репродукції шевченківських малюнків). Проте серйозніше знайомство з великим Кобзарем випало на мою долю в останні гімназіяльні та перші університетські роки: на рубежі двадцятих та тридцятих років. У той же час я захопився й ідеями соціальної справедливості та національної рівності, які прибували з радянського Сходу, та романтичним українофільством: одне логічно обумовлювало друге. Сприяла ж моему українофільству дружба з дуже цікавою та кольоритною фігурою: з викладачем, або, згідно з галицькими престижними умовностями, "професором" учительської семінарії Василем Ковалем. Це був добродушний велетень, недовчений уніятський піп, по-своєму універсал, поліглот і пристрасний книголюб, шперач-колекціонер. У семінарії він викладав українську (в післявоєнній Польщі вже не стало русинів, з'явилися українці) та польську мови та літератури. Знаючи про наші багаті книжкові скарби, професор Коваль заходив частенько до нашого дому, нишпорив по шафах та шухлядах, смакував, купував книжки, які запалювали його пристрасність, або частіше пропонував обмін. Я став бувати й в нього в гостях сам або в товаристві колишнього учня Ковалю, учителя початкової ("народної") школи, поляка і такого ж як і я українофіла Юзефа Свйонтільського. Професор Коваль причинився до того, що я захопився Шевченком, Франком, Лесею Українкою і навіть молодим Павлом Тичиною (*Соняшні кларнети*). З допомогою Ковалю я оволодів українською літературною мовою, простудіював граматики Смаль-Стоцького, Сімовича та інших авторів, потім став читачем та постійним абонентом огієнківської *Рідної мови*, часопису, присвяченого "чистоті та правильності української літературної мови". Багата й запашна була огієнківська українщина... Я став чи не першою в Чорткові людиною, яка розмовляла чистою, бездіалектною українською мовою й перевищав у цьому як професора Ковалю, так і "професорів"-україністів української приватної гімназії товариства "Просвіта", які так і не змогли визволитися від специфічного галицького

акценту.

У львівські університетські роки (1930-37) я подружився з симпатичним Михайлом П., з яким водив знайомство ще в чортківській гімназії (не підозріваючи, між іншим, що цей елегантний, з бездоганною польською мовою, молодший за мене на три роки хлопча, з яким зустрівся вперше на спецкурсі з грецької мови, не поляк, а щирий українець...). Не дивлячись на різницю в політичних поглядах: я — радянофіл, він — український патріот, або, як було тоді прийнято (та ще й зараз на радянщині) говорити: "націоналіст". Нас об'єднувала любов до української мови та літератури. Звичайно, ми часто сперечалися, але обов'язково українською мовою і любили один одного просто заради особистих людських прикмет. Михайло ввів мене в сім'ю Н. Голова родини, емеритований директор сільської школи, мав двох синів. Молодшому, гімназистові, я давав приватні уроки з мов та з математики, а старший, студент україністики та мистецтвознавства Львівського університету тоді імени Яна Казіміра (сьогодні Івана Франка) стимулював мій інтерес до питань українського мово- та літературознавства.

З такою підготовкою я став членом Українського хорового товариства "Мелодія", що існувало у Львові в тридцяті роки (його закрила польська поліція десь в 1936 або 1937 році) та яке дотримувалось яскраво радянофільської орієнтації. Товариство очолювалось радою, одним із членів якої був керівник хору, політичний діяч із лав прокомуністичного "Сельробу", відомий журналіст та музикант-любитель, нині покійний Кузьма Пелехатий (після Другої світової війни чи не голова Львівської міськради). В 1934 році, гадаю, що з нагоди 120-річчя з дня народження великого Кобзаря, "Мелодія" приготувала велику вокально-інструментально-деклямаційну концертну програму, цілком присвячену Тарасові Шевченкові. В хорі прийняло участь разом з українцями чимало євреїв різного віку, в тому числі і я з моєю тогочасною дружиною (яка потім загинула в 1942 році в чортківському гетто). Підготовка концерту під умілим керівництвом Пелехатого та з допомогою євреїв-мистців, які подбали про декорації для створення відповідного сценічного фону, стала справжньою маніфестацією дружби двох поневолених народів. Проте, коли кінчалися репетиції, були розклеєні афіші і розпродані в попередньому продажі квитки, поліція заборонила концерт: санаційний режим недолюблював гнівну музу Шевченка, в якому вбачав першого пророка українського "націоналізму".

Місяці підготовки шевченківського концерту — це моя перша серйозна і, так би мовити, фронтальна зустріч з поезією Тараса Шевченка, зустріч плянова, вдумлива. Хоч і раніше я заглядав до томиків віршів та поем Шевченка, проте зараз, разом з засвоєнням

цілих шевченківських текстів і мелодій Лисенка чи Людкевича на слова поета, я поглиблено вникав в сенс цієї саморідно-геніяльної поезії, в її емоціональний настрій, в її ідейний патос...

Друга зустріч сталася шість років пізніше. Йшов 1940 рік, у Чорткові польських окупантів замінили радянські "визволителі", а я був викладачем... української мови та літератури єврейської десятирічки (заочно продовжуючи у Львові незакінчену філологічну освіту). І ось задумав я влаштувати силами учнівства нашої школи з допомогою нашого вчителя співу Шевченківський концерт на їдиш та українською мовою. З цією метою я використав весь набутий досвід з забороненого львівського концерту та досконалі переспіви шевченківських творів, виконані майстрами художнього перекладу радянськими єврейськими поетами, які писали на їдиш (потім жертвами сталінського терору) Іциком Фефером, Давидом Гофштейном та іншими. На концерт були запрошені викладачі та учні української десятирічки (колишньої гімназії). Успіх перевищив усі наші очікування: гості були явно схвильовані, бурно аплодували, висловлювали захоплення майстерним та адекватним виконанням, умінням "чужинців" передати своєю мовою сенс і патос бунтарської поезії Кобзаря. Цей концерт став подією в житті нашого міста, і хто знає, які могли б бути наслідки цієї маніфестації дружби та взаєморозуміння, якби не специфічні умови радянського режиму, а потім німецька окупація...

Третя зустріч відбулася в 1948 році в радянському Львові, де я в той час був викладачем німецької та французької мов у Торговельно-економічному інституті (колишня польська Вища школа зарубіжної торгівлі — WSHZ). Концерт був влаштований з ініціативи катедри іноземних мов інституту, але, власне кажучи, ідея походила від мене, й була схвалена дирекцією інституту. Я використав своє давніше знайомство з тогочасним достойником Кузьмою Пелехатим. За його порадою ми склали програму концерту та підбрали відповідні нотні матеріали, з дозволу адміністрації інституту був запрошений з консерваторії кваліфікований концертмайстер-диригент. Було вирішено, що концерт буде проводитися трьома мовами, щоб, з одного боку, проілюструвати досягнення катедри іноземних мов, а з другого — показати діяпазон міжнародного звучання шевченківської поезії: по-німецьки, по-французьки, по-англійськи... Тексти перекладів ми дістали від друга Михайла П., який у той час продовжував мешкати у Львові. В хоровій та мелодеклямаційній програмі прийняли участь як студенти, так і деякі викладачі, в тому числі і я. На концерт були запрошені численні гості (в тому числі К. Пелехатий з дружиною і Михайло П. з дружиною), актовa зала була заповнена до останнього ряду крісел. На сцені висів великий портрет Шевченка, перев'язаний традиційними українськими

рушниками. А атмосфера в залі... Захопленість, зворушеність, очі блищать, дехто не може стримати сліз.. Пролунав "Заповіт" (один куплет в оригіналі) — вся зала вислухала його, згідно з галицькою традицією, стоячи. Потім "Реве та стогне...", "Думи мої, думи мої...", фрагменти "Кавказу" та інших поем. Гнівний голос Кобзаря, який, ніби насміхаючись над цензурою, хвилював, потрясав аудиторію, мелодії Лисенка, Людкевича чарували ухо, проникали в серце.... Повторним викликом на сцену та апльодисментам після завершення програми не було кінця. Довелось потім чути похвальні відгуки, висловлювання на мою адресу, що, мовляв, єврей, а як розуміє, як співчуває... Колеги з катедри стали дивитися на мене, "чужинця", привітніше...

Та ось довелося зустрічатися з Шевченком учетверте через півтора року після львівського концерту. В лютому 1949 року я був заарештований "органами" за підозрою в єврейському "націоналізмі", як член "підпільної" організації студентів та аспірантів Ленінградського університету (в якому я в 1945-46 роках завершив свою філологічну освіту) під назвою... "Веселий Сіон". Чому "веселий" і чому "Сіон"? А тому, що це страшне "контрреволюційне підпілля" збиралося в кімнаті студентського гуртожитку Ленінградського університету, що це була компанія юнацька та весела, і розважав це товариство своїми піснями автор цих рядків. Співав же він своїх пісень і по-польськи, і по-російськи, і по-французьки, і по-українськи, і — страх подумати! — також по-єврейськи, а це вже явний сіонізм! Хоч наше веселе товариство було за національним складом різноманітне, МГБ відібрало вісім євреїв і розіграло проти них процес "за закритими дверима" (небезпечність "злочину" вимагала, як самі розумієте, секретності!). Після нього підсудні, отримавши кожний свій вирок (10-25 років ув'язнення в таборах примусової праці), відправились за маршрутом своєї долі хто куди. Мене привезли до Бухти Ваніно на березі Тихого океану, а звідтіль у вересні 1949 року на сумнозвісну Колиму. І поплав я на Колиму на вантажному кораблі... "Тарас Шевченко"! Важко придумати трагічніший парадокс, ніж ім'я великого бунтаря на арештантському кораблі. Так в'язень Аральського моря і казахських степів повіз "в'язня Сіону" на Колиму. Ось який жарт придумала "злая доля"...

А п'ята зустріч? У березні 1964 року, з нагоди "Шевченківських днів" "Клуб друзів німецької мови", що його ініціатором та організатором був не хто інший, як автор цих спогадів, у той час уже давно "реабілітований" з ласки Микити Хрущова викладач катедри німецької філології Харківського університету, влаштував Шевченківський концерт німецькою мовою. Зайво додавати, що при цьому був використаний весь попередній досвід, проте резонанс був не той: в зрусифікованому Харкові (як тут не при-

гадати цю злісну епіграму: "Ми із Харкова прибули, / де панує повний лад: / там перед все український, / а, «канешно», руський зад"? Шенченко звучав не так переконливо як у Львові. А може харківські "марани" (так звали насильно хрещених євреїв Еспанії та Португалії, що тайно дотримувались своєї релігії) навчилися вміло приховувати свої почуття та реакції від недремного ока? Так чи інакше, зустріч пройшла менш зворушливо, а кагебістські шпигуни залишилися вдоволеними: небажаних інцидентів не було.

Ось так я зустрічався з Шенченком п'ять разів протягом 30 років. А як пройшли б ці зустрічі, коли б збулася мрія поета, та пам'ять його шанували б два споріднені за долею, багатостраждальні народи "в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій"? Чи доживемо до часів, коли Шенченко хвилюватиме ізраїльтян по-гебрайськи, а вірші та поеми Бяліка в конгеніяльних перекладах звучатимуть "на Україні милій"?

А хтілось би!

Єрусалим, 27-29 травня 1982

В ЄВРАЗІЙСЬКОМУ ПАРИЖІ КОЛИШНЯ СТУДЕНТСЬКА ВАРШАВА

Іван К-ий

Що Варшава стане містом студій, інтелектуального зростання та світоглядowego ствердження великого гурту молоді — цього раніше не припускалося. Таким містом для багатьох міг бути лише Львів, може, Прага. А для інших — для мешканця польського Кобрини, волинських Голоб, Гостинного на Холмщині, лемківських Горлиць чи Яблонного на Підкарпатті — це було дуже далеке, велике місто, чужий, хоч і притягальний світ. Воно не дорівнювало, але все ж таки нагадувало про інші, тоді недосяжні казкові міста Західної Європи. Для декого, навіть для багатьох, це була "ворожа" столиця, яка насилала на їхні батьківські землі польських колонізаторів-"осадників", поліцію, чужу адміністрацію та вчителів. Одначе, як виявилось, в цій столиці легше дихалося, ніж у Львові, де за кожним кроком молоді нищпорили в'їдливі очі агентів-"тайняків" і де брами вищих шкіл були майже щільно закриті для національних "меншостей".

Тернопіль, Сокаль, Ковель були свої міста, але з чужими "старостами" і касарнями польського війська. Безвихідь таких міст сприяла збайдуженню або впихала в підпілля. Варшава ж для більшості виявилася позбавленою тиску окупанта, відполітованою. Хоч десь там, у Сеймі, виступають наші галасливі послі і там таки, з залі засідань Сейму, сторожа виносить на руках невгавного посла Луцкевича. Є між ними й так звані "хруні", з якими "не треба зустрічатися".

Пригадувалося, що в тій Варшаві, давно колись спіткав смерть не один з казкових народних героїв. Як отой козак, що про нього збереглася пісня:

Край Варшави два стовпи, а на них бантина,
А під нею молодий козак з Чигирина.
І найгрубші ляхи смерть йому читають,
Прочитали і кати мотуз натягають...

Пригадувалися і рядки з *Тараса Бульби* про смерть Остапа: "Майдан, де мали мучити і карати на смерть козаків, можна було відшукати без великих труднощів: народ, як та розбурхана ріка, плыв туди з усіх боків [...]. Дахи будинків аж кишіли від народу. [...]"

Козаки [...] йшли без шапок, з довгими чубами [...], їхня дорога одежа з доброго сукна зотпіла, обшарпалась і висіла старими ганчірками. Попереду усіх йшов Остап”.

Про це знали з дитинства. Але мало хто знав, що під регіт і обурення мешканців Варшави її вулицями пробігав напівголий Афанасій Берестейський. Що пребагатими запрягами завертали до пишних палаців карети руських маґнатів, що там надхненно й скорботно промовляв у Сеймі сімнадцятого століття посол з Волині Лаврентій Древинський. І що тоді ж діяв позакулісово посвоячений з впливовими польськими родами архимандрит Петро Могила, якого голосами світських руських послів обрано митрополитом Київським. А пізніше завулками цього міста в глибокій задумі походжав Пантелеймон Купіш, обдумуючи щирі, але й дивні листи “з Варшави” до Ом. Партицького. Бував там Грушевський, виступав у опері Мишуга, існував від початку 18 століття монастир оо. Василіян. Сотні студентів і старших громадян перебували ту ще за часів царської Росії, а десятки тисяч солдатів-українців у складі російських військових залог з своїх підміських фортів під зневажливими поглядами варшав’ян маршували вулицями й площами колишнього королівського міста.

Але ця минушина не цікавила юнаків, які прямували у 1920 і 1930 роках до цього міста з східніх “кресів” тогочасної Польщі. З “кресів”, себто українсько-білоруських земель — зі Львова, Рівного, Несвіжа — їхалося потягом усю ніч. Над ранком миготіли вогні передмістя Праги, і потяг зупинявся на вокзалі Східня Варшава. Ранішній трамвай гостро скреготав на закрутах, у нього вскакували, пронизливо викрикуючи новини, хлопчики-газетярі. За трамваєвими вікнами напівтемне місто видавалося величезним, непривітним, чужим. На колінах цупко притримувано валізку, іноді саморобну скриньку, часом навіть мішок, пристосований за напелчника вкладеними в роги картоплинами. Майбутнє видавалося туманним, і радість торкання незвіданого змішувалася з тривою.

У кишені звичайно було кілька адрес: невідкличної тітки приятеля, церкви, Центрального комітету еміґрації УНР та одного з осілих тут від 1920 року діячів політичних еміґрантів з Києва. Першого ж дня виявлялося, що більшість цих адрес перестарілі або неточні. Та все ж таким шляхом отримувано поради на відчепне, а також і непевні спрямування, і життя якось вкладалося. Хоч у тітки приятеля місця не знайшлося, бо мала лише дві кімнати, в які наїхали син, братова й племінниця, та тітка вже зі сходів завертала таки похнюпленого мандрівника й давала поради. Найчастіші поради були податися кудись на вулицю Лешно, де за служницю дівчина з їхнього села і де, напевно, є кімнати для винайму. Траплялися і несподіванки. Лихачевський у

нічному потязі розговорився з поліщуком, купцем-гуртовиком, який вагонами доставляв цибулю до столиці. Той запросив свого попутника, до того ще й з Каменя-Коширського, до готелю, де порозумівався з адміністрацією та обслугою північноукраїнською говіркою і де виставляв на ніч у коридор свої докраю заболочені чоботи. Два дні в готелі були казкою і за той час пристановисько знаходилося. Якщо навіть у таких пристановиськах доводилося перші ночі спати на підлозі, доки товариші не випросять у господині додаткового тапчана.

Вже в перші дні напливав крутіж вражень, вписи до шкіл, шукання дешевої їдальні, нові знайомі, давні та нові друзі. Вони нагадували заскочити до Студентської громади, де були не тільки часописи та доповіді, але й спіткання-”рантки” з товаришками. З старшим громадянством нав’язувалися знайомства в церквах, на національних академіях, а з містом — прогулянками над Вислою, до Вілянова, на ринок Старого міста, до Саського парку, а найчастіше до черева Варшави, в Галі, до величезного критого ринку, де в ранішні години були навалені найрізноманітніші свіжі й дешеві харчові продукти.

І вже в перші тижні помічалось зрізничковання за політичними захопленнями. Більшість схилилися до ОУН — вони були спокушені модою та романтикою таємничості, що оточувала цю Організацію Українських Націоналістів. Меншість симпатизувала ідеям Української Народної Республіки. Діячі УНР, яких звичайно називали петлюрівцями, мали в Варшаві свої центральні — на Польщу — установи. Біля них купчилися переважно діти політичних емігрантів з доби недавньої державности або ті, що плекали культ Петлюри. Були й прихильники гетьманського руху — їх було мало, але це була високоінтелігентна група. Радянофіли — їх було ще менше — визначалися артистично-літературними зацікавленнями та частими змінами світогляду. Дехто по-справжньому поринав у хвилювання конспірації — вони роздавали підпільний часопис *Сурму* та рекрутували нових членів ОУН. Діяльність — ногою над прірвою — відсувала їм надовго, багатьом назавжди, давні мрії про науку та дипломи вищих шкіл.

Загал одначе намагався поєднувати політичні зацікавлення з пильнуванням навчання та складанням іспитів. До студій ставилися поважно, не тільки як до шляху в майбутнє самостійне життя, але і задля самої науки: ”мій храм — бібліотека, шафи — іконостас...”. Вони ставали асистентами та викладачами в університеті, Академії Мистецтв, Політехніці, і з гурту Студентської громади намітилося кілька талановитих науковців, якби війна не здмухнула й їх з намічених шляхів. Дозрівали літературні, журналістські, малярські, музичні таланти; з-поміж них Вадим Лесич, Авенір Коломиєць, Геннадій Которович, Сергій Кушніренко,

Юрій Косач, Ксеня Світлик, Ніл Хасевич. Малярами та різьбярями опікувався невтомний голова мистецького об'єднання "Спокій" Петро Меги́к; поетів і письменників вишукував шевченкознавець Павло Зайцев, майбутніх артистів сцени, співаків і музик належно оцінювали артисти петлюрівської еміграції, а хор православного собору на Празі знаходив високу оцінку в критичних оглядах фахівців.

У 1920 роки ходив Новим Святом і його бічними вулицями пізніше археолог, дослідник Волині й Полісся Олександр Цинкаловський. Зупинявся перед тоді ще збереженими палацами білорусько-українських магнатів. Любив оповідати, як у подвір'я тих палаців, відбувши довгі подорожі, в'їжджали четвіркою в супроводі численного почоту карети князь Святополк-Четвертинських, Острозьких, Вишневецьких та інших колись славних прадавніх родів. А при кінці 1930 років тими самими хідниками миготіла похилувисока постать талановитого ентузіяста Полісся Бориса Ольхівського. Він годинами вистоював в історичних подвір'ях, міряв кроками їхні розміри, а за ним підозріливо слідкували очі сторожів, суворих "дозорців" колись славних, а на той час переважно вже занепалих будівель. Він ненаситно перегортав картки рукописів і стародруків у бібліотеці Красінських, намагаючись — як у творі "вільний нарід" — поєднати минуле з сучасним. Зондування минулого спрямували не тільки його, але й декого з корпорації "Запоріжжя", до живих свідків і діячів доби Державности, до співпраці в Українському науковому інституті, до журналу *Му*. Під час світової війни він — автор репортажів з Полісся *Вітер в нетрях* — надаремно вишукував біля напівзруйнованих бібліотек документів з минулого України. Вони були, але осінні та зимові вітри роздмухали їх, разом з курявою та попелом, у румовища покаліченого міста.

На середньовічній вулиці, одній з тих, що круто збігали з площі Старого Міста до Висли, у великій кімнаті, колись на партері, а тоді у напівпідвалі вгрозлого в землю будинку, куди ніколи не зазірало сонце, тиснулося кілька студентів. Між ними й поет Сергій Кушніренко, автор збірки *Пружінь* і поезій у журналі *Вісник*. Своє життя, сповнене нестач і небезпек, сприймав з гумором і загинув десь на Підляшші, либонь у 1944 році.

Промигнув Іван Чернява, стрункий, високий, автор твору *Люди з чорним піднебінням*. Одружився з полькою, признавшись "без етикетки", що хоч сам твердив, що "майбутнє наше в расі", та за жінку, "даю слово, взяв Ядвігу бялоглову". Швидко виростав талант вишуканого поета Вадима Лесича, що тоді опублікував три збірки поезій, між ними *Різьблю віддаль*. Авенір Коломиєць, актор і поет, був відомий як автор збірки поезій *Провісними кадрами* (1932) і п'єси *Єретик* (1936). Юрій Косач увійшов у літературу

оповіданням *Чарівна Україна* та поезіями *Черлень*. У музиці та співі перебували Березовський, Кульчицький та інші, снував відважні архітектурні пляни Сагайдаківський, були медики, дантисти, майбутні священики, педагоги, усім їм життєві пляни поплутала війна.

Промайнув у студентському середовищі — хоч сам тоді не був студентом — Анатоль Довгопільський, чорнявий статурний красень, танцюрист-акробат. У складі репрезентативної польської групи (чи не "Мазовше") побував як соліст-танцюрист за кордоном, також у Нью-Йорку, у Радіо-Сіті. На Закарпатті очолював театр молодих "Летюча естрада", брав участь в обороні Хусту, пізніше опинився на Холмщині і в Рівному, де його, ув'язненого, розстріляло Гестапо. У Варшаві він заробляв акробатично-танцювальними виступами в ревіях кінотеатрів, а Олена Теліга склала вірш про "богоподібного Демо" (Демо — його театральне ім'я). З Демо в кінотеатрах виступали й інші студенти, між ними і Юрій Дудко, син письменника, який одначе швидко зник з студентського життя.

Спромоглися поєднати студії з заробітком інші меткі. Євген Новицький успішно провадив квітарню-гуртівню, скуповуючи квіти в городників. Співпрацю в газетах заробляли журналісти, захочені прикладом рухливого Генадія Которовича (КТВ), кореспондента щоденника *Діло*, талановитого репортажиста, дотепного співрозмовника і товаришки виробленого юнака. Фуся Прокопович розпихав між колегами солодощі львівської фабрики "Фортуна Нова". Заробляли репетиціями, писанням дипломних праць для заможніших та фізичною працею, що у ті часи вважалося незвичним, з присмаком принизливості. Студент вищої технічної школи Вавельберга, Іван С. уночі контролював трамвайні рейки, що давало йому теми для захоплених розповідей про живчик нічної Варшави.

Корисними були знайомства з численними служницями, які під кінець тридцятих років напливали з українських земель на заробітки до столиці і які, вдячні за товариство в чужому середовищі, підготовували земляків-студентів. На "вижерку" (себто добре попоїсти) можна було зайти в неділю до когось із старшого громадянства. Це "старше громадянство" назагал жило дуже скромно, лише одиницям удавалося скріпитися матеріально. Пухальські мали на вул. Маршалковській крамницю фотографічного приладдя, Поготовки і Бохоньки — власні таксі ("таксівкарів", колишніх вояків Армії УНР у Варшаві було кілька-надцять). Дехто працював на підприємствах і в урядових установах (Шовгеневі, Завадські). Усі вони були гостинні й радо підготовували студентів, а їхні рекомендації допомогли декому з молодих влаштуватися на постійну працю.

Усіх тягло пізнати велике місто. Широчінь Висли, просторі парки, мальовничість Старого Міста, переповнені трамваї, приспішений рух алей Шуха та Уяздовських і головних вулиць: Маршалковської і Нового Святу, середньовічні корчми над Вислою з ще Ганзейськими назвами, дівчата з цигарками в зубах у брамах і хідниках вулиць Огородової і Хмельної.

стежки розгалужувалися. Дехто забігав у хвилюючі відгуком морських портів причали й шинки над рікою, інші не пропускали вистав у картинній галерії "Захента", концертів у філармонії. Ще інші вистоювали перед антикварнями Свентокжиської вулиці, де можна було відшукати і перше видання проповідей Гречулевича, і два томи *Основи*. Саме ті найчастіше перебували серед старших науковців, поетів, письменників. Їм ті старші показували відшукані у антикварнях Клейноди Мазепи, стародруки, що заблукали до крамниць з палаців білорусько-українських магнатів, новознайдені грамоти Хмельницького і Ракоці. Грамоти та стародруки пізніше згоріли в руїнах Варшави, але тоді ще ніхто не припускав, що усе це треба вивезти з замінованої Європи в заокеанські затишки.

До них тепло посміхалася Наталя Ливицька-Холодна, авторка збірки *Сім літер*, гучно-весело вітала їх Олена Теліга, — без збірки, але вже зірка журналу *Вісник*, імпував есеїст, поет і завжди готовий допомогти хворому лікар Юрій Липа, що недавно повернувся з довгого перебування в Лондоні. Розсівав дотепи, складав епіграми та пародії непереврешеної душа товариства Павло Зайцев, на все життя зачаклований Шевченком, редактор багатотомного видання та автор наукового життєпису поета. Охоче ділилися досвідом і знанням — іноді за гостинно заставленим столом — науковці. Особливо щирим був Василь Біднов, імпував нащадок гетьманського роду Дмитро Дорошенко. Пригнічував ерудицію поет Євген Маланюк. Цей "імператор строф", як і Зайцев, як і Роман Смаль-Стоцький, увійшов у середовище і здобув признание польських науковців, літературознавців і письменників.

Маланюкові Варшава "чорна і недобра" надовго стала "містом, де минали дні" його творчого вивершення. "Чорне місто твоє, Міцкевич, / Евразійським мені Парижем", ствердив він не тільки за себе у вірші "Біля пам'ятника Міцкевичу". Він пророче передбачав близьку руїну міста ще в роки, коли зі столиці, задурманеної візією імперії від моря до моря, йшли директиви про руйнування церков на Холмщині, про пацифікацію Галичини та про концентраційний табір у Березі Картузкій. Це він остерігав:

І коли заскрегочуть віті,
Схід дихне своїм зимним нордом, —
В Уяздовських гуляє вітер,
Стеле шлях по асфальту — ордам.

Вистеляє іржавим листом,
Мов татарськими килимами.
... Стережи, стережи це місто,
Вартівничий із бронзи, Адаме!

Маланюк передбачав, що літаки закрутяться, мов листя, башти захитаються і впадуть і що десь із-за передмістя білим сонцем встане страшний суд. Через кілька років страшний суд таки пройшов над містом, над його мешканцями, а наймоторніше над тими "національними меншостями" (окрім росіян), яким не пощастило вирватися з двічі обложеного міста.

Маланюк, як і Олена Теліга, був загально визнаний, але інших поетів оцінювали не тільки за їхнім талантом, але й за їхніми громадсько-політичними симпатіями. Тому не був належно визнаний Юрій Липа, тоді автор роману *Козаки в Московії* та збірок поезій *Суворість* (1931) і *Вірую* (1938). На вечірках і академіях належало деклямувати твори "квадриги" журналу *Вісник* і празької групи, найчастіше Ольжича і Дарагана. Оминали Антонича й Гординського, хоч і ці хвилювали молодь, а Антонич, промигнувши кометою, лишив довго промінюючий слід, навіть у підрадянських поетів, доки на це не звернули затривожену увагу пильнувальники чистоти соцреалізму.

Євразійськість міста прорвалася з-під непевного нашарування Заходу під час протинімецького повстання в 1944 році, коли у звільненій і оточеній Варшаві у помсті за дійсну та уявну колаборацію з німцями мордовано залишки української колонії. Число відомих жертв тогочасного терору сягає кількох сотень, не враховуючи сотень невідомих втікачів зі Сходу, яким у Варшаві перервалися їхні шляхи втечі на Захід. Серед жертв були члени Студентської громади та кілька родин старшого громадянства, що допомагали студентам.

Дещо раніше, в тридцяті роки, в добу пацифікації, на хідниках Варшави з'являлися особливі студенти, з настороженим зором і зачепленими замірами. Їх не цікавили ані студії, ані побут чужого міста. За деякими з них тягнулися інші, приховані постаті, що трималися їхніх кроків зі Львова та Рівного. Від куль тих насторожених впав міністер Перацький; вони зникали та з'являлися знову, прямували до Данціґу, на Закарпаття, на Буковину. Вони мали зустрічі з членами Громади, тож були постріли, арешти, обшуки. Наростало згущене напруження, впевненість у близьких великих змінах, і дрібними видавалися колишні плани здобути знання і дипломи.

Аж одного тихого передрання на місто впали бомби, розпочавши нову світову війну й нову — вже криваву — сторінку у бутті варшавського студентства.

Студентська громада перестала існувати; її члени розсіялися

на Лемківщину, на Холмщину, відроджуючи там у роки 1939-41 знищене національне життя. Від 1941 року їх і там не стало — вони подалися на Схід у "Похідних групах" і самостійно.

Залишилися ті, що, підлягаючи наказам Організації, перебували в підпіллі. Більшість з них були або студенти, або вже й абсолювенти варшавських вищих шкіл. Загибло багато з тих, що опинилися або вдома, або на східних землях, виконуючи накази або йдучи за власним бажанням. Загинули й ті, що відгукнулися на заклик іти вчителювати на Холмщину. Восени 1939 року вони востаннє зібралися в домі Українського комітету на вул. Коперніка, святкуючи поріг нового життя та прощання з спільним юнацтвом.

Стурбовано стискали руки
Під плескіт зовсім зайвих слів,
А потяг люто клеkotів —
Нещадний велетень розлуки
(Є. Маланюк)

Але до того часу, до весни 1939 року, себто до роз'їзду більшості студентів на вакації, Громада скріплювалася. Ніби передчуваючи несприятливе для студій майбутнє, посилено вчилися. Вчазали на семінар історії України професора Мирона Кордуби, який змушував вивчати розселення племен у 10-11 сторіччях і щиро дивувався, що є така "ігноранція максіма" в головах його слухачів. З новітньою історією дехто знайомився в Українському науковому інституті (з 1930 року), і книги директора інституту Олександра Лотоцького (*Сторінки минулого, Джерела українського церковного права* та ін.) ставали відкриттям. Обговорювано проблеми, що їх торкався Східній інститут, вища вечірня школа (з 1925 року), що її очолював брат Сави Крилача, як назвався визначний гетьманець Л. Седлецький. Левко Лукасевич був там доцентом економічної географії Близького Сходу та лектором української мови, а член інституту, історик Ольгерд Гурка створив зрушення в уявленнях про минуле Польщі, розкритикувавши ідеї й твердження Г. Сенкевіча в його протиукраїнському творі *Вогнем і мечем*. Економісти цікавилися діяльністю "Українського економічного бюро" (з 1932 року?) і правно-торговельним посередництвом "Медіатора" (Є. Гловінський, Л. Лукасевич та інші). Забігали студенти-україністи та ті, що вивчали православну теологію — на вул. Стальову, де невтомно трудився Іван Огієнко, що викладав курси кириличної палеографії та старослов'янської мови. Він був особливо близький Громаді. Натомість, зносини з Громадою ерудитного і цікавого викладача професора Романа Смаль-Стоцького, не були теплі. Ще менші пов'язання з Громадою як репрезентанткою активного студентст-

ва мали В'ячеслав Заїкин, Сергій Кисель-Киселівський, Белей чи надто скромний Василь Біднов — викладачі вищих шкіл Варшави.

Це є окрема сторінка студентської Варшави, як і окрема співпраця у тогочасних періодичних варшавських публікаціях. Їх, українськомовних публікацій, було у Варшаві кілька, між ними такі, як *Рідна мова*, *Наша культура*, *Ми*, *За незалежність*, *За державність*, *Дитина* та церковні православні журнали. Під час війни вийшло чотири числа *Вогню*; в двадцяті ж роки видань було більше, між ними щоденник *Українська трибуна* за редакцією Ол. Саліковського.

Декому — переважно студентам з "петлюрівської" еміграції — трохи допомагав Український центральний комітет, останній голова якого Микола Ковальський загинув 1945 року в німецькому концентраційному таборі. У ті роки надто часто відбувалися похорони на кладовищі "Воля", де ховали жертв воєнного лихоліття, між якими був і проф. О. Лотоцький.

У воєнні роки розгорнув широку діяльність Український комітет, що перебув кілька устроєвих змін і який очолювали Юрій Липа, полк. Дідченко, полк. Михайло Поготовко (його вбито 1943 року), полк. Крижанівський.

Одначе перед війною, навіть поминувши обшуки, арешти, подерті черевики, часте недоїдання, життя точилося по-юнацькому. Популярні були доповіді та вечірки Громади та балі й академії, що їх влаштовувало старше громадянство. Балі звичайно відкривалися довгим "одноманітним і безумним, життя як вихор молодого" вальсом "Дунайські хвилі". У першій парі з студентом Школи політичних наук Юрком пропливала приятелька Громади вчителька української школи Таля Разумівна. "Він танцює як бенгальський тигр", — стверджували старші пані, що приходили не тільки поглянути, але й погуляти. Бо літні також танцювали; обов'язком студента-господаря, з пишним на смокінгу бантом, було допильнувати, щоб пані бавилися. До старших пань підбігали виспані розпорядчиком колеги, а оркестра починала грати мрійливе танго "Гуцулка Ксеня". Справжня ж гуцулка Ксеня Світлик, студентка фотографічної школи, на плівці свого фотоапарату закріплювала і веселих на вечірці, і поважних на національних академіях.

Остання з загальноукраїнських репрезентативних академії відбулася у Варшаві 30 жовтня 1938 року. Святкували 950 річницю охрищення Києва. Урочисті доповіді виголосили Олександр Лотоцький і Дмитро Дорошенко. Улюблений у Варшаві хор Сологуба виконав композиції Лисенка й Бортнянського та кантату 988-1938 Б. Кудрика на слова Т. Кравченко. Наталя Дорошенко деклямувала "На київських горах" О. Білоусенка.

З-поміж принагідно тут згаданих, Дорошенки спочивають на

кладовищі у Мюнхені, Лотоцькі у Бавнд-Бруку, куди перевезено їхні тіла з Варшави, недалеко від могили Маланюка. Але немає могил сотень колишніх "варшав'ян". Загинув веселий Володя Пащевський, член корпорації "Запоріжжя" і частий відвідувач сходи Громади. Немає могил Олени та Михайла Теліг, Юрія Липи, Анатолія Довгопільського, Сергія Кушніренка, Івана Черняви, Бориса Ольхівського й десятків їхніх приятелів, загиблих у буревіях Другої світової війни. Лише дехто лежить на ще не зліквідованому кладовищі "Воля", де в глибині був колись ряд могил вояків УНР і де, ближче до церкви, ще збереглися надгробні пам'ятники протопресвітера Пащевського, Василя Біднова, Саліковського, Каліни Безпалко, Михайла Поготовка та багатьох тих, що загинули в чужому місті.

Ще живим — з замряченої давнини — напливає радість приятелювання з ними, прага здобувати знання чи навіть захват ставити "ногу недбало на край" тодішніх і пізніших безодень. Бо ж усім їм доводилося в тихі надвечір'я мандрувати над плесом Висли, де бронзова русалка вглядається у вічний рух води. Їхніми були і нічні парки, де товаришкам стиха наспівувалося про "одну на цім світі", були і чари вина, і "гавдеамус ігітур". Вони тоді не передчували, що підступна русалка — герб Варшави — виявиться символом мстивого міста, в якому припиниться життя сотень "гайдамаків".

Сирена заспокоювально одурманювала, але з її міста — у його двох облогах — виходу не стало. Про тих, що не вирвалися, щораз рідше згадується у випадкових зустрічах врятуваних. Про них іноді доходять листи з іншої півкулі світу, а в одному була дописка з Бажана:

Невже і справді заважка мені
Дорога зустрічей і тиха путь прощань.

ЗАКАРПАТТЯ У ЩУПАЛЬЦЯХ ВЕЛИКО- ДЕРЖАВНИХ ШОВІНІСТІВ

Організації Об'єднаних Націй
від політв'язня КАМПОВА Павла Федоровича,
табір суворого режиму ВЛ 315/30, м. Львів

ЗВЕРНЕННЯ

Я, Кампов Павло Федорович, народився 21. IX. 1929 року в с. Ділок Мукачівського району Закарпатської області в родині бідної вдови-селянки. Батько помер, коли мені було всього один рік.

Закінчив Ужгородський університет, аспірантуру. Працював учителем, директором школи, викладачем курсу вищої математики в Ужгородському університеті. Був у комсомолі, в партії. Ніколи не було в мене антирадянських думок і вчинків.

16. VI. 1970 року мене заарештували органи КГБ, а потім засудили до 6 років таборів і 3 років заслання за так звану "антирадянську діяльність". Мене звинувачували в тому, що я написав книгу "25 років надій і розчарувань", реферат якої мені показали під прізвищем Петра Підкарпатського. Того року відбувалися вибори до Верховної Ради СРСР, і в області поширювали летючки, в яких від імени Партії ненасильного відновлення Підкарпатської Руси закликали населення голосувати не за офіційних кандидатів, а за інших людей, серед яких було й моє прізвище. Коли дехто з населення записав у бюлетенях моє прізвище (за словами КГБ) — мене заарештували. Доказів у КГБ не було, проте на закритому суді мене засудили.

У 1977 році я повернувся додому інвалідом I-ої групи. Вдома життя не було: мене викликали до КГБ після арешту Гінзбурга, Лук'яненка, Мешко, Кандиби, хоча декого я взагалі не знав, а з деяким сидів у таборах. Міліціонери Дурунда, Сюртик зламали вночі двері моєї хати, забрали 62 карбованці й пішли.

22. IV. 1981 року 6 осіб з КГБ два дні робили в мене обшук.

Текст самвидавного документу, що дійшов на Захід у російському рукописі. Нерозбірливі місця або пропуски в одержаній копії позначені квадратними дужками. Переклад на українську мову Надії Світличної. — Ред.

Забрали записники, листи, фотографію Сахарова, відповідь посольства Канади на моє прохання про виїзд до Канади, відповідь губернатора штату Пенсільванія в США, рукопис моєї книги "Виховувати людей добрими" і рецензію на неї видавництва "Карпати", рукописи різних статей. 13. VII. 1981 року 6 чоловік із міліції знову роблять у мене обшук. Вони шукають свідоцтво про мій шлюб і свідоцтво про народження моєї дочки, а мене, інваліда I-ої групи, без лікарського огляду забирають до тюрми. Там мене звинувачують у тому, що моя дочка протягом 19 місяців незаконно отримувала по 10 карбованців допомоги за мене інваліда — всього на суму 190 карбованців. Така допомога передбачена радянськими законами для дітей інвалідів I-ої групи. Мої знайомі без мого відома віддають 190 карбованців. Тоді мене достроково піддають лікарській перевірці під керівництвом професора Котелянського і під тиском КГБ дають мені II-у, а не I-у групу. Але КГБ цього замало. Мене вивозять до Дніпропетровського і там знімають з мене навіть II-у групу. Тоді мене звинувачують уже в тому, що я шахрайством дістав інвалідність, і засуджують мене до 10 років таборів суворого режиму та 3 років заслання.

Отже, радянська влада засудила мене загалом до 22 років.

Я спинюся на своїй хворобі. Ліве око в мене захворіло ще в 1944 році і тепер воно цілком осліпло. Праве око, за свідченням дніпропетровських лікарів, бачить на 0,1 або 10%, а за даними проф. Котелянського — 7%. Вперше я почав погано бачити на праве око в 1968 році. У тюрмі КГБ м. Ужгороду слідчий Білоцерківець не раз бив мене по голові й очам. Одного разу мені після побиття з грудей пішла кров. Лікарі тубдиспансера констатували, що це від удару, про що має бути запис у журналі тюрми. Протягом 13-місячного перебування в одиночці в тюрмі КГБ в 1970 році в камері весь час вдень і вночі горіла лампочка на 200 ватів. Мені боліли очі, проте лікаря не викликали і обмежилися лише тим, що не давали мені читати книг.

У 1971 році в Мордовських таборах від піднімання тягарів у мене виникла тріщина в хребті і дуже заболіло праве око. Мене відвезли до лікарні. Хребет лікували, а очей ні. Тільки "фельдшер", за фахом шофер, Панахидін закапував мені око. Око переставало бачити.

У 1973 році в Пермських таборах лікар Нестеренко виписала мені курс лікування, але самого лікування не провели. У тому самому році лікар з Пермського медінституту дала мені інвалідність II-ої групи. Від 1973 року я майже три роки пролежав хворий на пневмонію. Усі три роки в мене була підвищена температура. В 1977 році обласна спеціальна експертна трудова комісія з очей визначила мені інвалідність I-ої групи [можливо, II-ої, в рукописі

нерозбірливо — Н. С.]. Ніколи я не просив ні в кого інвалідності, бо ставлення до мене було страшне.

У 1977 році я пролежав в Ужгородській лікарні понад 4 місяці, і мене хворого виписали. В 1978 році я лежав в Ужгородській обласній клініці Ужгородського університету, в професора Котелянського. Після цього Ужгородська комісія визначила мені інвалідність I-ої групи. Діагноза: хронічна пневмонія, склероза аорти, цілковита атрофія лівого ока, часткова — правого. В Ужгороді, крім алое, вітамінів для лікування очей, мені нічого не давали. Протягом 4 років моє око лікував московський академік, а 2 з половиною роки — спільно з канадським професором. Я ніколи нікого не обманював. Коли мене вивезли з тюрми до Дніпропетровського, лікар запитав у слідчого Райко (начальник конвою, який мене вів): "Чому ви вимагаєте зняти з Кампова інвалідність?" Той відповів, що це — особливий випадок. Я спитав Райка, чи не боїться він Бога, коли таке робить. Він відповів, що все робив КГБ, він тут ні при чому.

Коли мене 13. VII. 1981 року заарештували, прийшов начальник ужгородської міліції Мотенко. Слідчий Райко запитав, що зі мною робити, а Мотенко відповів — заарештувати, що йому телефонував начальник обласного управління МВД [Міністерство внутрішніх справ, міліція — Н. С.] Сірик, який сказав, що КГБ узгодив питання з прокурором Кравченком і з обкомом КПРС (Бандровським). Про це знає начальник тюрми Барашніков. Отже, це була змова проти невинного закарпатця керівників каральних органів Закарпаття. Усі ці особи — Сірик, Яковенко-Малик (КГБ), Кравченко, Бандровський, Барашніков — прийшли зі Сходу керувати каральними органами Закарпаття.

Дали мене на розправу судді на прізвище В... [нерозбірливо — Н. С.]. Це прізвище наганяє жах на закарпатців уже понад 40 років у всіх таборах емігрантів-закарпатців, які втекли до СРСР у 1939 році. Розправа наді мною показує, що влада ладна вбити кожного, кого запроторили колинебудь до політичного табору. Вона боїться своїх вчинків щодо мене невинного і хоче вбити, аби не було живого свідка.

Повернувшись додому, я весь час сидів у хаті, ні з ким не розмовляв, ні в що не втручався, але й у такому стані мене не терпіли. Після суду в газеті *Закарпатська правда*, органі КПРС, опублікували звинувачувальну статтю проти мене. Орган КПРС назвав мене солом'яним удівцем... Після того, як у 1970 році мене вивезли до російських концтаборів для політв'язнів, моя родина розпалася. З Харківської області прислали суддю, щоб судити закарпатців. Він одружився з закарпатською дівчиною на прізвище Гецько із села Кушниця. Потім його послали суддею до Ужгороду. Тут він вселився до моєї хати, почав жити з моєю

колишньою дружиною, а потім, після скандалу, одружився з нею, забравши всі цінні речі у Гецько, а потім, забравши всі речі також і з моєї хати, зокрема мої облигації на 30.000 карбованців (у нових грошах 3.000 крб), покинув мою хату разом із своєю новою дружиною. Орган КПРС не критикує своїх членів КПРС — суддю і вчительку, які називаються вихователями. Це відповідає принципам комунізму, зате легко, без докорів сумління, прозиває мене солом'яним вдівцем.

Потім у статті стверджують, що я зв'язався з якимись послами і брав від них подачки. Річ у тому, що окремі люди із США, Канади, Швейцарії, ФРН, Англії писали до мене і після повернення з неволі прислали кілька посилок.

У 1976 році мене вивезли до Томської області в політичне заслання. Привезли, викинули в селищі Комсомольськ без одягу, без грошей — хворого каліку. Я голодував, ходив майже роздягнений. Про це довідалися люди в СРСР, а потім і за кордоном та почали до мене писати, допомагати. Про це орган КПРС мовчить, мовчить він і про те, що коли я повернувся додому, то спав на підлозі, без постелі. КПРС мені не допомогла і орган КПРС хоче, щоб ніхто в світі мені не допоміг, щоб я помер від голоду, холоду й злиднів. Інакше цього збагнути не можна. За все це мене й судять, бо жадних причин більше не могло бути ні в кого при моему скромному існуванні.

Орган КПРС стверджує, що я став інакодумцем через те, що не був вдоволений своєю кар'єрою, що я хотів бути міністром. Залишимо на сумлінні газети це твердження. Та хіба бажання стати міністром — це хіба? КПРС на виборах виступає в бльоку з безпартійними, і якщо це справжній бльок, то й міністрами можуть бути безпартійні особи. [...] Чи закарпатець не може й мріяти стати міністром? Невже бути безпартійним — це вже злочин?

Так, у газетах часто можна прочитати, що закарпатці до радянської влади були мало не мавпоподібними. Ніхто не пише, що першим ректором Петербурзького університету був закарпатець, що Гоголя виховував ректор Ніжинської гімназії закарпатець Орлай, що закарпатець Грабар писав історію російської культури. Мені записують, що я не погоджуюся з кадровою політикою. Я справді хотів би, щоб заводами, фабриками, обкомами, профспілками, комсомолом керували закарпатці, щоб вони зростали, щоб вони відчували, що Закарпаття — це земля їхня, щоб вони звітували перед народом за свої вчинки і щоб зростала їхня свідомість, що вони спроможні воістину впливати на життя, на розвиток регіону. Це мрія всіх закарпатців.

Мені дорікають, що я незадоволений розвитком Закарпаття, зокрема, народною освітою. З області вивозили дітей до 1-ої класи на Донбас через брак приміщень. Це всього 10 років тому.

Діти не можуть відвідувати школи, бо їхні батьки, щоб прогнати родину, їдуть разом з дружинами на заробітки на схід. Вечірні школи працюють хіба що нелегально. Багато з атестатом і дипломом технікуму не вміють читати. В області свідомо не відкривають бодай філіялу технічного вузу. Хіба може бути цим щось задоволений?

Мені дорікають, що я незадоволений економічним розвитком. Область терпить без палива, хоча через неї проходить кілька газо- і нафтопроводів, на які витрачено не один гектар землі. А в обласному центрі люди не мають палива, інші ж міста ще більше терплять. Невже не можна забезпечити закарпатців газовим опаленням? В області лісів менше, ніж було, і дровами задовольнити населення немає змоги. Гірські райони не розвинені, люди не мають праці. Лозунг "Закарпатці, вас чекають на Амурі, в Хабаровському краї!" — не відповідає прагненням людей. Лозунг "Молодь, ти можеш виявити себе на БАМі!" — романтичний, проте молодь Закарпаття хотіла б виявити себе в Закарпатті, тим більше, що зі сходу в Закарпаття прибуває чимало людей, головно керувати нами. Якщо в 1946 році в Ужгороді й Мукачеві було по одній школі з російською мовою викладання, то тепер — по 8. Квартири одержують приїжджі, але місцевим людям теж хотілося б одержати квартири. Тепер вони живуть у необладнаних районах міст на околицях, де немає опалення, а в розгалуженні Ужгороду — води, каналізації; окремі люди набудували халупок. Так і в Мукачеві, Береговому, Виноградіві.

Багато родючої землі відведено під будівництво; ці землі колись цілком забезпечували міста овочами, на добрій землі будують залізниці, насадили неплодючих, маловартісних садів, виноградників, людей відучили тримати корів, птахів, бо закидали їм власницькі тенденції, і діти в селах не мають молока. Якщо порівняти кількість худоби і птиці та свиней до радянської влади і кількість худоби, птиці тепер у колгоспах та радгоспах, то побачимо, що вона знизилася. Тут вихід один — дати можливість і пошану кожному дворові, де є корова, свиня, птиця. Іншого виходу немає. Не можна весь час звинувачувати народ у хуторянстві: якщо народ не любить своєї місцевости, він гине, він ніколи не любитиме своєї держави, не захищатиме її.

Чому мене в усьому цьому звинувачують? Як я вже згадував, я ні з ким ні про що не говорив. Про все це говорилося в праці "25 років надії і розчарувань". Петро Підкарпатський, автор цієї книги, звинувачує керівництво в тому, що воно займається корупцією. У цьому він звинуватив колишнього секретаря обкому КПРС Дикусарова. Ось чому змову проти мене влаштували особи, прислані зі сходу на керівні роботи. Один із секретарів обкому КПРС говорив сп'яну: "Ну, чому нас, приїжджих, не люблять

закарпатці, адже ми тільки зайняли ті особняки, де жили чеські та угорські чиновники. У нас немає служниць, які були в чехів і угорців. Вони старі. У нас служниці — їхні дочки". Такої оцінки стану Закарпаття я б не дав ніколи: все такі тенденції 20 сторіччя накладають свої сліди й на Закарпаття. Народ Закарпаття працюючий, добрий. Він будує непогані хати, виховує своїх дітей, виїздить на заробітки, робить усе можливе для того, щоб забезпечити своє економічне становище.

За 38 років у Закарпатті боролися проти мадяронів, чехістів, русофілів, українських націоналістів, боролися проти колишніх партій [Є.] Фенцика, [А.] Бродія, [В.] Щерецького, [А.] Волошина, боролися проти тих, хто не виконував трудгужовинності, хто не здавав держпостачання, проти куркулів, підкуркулів, боролися проти націоналізації, колективізації, боролися проти католиків, греко-католиків, єговістів, п'ятдесятників, баптистів; боролися проти тих, хто не хотів їхати на Донбас працювати. Тих кон'юнктурних битв, до того ж однобічних, ніхто не може злічити. Скільки життів забрала ця боротьба — один Бог відає... Цим не хвалиться ніхто. Коли закінчиться ця однобічна війна? Уже 38 років вивозять із Закарпаття в табори щомісяця по 6 вагонів в'язнів. Коли це закінчиться? Хто може відповісти, хто в цьому винен? Чому мене, людину ні в чому не винну, засудили на 22 роки? Де шукати захисту? І скільки таких питань?

Я пізнав табори у Львові. Тут замполіт Повшенко дорікає мені тим, що він мене годує. Капітан Саватімов копає мене ногами, бо ввечері я не можу ходити до виробничої зони, наглядач Ставрін б'є мене, бо я швидко не можу вийти з їдальні. А Шпек кричить, бо я не бачу пришити бірки собі на груди.

Я каліка, не можу працювати, самостійно пересуватися, а лікарі судять мене і змушують працювати. 10 діб мене тримали в карцері, я оголосив 160-денну голодівку, але ніщо не впливає на карателів. Як захиститися? Колись я звертався до керівників республіки, країни, в тому числі до Брежнєва, мої родичі пишуть до судових органів, — усе залишається глухо.

Я звертаюся до всіх людей планети, до всіх держав, до всіх державних керівників і урядів, до інвалідів [нерозбірливе слово — Н. С.] світу, захистіть мене, випустіть або замінійте мене з радянської неволі, не дайте знущатися з мене.

Павло Кампов
квітень 1982 року

Р. С. Вибачте за помилки, прочитати написаного не можу.

Микола Плахотнюк — арешт і слідство

Трагічна доля людини, яку органи державної безпеки заарештували в 1972 році і, не знайшовши підстав для обвинувачення, протримали майже десять років у психушках. І ось тепер, шість місяців після звільнення, новий арешт. Інсценізується справа. І знову слідство не може дати доказів не тільки вини Миколи Григоровича Плахотнюка, але навіть свою інсценізацію, а точніше інсценізацію органів державної безпеки, не може переконливіше представити. І знову М. Г. Плахотнюка, людину психічно здорову, запроторюють до психушки. Цього разу — нізачо, бо тепер, навіть з погляду влади, за М. Г. Плахотнюком немає найменшої провини. Його заарештували не за слово, не за щось написане, а за суто сталінськими методами — за ніщо. Якраз в цьому своєрідність його справи.

5 березня 1981 року, після дев'яти з половиною років, перебутих у психіатричних лікарнях спеціального і загального типу, Миколу Григоровича Плахотнюка звільнили з Смілянської обласної психіатричної лікарні. Опинившись на волі, він пробував влаштуватися на роботу в Києві або в селищі Димер, де він жив і працював перед ув'язненням, проте всі його намагання були даремні. Йому заявили, що ні прописки, ні роботи в Києві він не дістане, хоч перебування у психіатричних лікарнях не веде за собою обмежень у виборі місця проживання.

8 квітня його побили недалеко від хати брата: йому поламали ребра і перебили поперечні відростки тазових хребців. Майже місяць перебув він у хірургічному відділенні Київської обласної лікарні. Коли він виписувався, його попередили, що наслідки побоїв можуть будь-коли нагадати про себе сильними болями, неспроможністю вільно пересуватися та ревматичними ускладненнями. В травні, після виписки з лікарні, він знову почав шукати роботу. Він звертається до інших областей і до РРФСР, подорожуючи туди в надії знайти працю. У Міністерстві охорони здоров'я України йому пообіцяли роботу в Київській області. З міської протитуберкульозної лікарні надіслали для нього пропозицію на працю, але Плахотнюкові роботи не дали, хоч посада залишилася вакантна. В справі праці він писав зокрема до Жашківського протитуберкульозного диспансера (в Черкаській області),

Текст самвидавного документу в перекладі з російської. — Ред.

звідки йому відписали, що вільних посад немає. Проте Міністерство охорони здоров'я УРСР скерувало його до Черкаського обласного відділення охорони здоров'я, звідки його призначили якраз до Жашківського протитуберкульозного диспансера.

Наступного дня, після приїзду М. Г. Плахотнюка до Жашкова, його скеровують на курси підвищення кваліфікації в стаціонар обласного протитуберкульозного диспансера в Черкасах. Виявилось, що курсів як таких немає і його призначили до аспіранта першого року заочного навчання. Його оформили як такого, що відбуває інтернатуру з платнею на одну третину менше, ніж лікареві. Не зроблено також нічого в справі обіцяного йому житла. Та, не зважаючи на всі ці ускладнення, він відчував професійну радість: "Сьогодні минув тиждень, як я знову вдягнув білий лікарський халат. По дев'яти з половиною роках! Невимовне почуття!" За ним закріплюють палату хворих, згодом доручають хворих лікарю, що відїжджає у відпустку. Він з задоволенням береться за цю роботу й успішно її виконує. Оскільки ж виявилось, що тут немає ніяких можливостей для підвищення професійного рівня, М. Г. Плахотнюк звертається до начальства з проханням послати його на постійно діючі курси в Києві, Львові, Житомирі чи якомусь місті в РРФСР. Головний лікар диспансера відмовив йому. Тим часом найближчі колеги намагаються заводити з ним розмови на політичні теми, яких він не підтримує.

М. Г. Плахотнюка примістили в гуртожитку в передмісті Черкас. На суботу і неділю він їздив до своєї нареченої Валентини Максимівни Чорновіл, яка чекала на нього всі ті роки.

В перші дні вересня Микола Григорович на доручення начальства лікарні поїхав до міської бібліотеки, де, буцім то випадково, зустрівся з якимсь Соколовим, знайомим з Смілянської обласної психіатричної лікарні. Добрий і чутливий Плахотнюк вислуховував там розповіді Соколова, але, коли той вкрав в нього годинник, припинив з ним стосунки. Тепер він палко просив вибачення за свою "слабкість", наполягав на новій зустрічі й на тому, щоб Плахотнюк написав йому записку до начальника, щоб той відпустив його на суботу і неділю в гості. В. І. Соколову приблизно 25 років, він за кримінальний злочин відбував покарання "на хемії" в Черкасах.

У п'ятницю 4 вересня до гуртожитку впровадилися якісь люди дивної поведінки, які назвали себе будівельниками. Вони зайняли досі вільну кімнату напроти кімнати Миколи Григоровича. 4 вересня Плахотнюк, як звичайно, виїхав до нареченої і повернувся до гуртожитку щойно 6 вересня, в неділю ввечері. На нього вже чекав Соколов, який приїхав ще вранці 5 вересня і залишився до його повороту. Оскільки була вже пізня година, Плахотнюк не міг відмовити йому в ночлігові. Соколов залишився.

Коло 11 години вечора один з "будівельників" спустився до телефона коменданта на першому поверсі та викликав міліцію. Одночасно два інші виламали двері до кімнати Плахотнюка. Соколов ще півгодини продовжував лежати в ліжку, аж до часу коли приїхала міліція. Міліція заарештувала Плахотнюка, звинувачуючи його за статтею 122 ч. 2 КК УРСР [гомосексуалізм — *Ред.*]. Свідками в його справі стають т. зв. будівельники (яких більше ніхто не бачив) і якийсь Е. В. Зекунов. Цього останнього возили на допит, за словами його матері, вже 8 вересня. Потім з ним балакали ще шість разів, при чому зустрічалися з ним також представники КГБ. Коли ж родичі М. Г. Плахотнюка пробували говорити з Зекуновим і, покликаючись на його сумління, просили сказати на суді правду про його стосунки з Плахотнюком, він відповів, що боїться сказати не те, чого від нього сподіваються почути слідчі органи, бо не хоче опинитися і залишитися назавжди у в'язниці. Раніше Зекунов був уже умовно засуджений за те, що виготовляв наркотики. Тоді його скерували на експертизу та лікування до Смілянської психіатричної лікарні. Тепер з його допомогою слідчі органи звинувачують Плахотнюка в тому, що він "споював неповнолітніх".

30 вересня Миколу Григоровича відвезли до Черкаської обласної психіатричної лікарні на експертизу, яка визнала його осудним. Тоді його повезли на другу експертизу до Інституту ім. Сербського в Москві, куди він прибув 30 грудня.

Слідство в справі Плахотнюка провадить слідчий В. П. Іщенко. Микола Григорович Плахотнюк винним себе не визнає й пише скарги у вищі інстанції. Слідчий В. П. Іщенко погрожує нареченій М. Г. Плахотнюка, шантажуючи її, зокрема тим, що відкриє супроти неї справу за відмову давати зізнання й виступати як свідок. В. М. Чорновіл написала скаргу до Генерального прокурора СРСР, у якій докладно описала всі обставини справи. Довідавшись, що Микола Григорович перебуває в Інституті ім. Сербського, вона поїхала до Москви, щоб поговорити з лікарем. За день перед виїздом на роботу до неї (вона викладає українську мову та літературу в школі) приїхав співробітник державної безпеки Голубов, який погрожував їй, нагадуючи про хворих батьків вдома, і відмовляв від поїздки. Самі відвідини співробітника КГБ у справі Плахотнюка, звинуваченого в кримінальному злочині, свідчать про те, хто є автором цієї бездарно зфабрикованої справи.*

На початку лютого 1982 р. комісією Інституту ім. Сербського Плахотнюка визнано осудним. Пізніше його засуджено, мабуть, в Черкасах за ст. 122 і 208 КК УРСР до чотирьох років таборів. Тепер відбуває покарання в таборі в Ворошиловградській області. — *Ред.*

Микола Григорович Плахотнюк народився 3 травня 1936 року в селищі Фосфорит Щигровського району Курської області (тепер Фосфорит об'єднано з Щиграми). Сюди в 1933 році, рятуючись від голоду на Україні, приїхали його батьки з багатодітною родиною. Тут вони працювали на шахті фосфоритів і на суперфосфатному заводі. Таким чином, селяни з Київщини стали робітниками. Скінчивши 7 клас, на заводі працювали брати Миколи — Степан (1918 року народження) і Василь (1920 року народження). Пізніше Василь працював у Тулі і Мурманську, ще перед війною його покликали до війська. Третій брат Пилип (1923 року народження), коли почалася війна, пішов на фронт, закінчив скорочені офіцерські курси і загинув із званням молодшого лейтенанта. Брати Степан і Василь також воювали усю війну, вижив і повернувся тільки Василь.

У грудні 1941 року німці виселили усіх мешканців Фосфорита. Родина Плахотнюків, залишившись без даху над головою й засобів існування серед морозної зими, вирішила пробиратися на Україну, на Тихий Хутір, де можна було знайти притулок у родичів. Величезну віддаль в умовах окупації під бомбами доводилося долати пішки, принагідним гужовим транспортом, товарними вагонами. Малий Микола бачив спалені села, шибениці на площах Козятина, Києва. В лютому 1942 року родина добилася до Тихого Хутора. Тут проминуло дитинство та юність Миколи, тут він скінчив школу, тут у 1966 році поховали його матір Тетяну Данилівну (1898 року народження). Вона все своє життя працювала, а пенсію отримувала — спочатку 6, а потім 12 карбованців місячно.

У початкових класах школи Микола був піонером. Йому доручали випускати стінні газети і фотомонтажі: "Спасибі великому Сталінові за наше щасливе дитинство!", а діти в класі пухли з голоду і мліли від виснаження...

Чотирнадцятирічним хлопцем Микола став комсомольцем, неодноразово був секретарем учнівської первинної організації.

У 1955 році закінчив Тихохутірську середню школу. Наступні два роки був змушений лікуватися — захворів на масивну форму туберкульозу легенів. Робили йому операцію. Пізніше траплялися загострення, які лікували в амбулаторних умовах або в протитуберкульозних санаторіях.

У 1959 році Микола Плахотнюк закінчив фельдшерське відділення Київського медичного училища ч. 1, і вісім місяців працював на фельдшерсько-акушерському пункті в селі Одайпіль Ставищенського району Київської області, а потім фельдшером Тихохутірської медичної дільниці.

У 1960 році Микола став студентом лікувального факультету Київського медичного інституту ім. акад. О. Богомольця, який

закінчив у 1966 році. До інституту він прийшов з бажанням поглибити і поширити медичні знання, брак яких він відчував, працюючи фельдшером. У той час він вибрав медицину як своє покликання.

У 1962-63 роках Микола відвідував літературну студію комсомольського видавництва "Молодь", яку очолював український поет Дмитро Білоус. Тут він познайомився з багатьма молодими українськими поетами. У студії бували Ірина Жиленко, Микола Холодний, Григорій Тименко, Віктор Могильний, Світлана Йовенко — тепер вони видають свої збірки віршів. Про збірку Ірини Жиленко *Автопортрет у червоному* з захопленням говорив великий знавець і любитель поезії Борис Дмитрович Євдокимов. Він сказав, що коли б такі своєрідні і чесні вірші видано не в Дніпропетровському, а в Москві, вони б стали подією. Григорій Тименко закінчив художню школу, писав добрі вірші, але видати їх книжкою не пощастило; в 1969 або в 1970 році він покінчив самогубством.

У літературній студії багато говорилося про поезії Івана Драча, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Василя Симоненка — їхні вірші читали в рукописах. Микола багато читав, розвивав свій поетичний смак, і, врешті, вирішив, що справжнім поетом він не буде, тому зошити своїх поетичних вправ знищив і більше ніколи не писав.

У 1963 році прочитав у газеті про Клуб творчої молоді "Сучасник". Клуб містився в Жовтневому палаці культури м. Києва, кімната ч. 13. Керував ним обком комсомолу, зокрема Тамара Главак — тепер один із секретарів Київського міського партії. До клубу вчашали літератори, прозаїки та поети, критики, театральні, художники, студенти університетів і консерваторій, театрального інституту, співробітники багатьох науководслідних інститутів негуманітарного профілю. У клубі Микола знову зустрівся з Іриною Жиленко, вірші якої вже встиг полюбити. Тут він познайомився з Іваном Драчем, про якого так багато чув уже раніше. Членами клубу були художники Віктор Зарецький, Алла Горська, Галина Севрук, Галина Зубченко, Людмила Семикіна, Володимир Прядка та інші. Часто заходили критики Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, поети Віталій Коротич, В'ячеслав Чорновіл, Микола Вінграновський. Клуб влаштовував художні виставки, літературні та музичні вечори, які стали епохальними подіями в житті київської молоді 60-их років, і не тільки молоді. З Клубом творчої молоді тісно пов'язане ім'я відомого тепер режисера й поета Леся Танюка. Близьким до клубу був відомий український поет Борис Олійник.

Заходами Леся Танюка й усього клубу в Києві постав студентський міжвузівський фолкльорно-історичний мандрівний

хор "Жайворонок". Клуб започаткував традиційне читання Шевченкових творів 22 травня біля пам'ятника поетові. Після смерти Василя Симоненка клуб щорічно влаштовував Симоненківські вечори.

Керуючи культурним сектором факультету, Микола намагався поєднати суспільну роботу з участю в Клубі творчої молоді. Він розповсюджував в інституті запрошення на вечори й виставки клубу, запрошував гостей з клубу на студентські вечори.

Перший такий вечір поезії відбувся 23 березня 1963 року. Виступали Василь Симоненко, Ірина Жиленко, Микола Сингаївський, Микола Вінграновський, Віталій Коротич, Микола Холодний, Григорій Тименко. Зала клубу Київського медінституту була заповнена вщерть, студенти зокрема дуже добре сприймали вірші Василя Симоненка. Наступного дня багато студентів прийшли на вечір поезій до Жовтневого палацу, де Симоненко знову читав "Злодія", "Україні", "Думу про щастя". Другий вечір в медінституті відбувся 22 грудня 1963 року, 9 днів після смерти Василя Симоненка. На сцені висів символічний портрет поета роботи Алли Горської; в глечики на столі стояло гроно червоної калини. Вечір почався магнетофонним записом голосу поета, який читав:

Україно, ти моя молитва,
Ти моя розпука вікова...
Громотить над світом люта битва
За твоє життя, твої права.

Відтак на трибуну, без оголошення, але й без будь-якої затримки почали виходити промовці і поети. Іван Світличний тихим голосом, але відважно і пристрасно виголосив промову про Василя Симоненка — поета-громадянина. Михайлина Коцюбинська читала вірші Ліни Костенко і Василя Симоненка: "...Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати...". Свої вірші читали Ірина Жиленко і Віталій Коротич. Студенти університету читали вірші Шевченка, Івана Драча, Симоненка. Критик Євген Сверстюк говорив про Симоненка і про "шестидесятників" в українській літературі й громадському житті. На вечорі прочитали телеграми двох молодих прозаїків, які тоді відбували військову службу (тепер вони відомі письменники): "Україна зазнала великої втрати. Настав час випробувань. Згуртуймося!" — звучала одна з телеграм.

Коли почав промовляти Євген Сверстюк, Миколу [Плахотнюка] викликали з залі; представник парткому наказав йому негайно припинити виступ Сверстюка й закрити вечір. Микола цього не зробив, і вечір закінчився успішно. Але впродовж наступних днів йому довелося пережити гіркоту багатьох доган: в парткомі

інституту, в обкомі комсомолу, в інститутському комітеті комсомолу, який виніс Плахотнюкові догану за влаштування літературного вечора на низькому ідейному рівні. Микола тоді довго журився, не розумів ні натяків, ні прямих обвинувачень. Він не розумів, чому не можна дозволити людині висловитися. Його приголомшували питання: з якою метою у програму влучено вірші Шевченка і зокрема вірш "Осії. Глава XIV", чому вибрали вірші Івана Драча, а не Павла Тичини? Це було для Миколи перше потрясіння, після якого він на деякі справи почав дивитися інакше.

Влітку 1963 року він написав листа до Міністерства вищої освіти УРСР, в якому він поставив питання про українську мову як мову викладання в медінституті. Він обґрунтовував свою пропозицію тим, що в інституті здебільшого навчаються українці або такі, що вивчали українську мову в школі. Він покликався на вказівки Леніна про плекання рідної мови, а української зокрема.

Листа по інстанціях переслали ректорові інституту проф. Василеві Дмитровичу Братусю, який викликав до себе Плахотнюка на розмову. Він сказав, що погоджується з кожним словом Плахотнюкового листа, але внести ніяких змін не може, бо в інституті навчаються чужинці, яких треба вчити російською мовою. Він також підкреслив, що, на жаль, українська мова відмирає, зокрема серед робітничої класи. Після розмови, яку ректор провадив чистою українською мовою, вони пішли разом на інститутську комсомольську конференцію, на якій не було ніяких чужинців, але ректор промовляв там російською мовою. Плахотнюк негайно попросив слова і, вийшовши на трибуну, сказав, що в залі всі розуміють по-українському і даремно комсомольці соромляться рідної мови. Відтак закликав комітет комсомолу починати підготовку до святкувань 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка — цей ювілей в 1964 році відзначали в усьому світі.

Ось так Микола Плахотнюк став "білою вороною".

До дев'ятнадцяти років свого життя він жив у селі Тихий Хутір, де іншої мови, окрім української, ніхто не вживав. Учителі відмітили нахил Миколи до гуманітарних наук, в тому числі й до мов: російської, німецької, але передусім до української. Директор школи і викладач української мови та літератури Зінаїда Тадеївна Савчук зуміла назавжди прищепити любов до рідного слова. У школі навчали, що всі мови в СРСР є рівноправні, що українська мова є державною на Україні, що кожний повинен любити рідну мову. Виховувався Микола в патріархальній родині (в 40-50-их роках увесь Тихий Хутір був такий: до 1953 року не було радіо, електрика з'явилася щойно на початку 60-их років), там поважали традиції, релігію. Якось брат Іван у листі написав "деньги" замість "гроші" і мати кілька днів все бубоніла: "Як це так? Не встиг обжитися в місті, а вже забув говорити простою мовою. Звідки у

нього такий нахил до панства?" Або: "Гм... вже не гроші, вже «деньги!»" Цій жінці не можна закинути буржуазного націоналізму (освіта в неї тільки дві кляси церковно-парафіяльної школи, батько був цілком неписьменний), але в неї виявився якийсь підсвідомий протест проти засмічування рідної, або "простої" мови.

З таким розумінням справ Микола став студентом столичного вузу, де лише деякі предмети викладалися українською мовою, і то невідомо чому. Наприклад, лекції з біології читала проф. Кострюкова, росіянка з Ленінграду, чудовою українською мовою. Але всі її асистенти провадили практичні заняття російською мовою. Мікробіологію викладали і практичні заняття провадилися українською мовою, але професор тієї цілковито зукраїнізованої катедри видав довідник для практичних і лабораторних вправ російською мовою. Всі інші підручники — також російською мовою.

Плахотнюк добре володів обома мовами, але вважав своїм обов'язком завжди й всюди говорити по-українськи: він знав, що й студенти й викладачі розуміють. Щобільше, в гуртожитку майже всі студенти говорили по-українськи, в інституті під час перерви також, а, переступивши лише поріг аудиторії, переходили на російську. І Миколі, який завжди й всюди з принципу говорив по-українськи, все частіше приходилося чути доброзичливі й недоброзичливі репліки на свою адресу: "бандерівець", "націоналіст", "ширий українець" і т. п. Ці, початково, жарти примушували його застановитися, і поступово він дійшов до того, що написав листа до Міністерства вищої освіти й запропонував запровадити навчання українською мовою. Пізніше патопсихолог Казанської спеціальної лікарні Аліса Алексеевна Андреева зробила висновок, що "очевидно" якраз той момент, коли Плахотнюк протиставив себе колективові, став початком його хвороби. Микола (українською мовою) намагався пояснити лікареві, що він не мав на меті протиставлятися колективові, що він діяв "органічно", але вона далі твердила своє: "Ви повинні були розуміти, що стали білою вороною".

Тоді в інституті він уже починав це розуміти. Але він уже не хотів бути іншою вороною. Він з задоволенням ходив до клубу "Сучасник", на літературні вечори, вистави, концерти. Він став активним членом клубу — розповсюджував запрошення, домовлявся з поетами, артистами про їхню участь у тому чи іншому вечорі, піднаймав приміщення для вечорів, що їх влаштовував клуб молоді.

Навесні 1963 року клуб "Сучасник" влаштував вечір, присвячений творчості Івана Франка в актовій залі Київського технологічного інституту. В ньому приймали участь артистка Тетяна Цимбал, народна артистка СРСР Діяна Петриненко; читали свої

вірші Микола Вінграновський, Віталій Коротич. Потім учасники вечора вийшли на вулицю і з смолоскипами пішли через увесь Київ до пам'ятника Іванові Франкові. Тут вечір продовжувався. Артисти та поети читали Франкові вірші, а також свої власні.

Другий незабутній вечір відбувся 11 березня 1964 року — то був ювілейний Шевченківський вечір у Великій залі Жовтневого палацу. Микола Плахотнюк був відповідальний за музичну частину: його обов'язком було домовитися з колективами й артистами про їхню безкоштовну участь у вечорі. У першу частину вечора ввійшло художнє читання Шевченкових поем: "Сон", "Єретик", "Кавказ", "І мертвим і живим...". Сцену оформили Галина Севрук і Алла Горська: на задньому затемненому фоні сцени бриласті контури, схожі на книжку, що стоїть ребром. Коли виконавці виходили на сцену, на тому темному бриластому контурі засвічувався напис "Кобзар". Заля шаленіла. Було очевидно, що відбувається спонтанна неочікувана демонстрація. Другої частини програми, коли поети читали свої вірші, публіка вже так не сприймала. Коли Віталій Коротич читав свої вірші про Шевченка — і то були добрі вірші — багато людей виходили з зали — вони хотіли залишитися під враженням слова самого Шевченка.

Шевченківські вечори влаштовують на Україні часто, але на них рідко коли можна почути поезію Шевченка. Звичайно читають ранні думи, вірші, присвячені Кобзареві, виконують пісні на слова його віршів і обов'язково пісні радянських композиторів, але духу Шевченкових поезій на таких вечорах немає. А 11 березня зі сцени Жовтневого палацу зазвучала поезія Шевченка на весь голос. Поеми читали диктори українського радіо Петро Бойко, Євєнко, артист Паламаренко. Пізніше навіть в оформленні квитка-запрошення на цей вечір угледено замір: квиток був зроблений книжечкою в чотири сторінки. На кожній сторінці були надруковані слова з віршів Шевченка. Коли книжечку розгорнути, в один рядок стояли слова: "караюсь, мучусь" — "але не каюсь" — "в сім'ї вольній, новій".

Початок 1964 року — це період Миколиного захоплення хором "Жайворонок". Як вже сказано раніше, цей міжвузівський студентський фолкльорно-етнографічний, мандрівний хор було створено в клубі "Сучасник" зусиллями Леся Танюка з допомогою обкому комсомолу і республіканського хорового товариства. Він мав у своєму репертуарі українські обрядові і народні пісні та танці. Художній керівник і всі учасники ансамблю працювали безкоштовно. Проби відбувалися двічі на тиждень: у неділю — в університеті, в середу — в консерваторії; після проб склалася традиція виходити на берег Дніпра і співати пісні. Головним завданням хору були літні вакаційні поїздки по Україні з концертами перед населенням. "Жайворонята" з гордістю

згадують зустріч в Каневі влітку 1963 року з Василем Симоненком і Аплою Горською, яких студентська молодь обожнювала за їхню творчість, що визначалася не тільки винятковим талантом, але й громадянською свідомістю і безкомпромісністю.

"Жайворонок" і другий фолкльорно-етнографічний ансамбль Київського університету "Веснянка", яким керував член Клубу творчої молоді Володимир Нероденко, заходилися відродити колядки, щедрівки, святкування Купала, веснянки. Їх почали наслідувати студенти театрального інституту, консерваторії, медичного, політехнічного та педагогічного інститутів, культурно-просвітнього технікуму. Але цей почин не знайшов підтримки міськкому й обкому комсомолу, хоч формально заборони не було.

Зимові вакації 1965 року Микола Плахотнюк перебув у Львові. Він був там уперше. Його познайомили з студентами консерваторії, Львівського університету, політехнічного інституту. На одній з зустрічей він розповів їм про клуб "Сучасник" і про "Жайворонка" та порадив організувати подібний хор у Львові. Незабаром за дозволом обкому комсомолу у Львові постав фолкльорно-етнографічний мандрівний хор "Гомін". Миколу про цю подію повідомили телеграмою. Репертуар "Гомону" склався головню з українських галицьких народних пісень.

Влітку 1965 року хор мандрував по Галичині в Карпати. В гуцульському селі Шешори студенти взяли участь в імпровізованому відкритті пам'ятника Шевченкові. Святкування було заплановане на середину серпня, в неділю. До села почали з'їжджатися гуцули з навколишніх міст, туристи з усіх закутків Карпат, інтелігенція з Одеси, Києва, Львова. Але місцева влада чомусь вирішила відкласти відкриття пам'ятника на іншу дату. Щобільше, міліція почала затримувати деяких людей, які прямували до Шешор, перевіряла документи, відмовляла від поїздки до села. Змінювали розклад автобусного транспорту і т. п. Та люди все таки дісталися до села й зібралися біля пам'ятника. Почалось імпровізоване відкриття. "Гомін" співав пісні, студенти читали вірші Шевченка та Василя Симоненка. Між присутніми побачили Тетяну Цимбал і попросили її почитати Шевченка. Вона не відмовилась і на радість людям читала багато й зворушливо.

За участь у тому святкуванні ансамбль "Гомін" розігнали. Треба сказати, що пам'ятник Шевченкові в Шешорах поставили з ініціятиви гуцулів і на їхні власні кошти.

Під кінець квітня — на початку травня 1963 року Микола Плахотнюк взяв участь у поїздці клубу "Сучасник" по Україні. На чолі екскурсії стояв доктор мистецтвознавства археолог Григорій Никонович Логвин. До групи ввійшли поет Іван Драч, критики Іван Світличний, Євген Сверстюк, художники Алла Горська, Галина Севрук, Галина Зубченко, Людмила Семикіна, Веніамин Кушнір,

студент художнього інституту Володимир Прядка, студент консерваторії Вадим Смогитель, лікар Ераст Біняшевський та інші. Ця подорож залишила в серці Миколи незабутній слід. Він познайомився з людьми, яких підсвідомо давно шукав. Він вже не почувався "білою вороною".

Група відвідала багато архітектурних та історичних пам'яток. Її маршрут проходив по містах: Київ—Житомир—Новоград-Волинський—Острог—Крем'янець—Почаїв—Тернопіль—Кам'янець-Подільський—Хотин—Хмельницький—Меджибіж—Київ. Після цієї подорожі й зустрічі з однодумцями Микола чітко зрозумів, що воліє назавжди залишитися "білою вороною", хоч і розумів, що бути "білою вороною" нелегко.

В кінці серпня 1965 року по Україні пройшла хвиля політичних арештів. Між заарештованими знайшлися знайомі Миколи з Клубу творчої молоді: Іван Світличний, Олександр Мартиненко, Ярослав Геврич. Микола був широким здивований.

Студент стоматологічного факультету Київського медінституту Ярослав Геврич повинен був 1 вересня 1965 року прийти на заняття п'ятого курсу. Він не прийшов. Пішли чутки, що його заарештували. Геврич жив у тому "самому гуртожитку, що й Плахотнюк. Вони разом ходили на співи "Жайворонка", разом організували в інституті дружину колядників. Геврич відновив діяльність інститутської капелі бандуристів, що вже раніше придбала собі славу. Микола вважав, що не може стояти осторонь: він зателефонував до Косова Івано-Франківської області батькам Ярослава, заніс Гевричу передачу, найняв адвоката та попросив бути свідком на суді. Суд відбувся в березні 1966 року в дуже тяжкий для Миколи період: він закінчував інститут і його мати тяжко хворіла (вона померла 6 квітня 1966 року).

Дотепер він не мав жадного уявлення про судову процедуру, і, коли увійшов до залі як свідок, був приголомшений: суддя, прокурор, засідателі, адвокат й солдати. А також і підсудний з солдатами. І замість того, щоб скласти свідчення як свідок оборони, Микола сказав приблизно таке: суд, який всупереч радянським законам відбувається при замкнених дверях, вважаю незаконним. Після цього звернувся до Геврича: "Ярославе, на вулиці зібралось багато твоїх друзів, нікого не пустили навіть до коридору. Ніхто не знає, за що тебе судять. Але всі з тобою. Йде дощ, але ніхто не відходить".

Наступного дня Плахотнюка викликали до парткому. Секретар парткому Сідельников закінчив чотиригодинну розмову словами: "приємно було порозмовляти з вами й переконатися, що не перевелися розумні студенти".

Київський обласний суд засудив Геврича на 5 років. Верховний Суд УРСР (майже нечуваний випадок!) зменшив кару на

два роки. Він відсидів три роки в Потьмі. Після повернення він дватри рази заходив до Миколи, потім виїхав до Смоленська, де закінчив медичний інститут. Пізніше, під час Миколиного перебування в психушках, Геврич ніколи не поцікавився його долею, жадного разу не написав до нього листа.

Під час слідства Миколу не питали про Геврича, зате лікарі в Дніпропетровському постійно поверталися до цієї теми. Їх цікавило, чому він став в оборону свого друга, в якого були однокурсники, ближчі друзі, родичі, чому якраз він вирішив заступитися? Його виступ на суді над Гевричем занотовано в актах медичного огляду Центральної судово-експертної психіатричної комісії Інституту ім. Сербського. Лікарі і в Дніпропетровському, і в Казані, очевидно, вважають, що тоді якраз і почалася недуга.

Не зважаючи на ці весняні події 1966 року, не зважаючи на смерть матері, Микола успішно склав державні іспити.

За ухвалою ЮНЕСКО в 1966 році було відзначено ювілей Івана Франка: 110 років з дня народження і 50 років з дня смерті. 28 травня в Києві у Великій залі консерваторії відбулося святкування. Тих, що бажали дістатися до залі, було більше, ніж місць в ній, і на вулиці залишилося чимало молоді. Хтось запропонував піти до пам'ятника Франка, недалеко від консерваторії. Там зібралося 150-200 осіб, відбувся імпровізований літературний вечір. Студенти читали вірші Франка, Симоненка; поети В. Мельник і М. Холодний — свої власні вірші. Співали пісні. Миколу попросили представляти тих, що брали слово. В одинадцятій годині вечора з натовпу вийшов майор міліції і пригадав присутнім, що після одинадцятої години за постановою виконкому забороняється порушувати тишу. Всі мовчки почали розходитися. Та на Хрещатику Плахотнюка, Миколу Холодного та В. Мельника схопили молодчики з опергрупи й завезли до відділення міліції Ленінського району, де вже були два студенти з Київського медінституту. Плахотнюка вранці випустили, іншим дали по 15 діб. І цілих 15 діб ці останні провадили голодівку.

Проте найголовнішим для Плахотнюка була медицина — лекції, семінари, чергування в клініках, доглядання хворих, складання історії хворіб, а, крім того, зайняття в студентських наукових гуртках — на третьому курсі в гуртку загальної хірургії, на четвертому, п'ятому і шостому — фізіотрії. З керівниками гуртків Ганною Яківною Басенко та Миколою Степановичем Пилипчуком у нього були найміцніші зв'язки аж до самого арешту.

Після закінчення інституту Микола сам знайшов роботу в протитуберкульозній лікарні для інвалідів Вітчизняної війни в Пушій-Водиці під Києвом. Улітку 1966 року він почав працювати фіззіоурологом під керівництвом видатного лікаря-уролога Олек-

сандра Івановича Крикуна. Урологу Микола вивчав ночами у міській лікарні та в Інституті урології. Йому призначили кімнатку в гуртожитку і, здавалося, все складалося добре. Та ба! Почалися дзвінки, і Миколі довелося залишити роботу, яка йому подобалася і якій він віддавався весь. У легенях відкрився процес і від листопада 1966 до січня 1967 року довелося лікуватися в туберкульозному інституті і в санаторії. Від лютого почав знову працювати — за призначенням — фтизіятром і фтизіоотоларингологом в обласній туберкульозній санаторії в селищі Димер Києво-Святошинського району Київської області. Колишній районний центр селище Димер лежить 40 кілометрів на північ від Києва; санаторія віддалена на 8 кілометрів від селища, знаходиться в лісі. Тут Микола працював до липня 1969 року.

Помешканням його не забезпечили, прописку дали тимчасову — з нею не можна було ні записатися до бібліотеки, ні користуватися кредитом, ні вступити до кооперативу. Понад два роки він добивався постійної прописки і весь цей час кожноденно ризикував, що його можуть притягнути до відповідальності за порушення паспортного режиму.

Підняти кімнату чи помешкання в Димері дуже тяжко, і півтора року Плахотнюкові приходилося день-у-день їздити до Києва, ночувати в брата чи в знайомих, а деколи й на станції. Тому Микола намагався частіше чергувати — по 8-11 разів на місяць, коли можна було цілу добу перебувати в кімнаті чергового лікаря. Пацієнти були тяжкохворі, які не реагували на антибактеріальні препарати. У багатьох через довге лікування спостерігалось звикання до кодеїну, морфію, теофедрину. Були також і анти-соціальні елементи. Але лікувати треба було всіх.

Поїздки до Києва, нічні чергування, зайняття в туберкульозному інституті, відвідування товариства фтизіятрів, читалень — часу не вистачало. Крім того, Миколі доручили організувати в санаторії самодіяльність. Він впорався з тим також. Пізніше його звинувачували в систематичній — від 1965 до 1972 року — антирадянській діяльності. Проте, в Димері, наприклад, Микола займався виключно лікарською діяльністю та виконував доручення санаторної профспілки.

Взимку 1968 року, під час відпустки, він перебув 10 днів у Ленінграді. Його запросили працювати до Павловська, в Ленінградській міській туберкульозній лікарні, обіцяли помешкання. Він з радістю прийняв запрошення, але на працю прийняти його не могли — в паспорті не було ніякої прописки.

Від лютого до червня 1969 року Микола спеціалізувався у фтизіятрії в Київському інституті вдосконалення лікарів. Курс закінчив на відмінно й отримав звання фтизіятра.

Працюючи в Димері, Плахотнюк підтримував зв'язки з

багатьма лікарями в Києві, звертався до них за консультаціями та з проханнями влаштування хворих у клініці. Уролог О. І. Крикун, професор М. С. Пилипчук, доцент кафедри загальної хірургії Київського медінституту Г. Я. Басенко, кандидат медичних наук А. І. Дзюба та інші щиро і безкорисно допомагали Миколі. Вони були його вчителями.

Влітку 1969 року завідувач катедрою туберкульози медінституту М. С. Пилипчук разом з парторгом кафедри рекомендували Миколу до ординатури. Проте ректор, як кажуть, навіть не розглядав документів Плахотнюка. Водночас завідувач катедрою невропатології професор О. А. Ярош запропонував Миколі працювати у нього лаборантом на електроенцефалографії. Ярош обіцяв допомогти і віщував блискучу перспективу з захистом за півтора-два роки дисертації. Микола погодився, щоправда не відразу, почав працювати, навіть не використавши належної йому відпустки. Вчився працювати на електроенцефалографії в інституті нейрохірургії, а 1 вересня 1969 року почав працювати на кафедрі. Тут він зустрів деяких колишніх знайомих з інституту: викладача практичних робіт з нервових недуг Івана Федоровича Криворучка, доцента, доктора медичних наук, парторга кафедри, і Галину Андрееву, однокурсницю з медучилища. Миколу оточили увагою і він з небувалою енергією поринув у свої обов'язки: записував і розшифровував електроенцефалограми, ходив на лекції і на обходи професора, самостійно вивчав неврологію. Проте в січні 1970 року йому запропонували звільнитися за власним бажанням. Вперше сказав йому про це професор Ярош, що так наполегливо запрошував Миколу на кафедру, потім парторг Криворучко, який визнав, що за останніх 10 років на кафедрі не було такого ретельного робітника, але "прийшов наказ зверху звільнити вас". Микола відповів: "не піду, поки не звільнете самі".

Звільнили за скороченням штатів.

У квітні 1970 року Плахотнюк влаштувався фтизіятром, а згодом отолярингологом у дитячій туберкульозній санаторії в Пушій-Водиці. Тепер він щоденно їздив до Димеру і назад, бо був там прописаний. Залишити помешкання та переїхати до Києва означало втратити пропуску.

Працюючи в санаторії, Плахотнюк вивчав бронхіологію з допомогою бронхіолога туберкульозного інституту Валентина Степановича Пугачова; разом вони писали наукові статті. Лікарі санаторії займалися науковою роботою, тому Миколі було тут цікаво працювати. В січні-червні 1971 року він спеціалізувався в дитячій отолярингології в Київському інституті вдосконалення лікарів. Закінчив курс на відмінно. Потім працював фтизіятром і отолярингологом, санірував носоглотки дітей, яких приготувляли до торакальних операцій — тонзилектомії, аденономії. За

практичною роботою молодого отоляринголога наглядав кандидат медичних наук, співробітник кафедри отолярингології інституту вдосконалення лікарів Богдан Григорович Іськів. Він приїздив до Пущої-Водиці, у складних випадках допомагав оперувати.

У той період Микола був старостою політгуртка, відвідував фолкльорно-етнографічний хор, належав до міського товариства дитячих отолярингологів, ходив на семінари міських товариств фтизіятрії та отолярингології. Час був заповнений ущерть, і займався, як це йому пізніше закидали, систематичною антирадянською діяльністю, він ніяк не міг.

У 1968 році Микола познайомився з поетом Іваном Сокульським. Іван жив у Придніпровському, недалеко від Дніпропетровського, його виключили з 5 курсу Дніпропетровського університету. Він працював у заводській багатотиражці, пожежником, матросом. 7 листопада 1968 року ввечері Микола був у Сокульського. Вони разом відвідували Новомосковське і село Петриківку, де оглядали собор і старовинні розписи. Пізніше і цей вечір, і поїздка стали темою для допиту слідчого КГБ.

Літом 1969 року Сокульського заарештували, з початком 1970 року його та двох його друзів судили. Він дістав чотири з половиною років, хоч, за словами його матері, адвокат Ромм з Москви спростував усі обвинувачення одне за другим. Після цього в дніпропетровських газетах *Зоря*, *Дніпровська правда*, *Прапор юності* з'явилися великі недоброзичливі наклепницькі статті, на які Микола відповів відкритим листом "Судили правду". Листа він вислав до вищезгаданих газет, до матері Сокульського та до газети *Радянська Україна* (пізніше йому інкримінувалося "виготовлення та розповсюдження", бож після листа матері Сокульського). Без відома автора листа надруковано в самвидавньому журналі *Український вісник*, потім проголосила його українська редакція Радіо "Свобода" під назвами "За ними правда" і "За нами правда".

По суті цей лист єдиний "кримінал" М. Плахотнюка. Правда, і раніше він відчував на собі увагу КГБ. Вперше його викликали туди 22 травня 1964 року в зв'язку з Шевченківським святом.

22 травня останки Шевченка були перевезені з Петербургу до Канева і похоронені там згідно з "Заповітом" поета. В 1961 році, коли відзначаevano сторічні роковини його смерті, в той день у святкуваннях брали участь секретарі компартії України, відомі українські письменники, Хрущов. У 1962 році представники Клубу творчої молоді поклали квіти до пам'ятника Шевченка. В 1963 році біля пам'ятника відбувся літературний вечір. На ньому виступав представник обкому комсомолу Олександр Клушин, який закликав, щоб такі вечори стали традицією. Читали тоді свої вірші

Ірина Жиленко, Віталій Коротич, Григорій Тименко, вірші Шевченка читала артистка Тетяна Цимбал. Студенти співали пісні.

У 1964 році подібний вечір було заборонено, проте Микола та його друзі робили заходи, щоб цей вечір здійснити, нагадуючи студентам медінституту, що належить не забувати такої гарної традиції. Напередодні 22 травня Плахотнюка викликали до парткому і попередили, щоб сам не йшов та інших не запрошував. Того ж самого дня його покликали до обкому комсомолу, де вже були Віталій Коротич, Євген Сверстюк, староста "Жайворонка" Борис Рябокляч. Секретар обкому Л. Пустовойтів заявив їм, що "Шевченківський вечір 22 травня — це образа для великого російського народу". І хоч 1964 року припадало 150 років з дня народження Шевченка, ніхто не хотів слухати ні про Заповіт, ні про ювілей.

А 22 травня з Миколою до 9 години вечора розмовляли в КГБ.

Заборона тільки збільшила зацікавлення молоді в шевченківських літературних вечорах. З кожним роком до пам'ятника приходило все більше й більше людей, щоб покласти квіти, разом поспівати, почитати вірші. Учасників імпровізованих вечорів виключали з інститутів, проробляли в парткоммах, викликали до КГБ, звільняли з праці, але всі ці дії не давали бажаних наслідків.

У 1967 році коло пам'ятника Шевченка ввечері зібралася тисячна юрба народу. Студенти театрального інституту й університету читали вірші В. Сосюри, Шевченка, Бориса Грінченка. Враз з'явилася міліція і почала хапати учасників і кидати до "воронків". Заарештували чотири особи. Ті, що лишилися, одностайно запротестували, згуртувались і почали скандувати "ганьба!" Потім пішли на вулицю перед університетом, співаючи "Інтернаціонал" (по-українськи "Інтернаціонал" звучить з дещо іншим забарвленням): "Чуеш, сурми заграли, час розплати настав. В Інтернаціоналі здобудем людських прав".

Міліція не сподівалася такого одностайного протесту й втекла. Люди поступово заспокоїлися, й знову повернулися до пам'ятника, почали читати вірші Василя Симоненка. Плахотнюк і Надія Світлична вирішили, що не можна допустити арешту тих чотирьох за читання віршів Шевченка й Сосюри. Микола вийшов на постамент пам'ятника й закликав присутніх до демонстрації протесту. Він сказав: "Сьогодні в Москві почався з'їзд письменників Радянського Союзу. Сьогодні в Києві вшановували пам'ять найбільшого українського поета Тараса Шевченка. Сьогодні студенти читали вірші, за які Шевченко дістав десять років каторжного заслання. За ці вірші сьогодні влаштували розправу, заарештували студентів. Ми прийшли сюди з квітами, а нам в'яжуть руки і саджають у «воронки». Тому я закликаю всіх присутніх іти до будинку ЦК партії з протестом проти розправи над

учасниками вечора, з вимогою звільнити заарештованих притягнути винних до відповідальності”.

О десятій годині вечора через кордони міліції та оперативних працівників люди пішли вулицями Києва до будинку ЦК партії. На вулиці Орджонікідзе демонстрантів зустріли зливою води з брандспойтів, на якомусь повороті демонстранти вийшли прямо на кордон міліції. Розгубилися, але одна молоденька студентка в білій блузці вийшла наперед і сказала: "Чого нам з ними розмовляти? Чи вони з нами розмовляли, коли хапали до «воронків». За мною!" І всі немов під гіпнозою пішли за нею, обійшли кордон міліції та попрямували далі. Назустріч демонстрантам вийшов міністер громадського порядку Іван Головченко у вишиваній сорочці. Пояснили йому, чому прийшли. Заарештованих студентів звільнили, й люди розійшлися.

Миколу Плахотнюка заарештували 12 січня 1972 року, звинувачуючи за статтею 62, ч. 1 КК УРСР (аналогічна до ст. 70, ч. 1 КК РРФСР). Під кінець слідства його скерували на експертизу до Інституту ім. Сербського. 8 вересня його визнали неосудним. 13 листопада 1972 року рішенням Київського обласного суду його засудили на примусове лікування в спеціальній психіатричній лікарні в Дніпропетровському. На суд ні родичів, ні нареченої не пустили.

24 листопада його привезли до Дніпропетровської СПЛ. Там його дуже часто переводили з відділення до відділення — три рази він побував в 12-ому відділенні, два рази — в 10-ому, раз — в 11-ому, раз — у 8-ому. За 5 місяців завідувач відділенням Елла Петрівна Каменецька заявила, що ніякої психопатії в нього не спостерігається і, перейшовши кілька комісій, він, мабуть, поїде додому. Але в перший день знайомства та сама Каменецька сказала: "Ти хіба не думаєш вийти звідси через 2-3 роки?" Микола тоді жахнувся — він не уявляв собі, як можна витримати в лікарні 2-3 роки.

6 і 8 квітня 1974 року комісія на чолі з завідувачем катедрою психіатрії Дніпропетровського медінституту Вікторією Павлівною Блохіною, з участю головного психіатра медслужби Міністерства внутрішніх справ СРСР Петра Михайловича Рибкіна, головного лікаря медслужби МВС УРСР Івана Авакумовича Ващенка винесла рішення, що Плахотнюка треба скерувати на повторну експертизу до Інституту ім. Сербського.

Київський обласний суд рішення цієї комісії відхилив, клопотання про спрямування Плахотнюка на повторну експертизу не задовольнив. Професор Блохіна негайно пояснила членам комісії і лікареві, який лікував Плахотнюка, що він "дисимільює". А начальник медичної служби Валентина Іванівна Каткова в червні 1975 року прямо заявила Миколі: "Доки ви не будете з нами

ширими, ми не зможемо вас виписати”.

20 серпня 1976 року Плахотнюка вивезли з Дніпропетровського, пояснивши: “Поїдете до Харкова на додаткове обслідування, звідти вас випишуть додому”. Він справді опинився в Харкові, але, як виявилось, на пересилці. Везли трьох: Миколу Плахотнюка, поета Василя Рубана і Бориса Дмитровича Євдокимова — до Казані.

У Казанській спецпсихлікарні, в листопаді, два з половиною місяці після приїзду, відбулася перша комісія. Плахотнюка оглянула Центральна комісія Інституту ім. Сербського, до якої входили вчені Шостакович, Ландау, Доброгаєвська. Комісія вирішила: за станом здоров'я може бути виписаний, готувати на наступну комісію (за півроку) для виписки. В червні після другого обслідування Центральною медичною комісією (в складі проф. Шостаковича, Ландау та інших) прийнято рішення перевести Плахотнюка до лікарні загального типу. Київський обласний суд це рішення відхилив і відмовив у переведенні його до лікарні загального типу.

Третя медична комісія Інституту ім. Сербського (в складі проф. Шостаковича та інших) поставила питання про звільнення на загальних підставах, себто з цілковитим звільненням від примусового лікування. На суд поїхав головний лікар Казанської спецпсихлікарні Равіль Олегович Валітов. 20 лютого 1978 року Київський обласний суд відмовив задовольнити клопотання медичної комісії, погодився тільки змінити форму примусового лікування, себто замість лікування в спеціальній психіатричній лікарні перевести його до лікарні загального типу, при чому не за місцем проживання і попередньої роботи, а в Смілу Черкаської області, буцім то за місцем проживання родичів. Насправді сестра Анна та брат Василь живуть далеко від Сміли, а про опікунство клопотався брат Іван, який живе в Києві.

20 лютого 1978 року брати і сестра Миколи внесли касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР, який залишив рішення Київського обласного суду без змін. Усно братові Іванові пояснили, що тільки один параграф рішення суду неправильний — там, де йдеться про призначення Плахотнюка до лікарні загального типу, бо призначення є в компетенції Міністерства внутрішніх справ. Начальник Казанської спецпсихлікарні замовив путівку до Київської лікарні, але 20 липня 1978 року Плахотнюка етапом відсилають до Сміли. Він прибув туди 8 серпня.

«ПИСЬМО І ШРИФТ» М. Г. РІЗНИКА

Письмо і шрифт — праця Михайла Григоровича Різника, професора Київського художнього інституту, за редакцією Василя Касіяна. Видано видавництвом "Вища школа" як навчальний посібник для студентів художніх інститутів і університетів. Друковано 1978 року в Києві накладом 10.000 примірників. 152 стор., 212 ілюстрацій, з них 18 — кольорових. Видана книжка з технічного боку дуже добре.

В анотації книжки сказано:

У посібнику описано розвиток письма від первісних — піктографічних — його форм до сучасних абеткових, розглянуто основні системи неалфавітних форм письма та алфавітні, що виникли на ґрунті давньогрецького письма, тобто слов'янське кириличне й латинське письмо народів Заходу.

Книга розрахована на студентів, учнів та викладачів навчальних закладів за циклом навчання з станкової та книжкової графіки, дизайну, на художніх редакторів, мистецтвознавців, реставраторів, істориків, археологів, архівістів. Вона буде корисною й для тих, хто бажає ознайомитися з елементами епіграфіки, сфрагістики, палеографії, вивчати історію письма і книги.

Так вважає автор книжки.

Це видання отримало першу премію на республіканському конкурсі книжок і було висунуте на Шевченківську премію 1981 року.

Основні розділи книги Різника: в першій частині (неальфавітні системи письма) — єгипетське письмо, клинопис, китайське письмо, письмо Майя й інших аборигенів Америки, і згадані також деякі ще не прочитані письмена різного походження. Друга, значно більша частина (альфавітні системи письма), починається з розгляду фінікійського письма; далі автор розглядає грецьке письмо і латинське з його варіантами, створеними в часи ренесансу. Особливу увагу автор приділяє розробці систем шрифтів, пов'язаній з винаходом друкарства.

Далі розглядається слов'янське письмо, його походження й основні типи: глаголиця та кирилиця. Чималий розділ присвячено розвитку книгописання на Русі. Далі йде розділ про книгодрукування кирилицею, а за ним — відомості про історію розвитку шрифтів у Радянському Союзі й, нарешті, розділ про особливі

види писемних знаків — цифри, розділові знаки, діакритичні та інші. Подано список літератури і додатки: розрахунки графем і розміщення тексту на даній площині, 14 сторінок зразків сучасних друкарських шрифтів, стандартних в СРСР та інших, іменний та предметний покажчики. Автор уміло використав найголовнішу інформацію з багатой закордонної літератури про історію письменности, про історію друкарства та шрифти, а також — більшу частину літератури на ці теми російською й українською мовами. У тому обмеженому об'ємі, який дозволяла книжка, він дав достатнє загальне уявлення про еволюцію різних типів літер та розвиток шрифтів у різних країнах на Заході і в Росії та, почасти, і на Україні.

Проте, частину літератури — свідомо чи не свідомо — використано не було. Про це говорить відсутність у книжці М. Г. Різника згадок про деякі факти, а інші факти, особливо цікаві для українського читача, для якого ця книжка, очевидно, призначена в першу чергу, згадані тільки побіжно або в довільному освітленні.

Є, проте, деякі недоліки і в першій частині книжки. Почнемо з них.

Перелічуючи на стор. 12 всі письмові матеріали стародавнього Єгипту (папірус, шкіра, дерев'яні таблички, вкриті м'якою масою, вапняні плитки й глиняні черепки), автор не згадує плескуватих скалок, відколотих при обтесуванні брил дрібнозернястого вапняку, вживаного для будування. Цей матеріал завжди був під рукою у мистця на будівництві і на ньому і писали і рисували часом досить складні шкіци й проекти.

Розглядаючи альфаветні системи письма або хоч називаючи їх у розділі V (стор. 25-27), автор всю свою увагу віддає розвиткові альфаветної системи на берегах Середземного моря та ролі фінікійських мореплавців, що сприяли обмінові культурних здобутків, а особливо — розвиткові альфаветної системи в приморських країнах. А в наступному розділі VI він уже говорить про грецьке письмо, а ще пізніше — про латинське і т. д. Таким чином автор обмежує себе європейськими альфаветами, письмом Західного світу. Він ані словом не згадує про альфавети народів Азії, наприклад про гебрійське письмо, про арабське письмо, яким користуються тепер понад 250 мільйонів людей, ні про корейську абетку, яку вживають 47 мільйонів; не згадує він бодай найголовніші три-чотири альфавети з числа тих, якими користуються понад 640 мільйонів населення Індії та Бангладешу (наприклад офіційний індійський альфавет Деван'гарі — Гінді, оснований на санскритському письмі, бенгальське письмо, пенджабське, тамільське...), не кажучи вже про писемні системи народів Південносхідньої Азії.

Різник обходить це все одним реченням на стор. 27: "На сході на ґрунті фінікійського алфавіту виникло арамейське письмо, від якого ведуть своє походження майже всі літерно-звукові і деякі складові системи письма в Азії...". Та ще: "Більшість східних систем тією чи тією мірою зберігали фінікійський консонантний принцип [мали тільки приголосні літери — В. П.]". І це — все.

Старому єгипетському письму, клинописові, китайському письму в його шести основних типах, письму Майя і непрочитаним письменам присвячено 24 сторінки і 27 ілюстрацій. Півсторінки тексту з таблицею зразків альфаветів попередньо згаданих народів дали б дуже багато свіжої й цікавої інформації і поширили б світогляд читача.

Загалом автор пояснює значення вживаних ним технічних термінів і чужомовних слів. Але часом таких пояснень нема.

Так, на стор. 52 і 53 згадано про *Божественну пропорцію* Луки Пачолі та про золотий перекрій (що й є пропорція). Але там не дано пояснення ні цього поняття, ні причин, чому надавали йому великої ваги. Числове значення цієї пропорції, чи перетину (0,618), подано аж у самому кінці книжки, на стор. 133, в зовсім іншому контексті. І аж там автор відсилає читача по пояснення до *Словаря-справочника иллюстратора...* Н. Атабекова, хоча стаття про золотий перекрій (або перетин чи переріз) є в кожному енциклопедичному словнику.

Так само на стор. 53 вперше вживається слово "модуль", але значення його (відношення ширини грубих ліній до загальної височини літери) не пояснено.

На стор. 44 згадується шрифт "фрактура", якому заслужено приділено чимало уваги. Але знову не дано пояснення, що значить ця назва ("злам", "перелам", через специфічну форму овалів у "О", "D" та ін.).

На тій самій сторінці йдеться про вид письма, що "широко вживався в місалах". Пояснення слова "місал", вживаного і далі, немає, а сучасний радянський студент, для якого складено цей посібник, навряд чи знає, що це значить, та й не в кожній енциклопедії знайдеться пояснення, що місал це — католицька Богослужбова книга (служебник).

На стор. 70 згадано місце народження Кирила-Константина й Методія — місто Солунь. Його годі знайти на мапі, бо це була давня слов'янська назва. Тепер це місто зветься Салонікі і про це варто було б згадати.

На стор. 65 автор пише, що назва "єгипетських" брускових шрифтів із засічками (серіфами) виникла за асоціацією перших масивних шрифтів цього роду з... пірамідами (?).

Деякі звороти просто не знаєш, як розуміти. Так, на стор. 75 автор пише: "Гіпотеза Шафарика [про створення глаголичних

знаків письма раніше кириличних], за висловом В. М. Щепкіна «задовільно спростовує усі факти, пов'язані з новими відкриттями і всі питання, що знов виникають»».

Часом зустрічаємо просто помилки. Так, дату появи в світ *Liber abaci* математика Леонардо Фібоначчі автор подає 1208 роком (стор. 129), тоді як її написано 1202 року.

На стор. 75 автор повторює твердження болгарина Йончева, що "глаголицею ще досить недавно користувалися в бого-служебних книгах у Далмації [прибережна, хорватська частина Югославії]". Насправді ж глаголицею Католицька церква в Хорватії користується й тепер, і то не лише в служебних, але й щоб писати в церквах (наприклад у Загребі) оголошення про майбутні відправи тощо — для парафіян, які, очевидно, досі читають і розуміють глаголицю.

Впадає в око деяка непослідовність в подаванні інформації. Так, на стор. 116 маємо репродукції чотирьох обкладинок до *Кобзаря* Т. Шевченка (мал. 191-194). Під мал. 193 зазначено ім'я графіка (М. Кірнарський), під іншими не зазначено. Проте, з тексту на стор. 112-114 можна дізнатися, що обкладинку мал. 191 виконав К. Неметц, а при детальному вивченні мал. 192 на репродукції можна знайти ініціали "О. Суд." — отже, автор цієї обкладинки — Охрім Судомора. Що ж до автора обкладинки *Малий кобзар* (мал. 194), то можемо повідомити Різника, що її виконав Святослав Гординський, про що свідчать і ініціали "С" та "Г". А обкладинку до творів Шевченка у видавництві "Рух" 1930 року (мал. 195 на стор. 117), де в підписі теж не згадано автора, виконав Василь Григорович Кричевський.

Говорячи про Кричевського, слід також згадати про таблицю на мал. 173, стор. 107, з підписом "Мальований шрифт художника В. Г. Кричевського". В ній показано літери, зібрані переважно з обкладинок Кричевського до серії "Українське малярство" видавництва "Рух" і деякі з цих літер ("Ж", "К", "Ф", "Ч" та інші) слід вважати за випадкові, а не типові для графічної творчості Кричевського. В більшості свого графічного доробку (понад 90 різних обкладинок) він уживав літери іншого накреслення (порівняти хоч би із згаданою вище обкладинкою до творів Шевченка, мал. 195).

Доводиться відзначити брак вдумливого ставлення до використання джерел і просте копіювання означень там, де вони з бігом часу загубили свій зміст. Так, говорячи про розвиток письма в'язю (стор. 93), автор повторює застарілі терміни, пишучи, наприклад, що "північноросійські каліграфи виробили [...] в'язь, яка дуже важко читається. [...] Південно-західні форми в'язі читаються легше".

Означення "південно-західні" походить від терміну "Юго-

Западный край”, офіційної назви Правобережної України за царських часів, і в даному контексті автор першоджерела, яким користувався Різник, ясно розумів під ”Південним заходом” Україну, а зокрема для 15 століття — Волинь, Київ і Галичину. Отже, чому б і не подати просто ці назви?

Чи, може, Різник воліє триматися концепції ”єдиної”, неподільної радянської вітчизни”? Говорячи на стор. 68 про вжиток латини, він, наприклад, пише: ”Латиною користувалися наші вітчизняні вчені і діячі Ломоносов, Феофан Прокопович, Г. Сковорода та ін.”. Звідси напрошується висновок, що вітчизна, чи то пак батьківщина, була та сама, спільна, і в росіянина з Білого моря Ломоносова і в українців Прокоповича з Києва та Сковороди з Полтавщини. При такому погляді на речі Правобережна Україна дійсно стає таки знову ”юго-западним краєм” радянської ”вітчизни”.

Говорячи про розвиток письма на Україні, Різник відзначає *Пересопницьке Євангеліє* як чудовий витвір книжкового мистецтва на Волині і згадує, що в Острозі в 16 столітті існувала рукописна школа, а ще в 14-15 століттях ”під Мукачевом також існувала художня рукописна школа” (стор. 91). Це — практично все, що автор пише про українське півуставне письмо, а далі він переходить до розвитку скоропису в 15-17 століттях. Із статті І. М. Каманіна в *Палеографическом изборнике* (К., 1899) він цитує, що ”український скоропис значно відрізнявся від російського та білоруського як загальним, так і специфічним накресленням окремих літер, методом їх графічного зображення...” і т. д. (стор. 92). Тут слід було б навести більше подробиць; Каманін подає їх на стор. 13-16 своєї праці, розрізняючи в українському скорописі кінця 16 — початку 17 ст. окремі школи (напрями) письма: острозьку, чигиринську, житомирську і, найвпливовішу, школу київського скоропису.

На Подолі в Києві жило багато письменних міщан і вони втварили оте своєрідне київське письмо, яке, за висловом Каманіна (1895 р.), красою своїх округлених літер ”не мало собі подібного”. Вплив київського скоропису спостерігався і в рукописах з Овруча, Луцька, Володимира та Крем’янця, а згодом, після розвитку книжкового друку, і у виробленні друкарських шрифтів.

Після обговорення друкування латинськими та глаголичними літерами Різник переходить до книгодрукування кирилицею у східніх слов’ян.

Перші книги, друковані кириличними літерами з відомими датами — це *Октоїх* (*Восьмигласник*) і *Часословець*, обидві з 1491 року; в той самий період часу з’явилися ще й *Тріодь пісна* й *Тріодь цвітна*. Друкував їх в інтернаціональному в ті часи місті Кракові

німець Швайпольт Фіоль. Різник приділяє виданням Фіоля небагато уваги, обговорюючи їх із погляду графіки й техніки друку. Він не згадує, що за даними П. Попова (1924), М. Грушевського (1927) та З. Кузелі (1936) недатовані *Триоди* Фіоля очевидно видруковано не пізніше 1485 року. Так само він не згадує, що у виданнях Фіоля дослідники (Владіміров, Головацький, Козловська-Будкова) знайшли ознаки тодішньої руської (української) мови й українського правопису, поряд із згадуванням у цих друках святих, яких шанували в ті часи лише на українських землях, наприклад св. кн. Володимира Великого, св. Теодосія Печерського та інших (Л. Винар, *Історія українського раннього друкарства...*, Чикаго, 1963). Це пояснюють тим, що книги Фіоля друкувалися на замовлення українських церковних православних ієрархів або великих церковних братств, наприклад Львівського, і, можливо, частково коштом цих братств (Л. Винар); можливо, що з цієї причини й працювали в друкарні Фіоля українці. До речі, видання Фіоля й були розповсюджені майже виключно на українських землях.

Отже, ці видання Швайпольта Фіоля можна розглядати як перші українські стародруки, хоч і друковані поза межами України.

На превеликий жаль, Різник не подає вигляду друкованої сторінки ані одного з цих видань, обмежуючись тільки малюнком восьми варіантів літери "О", взятим з І. Каратаєва. Він відзначає лише, за В. Йончевим, що шрифт видань Фіоля було виготовлено за типом уставного письма.

Згадавши про кириличні інкунабули (тобто книги, друковані до 1500 року) з Чорногорії та про кириличні книги з Волощини з початку 16 століття, автор переходить до друків Франціска Скорини.

Білорус із м. Полоцька, чи "литовець", як тоді говорили, доктор краківського та падуанського університетів, Скорина задумав надрукувати *Руську Біблію* з поясненнями, передмовами й післямовами до окремих випусків, складеними живою народною білоруською мовою (про що Різник не згадує). Скорина друкував спершу в Празі, потім — у Вільні. Автор слушно підкреслює високі мистецькі й технічні якості видань Скорини.

Українському читачеві найцікавіше було б дізнатися про історію розвитку друкарського шрифту на Україні. Першою книгою, друкованою близько меж України, було *Євангеліє учительное* (1569); його видрукували в Заблудові на Городенщині (на тодішньому українсько-білоруському етнографічному пограниччі) друкарі-втікачі з Москви Іван Федоров і Петро Мстиславець. Згодом Мстиславець виїхав, і Федоров сам надрукував у 1570 році *Псалтирь съ Часословцемъ*, а потім переїхав до Львова

і надрукував там Апостола (1574) та *Буквар*. Всі ці книги друковано черенками, відлитими з матриць (форм) вивезених Федоровим і Мстиславцем, коли вони втікали з Москви після погрому там їхньої друкарні, отже шрифт їхній такий самий, як і книг, друкованих у Москві.

У 1575 році Іван Федоров переїхав до Острогу, де надрукував низку книжок, а зокрема — першу повну Біблію (1581). Для Біблії було вирізьблено шість нових гарнітур шрифтів різного роду, напівустановного рисунку; вживалися також і грецькі літери.

Але про всі ці деталі в книжці Різника мови нема; він зазначає тільки, що шрифт Івана Федорова було відлито на взірць рукописного напівустанову і далі пише (стор. 99):

Друкарська й мистецька діяльність Івана Федорова є яскравою сторінкою віковичної дружби російського і українського народів, вона тісно пов'язана з Україною, у Львові і Острозі він випустив у світ багато своїх друків. Завдяки Івану Федорову, його помічникам, львівські та острозькі видання стали помітним явищем в історії взаємокорисних українсько-російських та українсько-білоруських зв'язків.

На стор. 4 Різник пише: "Етапом у розвитку слов'янських шрифтів було запровадження в Росії гражданського петровського шрифту. З нього пізніше протягом XVIII-XIX ст. розвинулися типові форми друкарських шрифтів".

Автор лише побіжно подає, розпорошено на різних сторінках тексту та в ілюстраціях відомості, з яких читач може довідатися, що перший "гражданський" шрифт ("цивільний", себто призначений для друкування не церковних, а світських книг), запроваджений царем Петром I для вжитку в Росії з 1708 року й затверджений ним 1710 року, було розроблено на замовлення царя в 1706-1707 роках на Україні, в Жовкві (стор. 101) (виходячи з шрифтів на титульних сторінках видань Львівського Ставропігіяльного братства), а друкарні Львова, Стрятина й Києва ще давніше "вживали літери накреслення, властивого пізнішим гражданським взірцям" (стор. 99). Зразки цього "накреслення" показано на ілюстрації — титульній сторінці *Граматики* львівського друку ще з 1591 року (мал. 154, стор. 96) та київської *Цвітної Тріоди* Петра Могили з 1631 року (мал. 156, стор. 97).

Автор не зазначив у тексті, що ці шрифти, вироблені на основі антикви та інші подібні, вживалися на Україні понад сто років до того, як їх вперше запровадили в Росії, і то вживалися не лише в згаданих трьох друкарнях. У першій чверті 17 століття на Україні вже було понад 20 друкарень. Точну кількість їх з'ясувати неможливо, бо, як написано в документі коло 1618 року, "Тепер майже кожний дяк або піп заводить друкарню і друкує книги

своїм коштом" (Ф. Булгаков, 1889, I, стор. 270), а користувалися ці друкарі шрифтами з тих самих словолитень, що й найбільші друкарні. Літери подібного ж "гражданського" накреслення вживалися і в написах до багатьох народних картин і дереворитів — "лубків", дуже популярних на Україні і в 17 столітті, й пізніше.

Отже, автор не говорить майже нічого про цей більше ніж столітній період вироблення і вдосконалення кириличного шрифту на базі латинської антикви на Україні. Він надає більше ваги запровадженню (і то не самотужки, не демократично, як це було на Україні, а за царським указом) цього шрифту в Росії. Власне, цей "гражданський" шрифт виготовляли й друкували ним російські світські книги не в Росії, а в Амстердамі, а вдома постарому друкували церковні книги напівуставним шрифтом .

Різник закінчує цей (десятий) розділ книжки згадкою про те, що "серед слов'ян за межами Радянського Союзу шрифтом на основі кирилиці користуються в Югославії і Болгарії, а також у Монгольській Народній Республіці". Він відзначає, що кирилицею користувалися до 1860 року складові частини щойно створеної Румунії (стор. 101).

Це — остання згадка в праці Різника про "кирилицю". Далі, в розділі XI — "З історії розвитку шрифтів у Радянському Союзі" — він вживає тільки вислів "шрифти на російській графічній основі" (стор. 102, підпис до мал. 167, і стор. 109).

Як пише автор на стор. 109, "зараз у Радянському Союзі писемність на російській графічній основі побудовано в десятих союзних республіках [отже, в тому числі і в Українській та Білоруській! — *В. П.*];* на латинській — в трьох [Естонія, Латвія й Литва], в двох — на особливих графічних формах, що склалися історично [Вірменія й Грузія]".

Вірменам і грузинам пощастило. Інші неслов'янські народи СРСР, що мали свою писемність (ісламські народи — киргизи, татари, казахи, таджики, узбеки, туркмени, азербайджанці та інші, що вживали арабську абетку, зиряни [комі] з власною абеткою, пристосованою до їхньої мови св. Стефаном Пермським 1372 року, і навіть молдавани, що користувалися латинізованою румунською абеткою), — всі вони були змушені перейти на русифіковану абетку. Різник пише про це так (стор. 108-109): "Спочатку пропонувалося ввести латинізований алфавіт [фактично запроваджено його замість арабського в 1927-28 роках — *В. П.*]. Проте згодом у багатьох союзних і автономних республіках Радянської

*Мал. 167 на стор. 102 дає "Комплект літер алфавітів народів СРСР на російській графічній основі", а поміж ними й літери української абетки, в тому числі й заборонену українцям літеру "Г", яку вживають, очевидно, в русифікованій абетці якогось іншого народу.

країни (1936 року) було поставлене питання про велику практичну доцільність переходу [...] з латинізованих алфавітів на російську графічну основу". Більшість союзних республік закінчила цей перехід 1940 року. Ще давно перед тим русифіковано письмо зирян.

Навіть маріонеткова "братня" Народна Монгольська Республіка, яка мала свою власну писемність, змушена була перейти 1945 року на русифікований алфавет.

Русифікація не торкнулася тільки єврейського алфавету (їдиш), але натомість потроху русифікується саме єврейське населення СРСР і тепер вже там мало хто взагалі вживає їдиш.

Отже, за Різником, український сучасний алфавет є "створений на російській графічній основі". Що ж пише він про шрифти цього алфавету?

Автор зупиняється на творчості Георгія Нарбута, який виробив власний стиль шрифту (почавши з наслідування уставного письма Остромирового та Пересопницького Євангелій) і подає 5 різних зразків його мальованих шрифтів та підкреслює комплексний підхід Нарбута до книги як до композиційно завершеного графічного твору. Згадує деяких учнів і наслідувачів Нарбута — Л. Лозовського, М. Кірнарського, О. Маренкова, А. Середу, Л. Хижинського; відсилає читача по деталі до книги О. Овдієнка — *Книжкове мистецтво на Україні (1917-1974)*, Львів, 1974. Далі подано зразки мальованих шрифтів С. Пожарського, Л. Хижинського, М. Кірнарського, В. Г. Кричевського (про якого як реформатора української книжкової графіки можна було б сказати більше, ніж про Нарбута), О. Юнак із В. Фатальчуком, В. Стеценка, В. Хоменка.

Дивна річ із Василем Хоменком. Він перший почав у повоєнні роки розробляти український набірний шрифт з деякими ознаками напівуставу, вертаючись до першоджерел друкарства та намагаючись дати накресленню літер український характер. Про його роботу була стаття в журналі *Мистецтво* (К., 1968, ч. 6); про нього, як автора нового українського набірної шрифту, сказано в *Словнику художників України*. Але в тексті книжки Різника згадано про Хоменка тільки в переліку авторів нових шрифтових гарнітур (стор. 124) і дано ілюстрацію його мальованого шрифту та, на стор. 140 — в таблицях зразків стандартних друкарських шрифтів народів СРСР, як один із зразків брускових шрифтів, подано вироблений ним шрифт — "Хоменка". Чи не заслуговує робота Хоменка над створенням українського друкарського шрифту на більшу увагу українського автора книжки про шрифт?

А втім, коли уважно розглянути книжку Різника і відняти від її загального об'єму численні таблиці та ілюстрації, покажчики й

передмову, то з загального числа 152 сторінок залишиться на самий текст приблизно 54 сторінки. Чи можна втиснути в ці 54 сторінки тексту всю інформацію, обіцяну в анотації для "художніх редакторів, мистецтвознавців, реставраторів, істориків, археологів", і подати в ній ще й "елементи епіграфіки, сфрагістики [!], палеографії, [...] історію письма й книги"?

Об'єм тексту надто обмежений для цього і ілюстрації, хоч вони й замінюють у багатьох випадках текст, проте не виправляють недоліків і прогалин у самому тексті.

Книжку Різника можна вважати за добре виданий і добре ілюстрований конспект з властивими конспектам недоліками. Найціннішу частину цього видання становить поданий у таблицях та ілюстраціях довідковий матеріал.

Вадим Павловський

Важливий вклад у Винниченкіяну

Костюк, Григорій. ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО ТА ЙОГО ДОБА. ДОСЛІДЖЕННЯ, КРИТИКА, ПОЛЕМІКА (Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1980), 283 стор.

Літературознавець Григорій Костюк, голова комісії УВАН для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, яку він очолює з 1952 року, обдарував українського читача й дослідника української літератури збіркою статей, що були друковані в різних українських періодичних виданнях упродовж останніх 30 років. Частково, це також вступні статті до посмертних видань творів, яких, як виявилось, не друковано серед іншої спадщини Винниченка.

Збірка складається з 12 переважно обширних статей, що безперечно допоможуть краще зрозуміти ролю та місце Винниченка в українській літературі й заохотять, в першу чергу, молодших літературознавців, до опрацювання тієї чи іншої теми, пов'язаної з його творчістю.

В деяких статтях Костюка відчуваються біль і жаль через те, що український еміграційний читач і громадськість так мало цікавилися долею літературної та мемуарної спадщини Винниченка, яку, не зважаючи на байдужість великої частини нашої читацької громади, комісії УВАН все таки вдалося врятувати й зберегти для прийдешніх поколінь. Можна сподіватися, що майбутні покоління навчатися в країнах свого проживання, громадянами яких вони є, краще шанувати спадщину діячів своєї культури.

З передрукованих статей 4 були друковані в шістдесятих-сімдесятих роках в *Сучасності*, 2 — в *Нових днях*, 1 — в газеті *Українські вісті*. Решту являють такі вступи до посмертних видань творів Винниченка, як: *Слово за тобою, Сталіне* (1971), *На той бік* (1972), передмова до започаткованого видання *Щоденника Винниченка* (1980). Біографічний нарис "Остання резиденція В. Винниченка («Закуток» та його історія: 1934-1951 рр.)", що описує період перебування Винниченка в південній Франції, передруковано з збірника УВАНу *Володимир Винниченко; статті й матеріали*, виданого Костюком (під псевдонімом Б. Подоляк) ще в 1953 році). До книжки також долучено листи у справі архіву письменника.

У своїх біографічних нарисах Костюк стверджує, що Винниченко був свого часу один з найпопулярніших письменників української літератури. Його багато читали, багато перекладали,

про нього дуже багато писали. Правда, ті, що схвально писали про письменника, як стверджує Костюк, у більшості обороняли Винниченка від несправедливих і тенденційних закидів й інтерпретацій, не даючи в той же час серйозної аналізи його творів. Разом з тим безперечним є той факт, що Винниченко, як ніхто інший з письменників його генерації, на протязі більше двох десятиріч знаходився в центрі уваги і читачів, і дослідників української літератури.

Та обставина, що Винниченко був не тільки письменником, але й дуже заангажованим політиком соціал-революціонером, політична діяльність якого під час Визвольної Змагань оцінюється до сьогодні дуже контрверсійно і не без емоцій, не могла не відбитися й на його оцінці як письменника. Це особливо типове для нашого суспільства, що від часу Першої світової війни опановане пристрасною політичною дискусією, яка не завжди ведеться на відповідному рівні. Тільки так стає зрозумілим, чому ще сьогодні можна наштовхнутися на закиди "патріотичних" знавців української літератури, які обвинувачують нас у тому, що ми робимо пропаганду "комуністичному" письменникові, "зрадникові" української національної ідеї.

Саме проблема забулених літературної та політичної діяльності й творчості Винниченка, яка існувала від самих початків його виходу на українську сцену, проходить червоною ниткою також і крізь майже всі статті Костюка. Останній завдав собі великого труду звільнити образ письменника від неприємних закидів зрадництва української національної ідеї та полегшити його беззастережне прийняття в український пантеон. Костюк підкреслює, що він відкидає радянський підхід до постаті Винниченка, які пов'язують його літературну творчість з "буржуазно-націоналістичною політичною діяльністю". Цей підхід, тільки з протилежних позицій, заступає критик В. Давиденко, який під впливом політичної приналежності до націоналістичного крила не спроможний підійти об'єктивно до літературної творчості письменника і з яким дискутує Костюк у двох полемічних статтях: "Як ми критикуємо?" і "Так ми критикуємо!" (стор. 226-256).

Костюк закликає читача не повторювати помилок радянських літературознавців, що на початку сімдесятих років виступили з кількома гострими антивинниченківськими статтями, при чому рипинили остаточно дискусію про евентуальну реабілітацію Винниченка в УРСР. Ця дискусія велася впродовж усіх шістдесятих років в Україні, коли, 1965 року, Іван Дзюба домагався повернення Винниченка українській літературі. Тоді було багато оптимістів серед української творчої інтелігенції, що вірили в таку можливість. Зрештою про процес "повертання" українських творів заборонених роками письменників, істориків і т. д. — отже також і

Винниченка — пише й Михайло Мольнар, братіславський літературознавець, що видав 1968 року в Братіславі збірку оповідань Винниченка. Ця стаття "Забутий письменник? Кілька думок про письменницьку долю Володимира Винниченка" була передрукована *Сучасністю* в травневому числі за 1969 рік, де також поміщено нашу рецензію на цей збірник оповідань.

Пам'ятаю розмови з Юрієм Смоличем та його дружиною на цю тему в Києві на початку 1969 року (див. "Повчальні, хоч і печальні перипетії однієї антології", *Сучасність*, чч. 7-8, 1973, стор. 196-215). Обоє дуже шкодували, що не вдалося перевезти спадщину Винниченка до Києва, бо тільки й тільки в Києві їм місце, бо тут знайшлися б відповідні дослідники і т. д. Хто знає, чи існувала б ще сьогодні ця спадщина, якби Розалія Винниченко погодилася б на таке перевезення, і чи не стала б вона жертвою нового підпалу чи тріснутої водяної рури...

Не треба забувати, що саме на початку сімдесятих років наступили радикальні зміни в Україні в ставленні до української літератури та до діячів культури. Саме співавторство Сергія Зубкова в одній із статей, про які згадує Костюк, дуже промовисте: це полковник КГБ, що дістав завдання пильнувати "партійність" літературознавчої праці. Його участь у славістичному конгресі 1973 року в Варшаві зводилася до того, що він пильнував за тими літературознавцями-україністами з Києва, Варшави чи Праги, які вели невинні розмови по коридорах університету з колегами з Заходу.

Крім обширних біографічних нарисів на початку збірки, дуже цікаві дві статті, що торкаються ставлення Винниченка до двох видатних діячів української культури: Лесі Українки та Сергія Єфремова, які досі також представляються в контроверсійному дусі. Між іншим, недокінчену статтю Лесі Українки російською мовою, що була вперше надрукована в XII томі творів поетки, що їх видала в Харкові 1930 року "Книгоспілка" і яка на думку Бориса Якубського була правдоподібно призначена для російського журналу *Жизнь*, передрукував Михайло Мольнар у своєму згаданому збірнику Винниченкової прози 1968 року. Також там передруковано рецензію Франка на збірку оповідань Винниченка *Краса і сила*, що з'явилася у видавництві "Вік" в Києві 1906 року. Цікава примітка Михайла Мольнара також до передруку цієї статті: "...Стаття ця ніколи не передруковувалась в дотеперішніх виданнях творів Івана Франка і ширшій громадськості та навіть вужчому колу літературознавців вона мало відома" (В. Винниченко, *Оповідання*, Братіслава, 1968, стор. 276).

Костюк дає оцінку і малярських творів Винниченка ("Володимир Винниченко — маляр", стор. 173-183). Письменник знайшов шлях до малярства щойно в берлінський період свого життя під

впливом зустрічі з молодим малярем Миколою Глущенком.

На підставі щоденника письменника Костюк пробує реконструювати його фатальну поїздку до Москви і Харкова в 1920 році, устійнити її мотиви. Відомо, що політичні контрагенти Винниченка зінтерпретували цю поїздку як остаточну зраду української національної справи. На думку Костюка, це була відчайдушна спроба врятувати рештки здобутків української революції ("Місія В. Винниченка в Москві і Харкові 1920 року", стор. 210-225).

Українська література може тільки пишати Винниченком. Це письменник, що повністю витримує конкуренцію на арені світової літератури, що і було доказано популярністю його драматичної творчості в 1920 роках в різних країнах Європи в роки буйного розквіту експресіонізму. Широкий діапазон його тематики — від проблем соціального характеру в творах першого періоду до суспільно-політичних і моральних тем, що тривожили його генерацію, відвага торкатися тем в ділянці сексуального життя, на які накладено табу (тут варто зробити порівняльне дослідження з Д. Лоренсом та Стефаном Цвайгом), і врешті вміння схопити всю глибину людських психологічних процесів і перетворень ставлять його в перші ряди письменників його доби. Деякі слабкі сторони композиційного характеру, що виступають в його романах та драмах, Винниченко компенсує багатством тематики, динамічністю та актуальністю проблем, що тривожили східноєвропейську інтелігенцію в міжреволюційний період.

Що він міг зашокувати українського читача, закоханого у вечірні верби та тиху сільську ідилію, читача, що втік від гострих соціальних і політичних конфліктів, яких було безліч навколо нього, то зрозуміле. Та хіба не шокували цього читача також "Злодій" Стефаника, а трохи пізніше "Мати", "Я" Хвильового, "Тварина" Слісаренка?

Винниченко як представник старої української інтелігенції з обширною освітою, широким горизонтом, всебічними зацікавленнями (мистець, письменник, мислитель, політичний діяч) — це просто захоплююча постать. Наше суспільство на рідних землях і поза межами України дуже збідніло на таких людей. Саме ця багатогранність, яка відбилася і в його літературній творчості, робить його постать такою привабливою. Старша добра приятелька, що провела юність в двадцятих роках також в Берліні та Празі, розкаже ще сьогодні з захопленням про розмови, що велися з ним у родинному колі з приводу писання *Соняшної машини* та інших творчих ідей, якими він ділився в колі приятелів. Було це між іншим у домі українців із західних земель. Тому вважаю дещо неслухними закиди на адресу західних українців, що вони між війнами зовсім ігнорували творчість письменника. Драма

Між двох сил ішла впродовж двадцятих-тридцятих років майже в усіх театрах українських міст, містечок і сіл Галичини та Буковини. Я сама її бачила в Народному домі в Чернівцях 1938 року. Федько Халамидник увійшов в золотий фонд дитячої літератури, в школах на ньому виховувалася українська дітвора як на "Хариті" чи "Ялинці" Коцюбинського.

Винниченкову ізоляцію, його важку життєву боротьбу в Мужені в південній Франції треба бачити в зв'язку з долею кожної політичної еміграції, в якій звичайно поширена бациля розколу, недовір'я та суперництва.

Цікаво було б також дослідити, чи Винниченкова філософсько-соціологічна концепція про "конкордизм" не перегукується в дечому з таким поширеним в двадцятих роках в Німеччині вченням філософа Рудольфа Штайнера, засновника антропософії. В той самий час послідовники Штайнера заснували не тільки в Німеччині цілу мережу садочків і шкіл, шпиталів і санаторій. Вони користувалися популярністю також і в старому Петербурзі, і одним з їхніх прихильників був поет Волошин.

Треба гаряче вітати започатковане видавання щоденників Винниченка. Вони без сумніву відкриють нам нові сторінки до творчої лябораторії письменника, допоможуть краще зрозуміти його пошуки, політичну діяльність і напевно спричиняться до кращого розуміння цієї непересічної людини. Мемуаристика, щоденники набирають останніми роками в літературознавстві велику вагу, їх читають не тільки фахівці, а також і широкі кола читачів.

Можна сподіватися, що українська громада належно оцінить потребу підтримки комісії УВАН, і дослідження та видавання творів Винниченка продовжуватимуться й далі.

Анна-Гая Горбач

Українська поезія в сербських перекладах

Пайкович, Радослав. АНТОЛОГИЈА УКРАЈИНСКЕ ПОЕЗИЈЕ (Београд: в-во Библиотека *Антологије* "Петар Кочић", 1979), 166 стор.

Костенко, Лина. СКИТСКА БАБА. Серія — "Поезија у преводу" (Крушевац: в-во "Багдала", 1981), 54 стор. Переклав Срђан Ђурђов Рашковић.

Антологія обіймає півторавіковий період української поезії від Сквороди аж до наймолодшого Романа Лубківського, разом 31 письменник. Про кожного письменника подано коротенькі життєписні та творчі дані з чималими друкарськими помилками. Таке видання з'явилося в сербів уперше, і перекладач уважає його свого роду піонерською спробою

познайомити югославського читача, який досі не часто мав для цього нагоду, з українською поезією в усій її цілості, хоча тут застосована комбінована метода (яка не завжди мусить бути виправдана).

Пайкович узяв до уваги "тих поетів, ті напрями, що їх прийняла сучасна [урядова] українська історіографія". Тому то в його *Антології* немає таких поетів, як Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Микола Вороний, Євген Плужник та інших, а з молодших немає Ліни Костенко,

бо вони — дивлячись об'єктивно — не встигли поетично вибитись до тієї міри, щоб їхня творчість ішла поперед їхньої долі.

Про період Шевченка, Франка й Лесі Українки Пайкович каже, що його

можна назвати золотим віком поетичного здійснення в літературі України [...] Поезія тієї доби хотіла — а треба сказати, що вона встигла — послужити пробудженню національного сумління. З того буждення виникло все те вартісне, що нині існує в українському житті-бутті. Так то ще раз виявилось, що поетичне сумління і народна совість — нерозлучні.

Щодо змісту, то "українська поезія виявляє багатство, як і багата теж земля, на якій вона проростала". Від фолкльору аж до любовної лірики. Далі перекладач зауважує:

Крім декількох справді вартісних винятків, рідше з'являється поезія з "космічними вузлами" або з медитацією, у чий суті лежить "хвороба віку". Тим то про українську поезію можна сказати, що вона більше "об'єктивна", а менше "суб'єктивна"; більше оповідна й сюжетна на шкоду ляпідарности та ліричному згущенню образів і понять.

Проте,

Одна з незаперечних якостей української поезії — це присутність сатири й алегорії в багатьох її зразках [...]. За поетичними настроями та досягненнями, до яких вона дійшла, беззаперечно можна сказати, що українська поезія — це поезія європейська в найліпшому розумінні цього слова.

Пайковичеве бажання, "щоб ця антологія, як перша в нас свого роду, виконала свою культурну та поетичну місію".

У перекладі Франкового "Декадента" є суттєва помилка. Пайкович переклав "Русь" ("і Русі возвістив") як "Росію повідомив". Прізвище Симоненка подане в російській формі — "Симоненко", Канів — "Канев", а Олесь твердо — "Олес".

Гарна обкладинка роботи Михайла Писанюка.

Пайкович дав новий переклад Шевченкового "Заповіту", а це вже третій сербський переклад. Перший — "Завет" Ніколіча (1868), другий — Десанки Маркович "Порука" (1969), а Пайковичів — "Завештане" (1979).

Відомий уже читачам *Сучасности* автор статей на українські теми та перекладач з української літератури Срджан Джурджов Рашкович дав новий переклад. Він переклав сербською мовою 23 вибрані поезії Ліни Костенко під заголовком *Скитська баба*. Книжечку ілюстрував Тафіл Мусовіч, а обкладинка — роботи Йозефа Стехліка. Вступну статтю "Розповідь про ім'я Ліни Костенко" та "Післяслово" написав сам Рашкович.

Поруч Драча й Тичини, як каже перекладач, "Ліна Костенко — це перший український поет, що його я перекладав на нашу мову". Саме "з Л. Костенко та її поезією «Ван Гог» почалось моє приятельвання з українською мовою та літературою". У цьому йому допомагав його український приятель і співробітник Євген Миколаєвич Пашенко, що тоді студіював у Београдському університеті літератури та мови югославських народів.

Серби дуже рідко, як пише Рашкович, перекладали Ліну Костенко, хібащо для різних антологій або для "часописних панорам сучасної української поезії".

Першим перекладачем Ліни Костенко була сербська поетка Десанка Максимовіч, яка для своєї антології *П'ятнадцять радянських поетес* переклала сім поезій Ліни Костенко, але не з оригіналу, а з російського перекладу. Коли ж її перестали друкувати в Радянському Союзі, то водночас "ім'я Ліни Костенко перестає з'являтися у нашій періодиці повних одинадцять років".

З 1974 року Рашкович починає перекладати, поруч Тичини, Рильського, Антонича, Гуцала, Мисика, Калинця та інших, також і Ліну Костенко. Її поезії починають знову з'являтися по різних сербських часопи-

сах.

Вибірці поезій Ліни Костенко Рашкович дав, як уже сказано, заголовок *Скітська баба*. Чому?

Отже, беручи для самого заголовку вибірки одне з визначень української історії, українського краєвиду, і навіть і характеру, упорядник незаперечно хотів наголосити оцю ангажовану, сатиричну, гумористично-іронічну та глибоко традиційну, українську, а, поруч цього, й універсальну лінію оспівування Ліни Костенко. Кам'яні скітські баби або Апи, як їх називали скіти; ті незграбні, сливе безформні силуети жінок, зі схрещеними руками на животі, які віками зі сміхом ставлять опір вітрам аланських, хозарських, скітських, печенізьких або слов'янських наїздів [1], поруч кобзи, Дніпра, соняшника, тополі й рівномірного коливання житніх полів та олив'яного неба зображають один з основних символів української національної поезії. В них висловлене все або майже все, чим відзначається українське національне буття: гумористична та іронічна риса українського характеру, плодовитість і таємнича непроглядність українських степів, культ матері та ще незбагнена історична вертикаля Скітії — колиски народу. Крім того, одна з найкращих поезій у цій збірці має заголовок "Скітська баба".

Про саму поетку Рашкович каже:

Ліна Костенко — це глибоко національний, український співець. У ній найкращим способом зображений отой неминучий дуалізм *народного трибуна і співця, борця за національне визволення та кобзаря*, що є такий характеристичний для українських поетів від Сковороди, Шевченка, Франка, Лесі Українки до Тичини, Рильського, Зерова й Антонича аж до наймолодшої української поетичної генерації так званих "шістдесятників".

Рашкович згадує про заборону її збірки *Зоряний інтеграл** (1962) та її мовчанку на протязі майже одного десятиріччя.

Антін В. Івахнюк

* "Хоч готове видання збірки *Зоряний інтеграл*, яке повинно було б з'явитися 1962 року, ніколи не вийшло з редакції київського «Радянського письменника», все ж таки ця збірка зуміла обминути руку долі. Чудесною грою долі, за посередництвом "самвидаву" (як то часто буває в тамошніх умовах), хтось зразу, поки її знищено, фотографував цілу книжку та фотостатом відбив декілька примірників. Так то збережено дві версії книжки: перед коректурою та після неї чи краще — цензури. Один з тих рідкісних примірників завдяки покійному професорові д-рові Стоянові Суботінові попав на мій перекладацький стіл. Пізніше збірку *Зоряний інтеграл* перевидано в книжці *Поезія* (1969), а частинно, з поправками, в збірці *Над берегами вічної ріки* (1977)".

Що «нового» в розробці концепції про «нову радянську людину»?

Ідея "розвитку радянської людини" не дає спокою провідникам з Кремлю. Цю ідею продовжують інтенсивно обсмуктувати та розжовувати з усіх боків у Радянському Союзі і в останній час. Так зовсім недавно, в 1981 році, в київському видавництві "Наукова думка" вийшла на 166 сторінках нова колективна праця ще одних теоретиків популярної радянської концепції про нову людину під назвою *Теоретичні питання національних відносин пролетарського інтернаціоналізму*.

У зв'язку з виходом книжки журнал *Комуніст України* в своєму грудневому числі за 1981 рік надрукував рецензію Н. О. Яровця під назвою "Узагальнення деяких питань розвитку національних відносин при соціалізмі".

Як твердить автор рецензії, цей збірник показує "найбільш характерні закономірності" розвитку нової й, досі ще ніде в світі не баченої людини в сучасних умовах. Колись ці умови в Радянському Союзі називалися умовами "перемігшого соціалізму". Найостанніше визначення цих умов — це "зрілий соціалізм". І ось ця книжка, згідно з авторами, якраз і розкриває процес розвитку радянської людини в умовах будівництва та зміцнення цього "зрілого" соціалізму. При чому, посилений наголос робиться на енергійному зведенні до купи всіх соціальних особливостей різних народів, беззастережному об'єднанні їхніх економічних своєрідностей, всілякому наближенні культурних та побутових традицій тощо. Як відомо, цьому винятково сприяють пов'язані з масовим переселенням людей в інші райони країни, як також із сіл у міста, "ударні соціалістичні будівлі", а з найновіших — проведення газопроводу Уренгой — Ужгород, що набув такого гучного розголосу останнім часом у зв'язку з загостренням міжнародної ситуації і був названий Брежневим "у числі центральних будов п'ятирічки" (що й не дивно, з огляду на кількість валюти, яку можна дістати за вигідний експорт газу в країни Західньої Європи). З цим пов'язана й економічна та культурна "допомога", яка подається менш розвиненим народам, в першу чергу, "братнім російським народом", але також і іншими народами, в будівництві та освоєнні підприємств, заснуванні культурних установ, перевірка "соціалістичних культурних досягнень" під час декад та фестивалів культури та мистецтва "братніх республік" і таке інше. Але ця формація, за твердженням авторів концепції, має бути

створена перш за все завдяки "погодженому розв'язанню всіх народногосподарських завдань".

Отже, все має бути спільним — економіка, культура, зовнішня політика, а тоді через єдність інтернаціонального та національного — навпростець до нової радянської людини. Цікаво також, що, відмічаючи розвиток нової радянської людини через економічне та культурне зближення радянських націй, автори вже вбачають можливості й до зближення (а може й злиття?) націй РЕВ,* зазначаючи їхній "динамічний" розвиток (найяскравіший приклад, очевидно, Польща?) в рамках соціалістичної системи, а також їхню спільну зовнішню політику. Можливо, недалекий той час коли ці народи також будуть змушені зникнути з карти Європи, ставши частиною єдиного радянського народу?

Автори відмічають той момент у розвитку соціалізму, коли завдяки єдиній меті вже не матиме значення приналежність до тієї чи іншої нації (настільки ті нації наблизяться, а, після цього, мабуть, перемішаються між собою). Лише вагомість внеску до будівництва соціалізму стане справою першочергової ваги. Або, як зазначають автори, "соціалізм стане найвищою національною цінністю всіх націй і народностей"... Отже, і це, власне, й відповідає марксистсько-ленінській теорії, в недалекому майбутньому передбачається чітка можливість послаблення впливу національного фактору в житті "соціалістичної співдружності націй", а, може, й поступового відмирання націй. Хоч автори вбачають і можливості для "збереження національних, місцевих і групових особливостей". Правда, останнє не підтверджується практикою, зате в теорії все можливе.

Передбачається й надалі вплив робітничої класи як "головного носія інтернаціональних основ радянського способу життя" на всі інші верстви населення. "В умовах розвитку і вдосконалення соціалістичного способу життя" всі класи, нації й групи зближуються. Але моральні якості робітничої класи, за авторами, повинні стати нормою поведінки для всього соціалістичного суспільства.

Зазначається важливе значення нової радянської культури для об'єднання націй завдяки тій значній ролі, яку грають і гратимуть в житті соціалістичного суспільства моральні та ідеологічні норми. Оскільки створюються умови для вироблення нової єдиної радянської культури шляхом наближення всіх "братніх" культур, збірник аналізує можливості "творчого" засвоєння тих зразків

* РЕВ — Рада економічної взаємодопомоги країн Варшавського договору.

світової культурної спадщини, що видаються кращими під кутом зору марксистсько-ленінського світогляду, за допомогою збагачення її "новими ідеями та духовними цінностями". А це означає попутне відмітання тих вартостей, які за інтернаціоналістськими поняттями вважаються наносними.

Така "інтернаціоналізація суспільних відносин" не може не знайти свого конкретного втілення, за авторами збірника, в радянській людині. Згідно з їхніми твердженнями, ці нові інтернаціоналістські риси нібито "органічно властиві радянській людині" як ті, що випливають з самого способу життя.

Робиться в збірнику наголос на потребі проведення патріотичного та інтернаціоналістського виховання радянської людини. Єдине, що незрозуміле: якщо новий спосіб життя так "органічно впливає" на спосіб мислення, на ментальність радянської людини, що їй просто нікуди діватися, для неї немає іншого шляху, окрім вбирання в себе, наче губка, нових рис суспільства, для чого ж тоді робити такий спеціальний наголос на важливості виховання цих рис?

Деякі статті збірника досліджують форми й засоби "організації патріотичного та інтернаціоналістського виховання". Знову таки вважається потрібним дальше поглиблення "вивчення революційної теорії, документів КПРС і міжнародного комуністичного та робітничого руху", а також "героїчних традицій радянського народу". Очевидно, що поняття героїчності матиме цілковите радянське трактування.

Самозрозуміло, що, аналізуючи розвиток "нової радянської людини", автори не могли не зачепити такої важливої проблеми, як "питання критики буржуазних і реформістських фальсифікацій національних відносин в СРСР". Автори прикриваються інтернаціоналістською суттю марксистсько-ленінського вчення про шляхи перемоги до соціалізму і звідси роблять "марксистсько-ленінський висновок" про марність спроб "буржуазних та реформістських ідеологів" критикувати цю суть. Правда, національний рух на території цієї останньої колоніальної імперії світу чомусь не затихає, а, навпаки, підсилюється. Але автори цього ніби не помічають, вважаючи, що "буржуазні ідеологи намагаються штучно роздувати національні особливості і применшувати значення спільного, інтернаціонального".

Автори також не могли не згадати "незлим, тихим словом" і "українських буржуазних націоналістів та сіоністів", як завжди, "з успіхом розвінчавши їхні шалені нападки на здійснення національної політики КПРС". Вони весь час стараються довести, що процес інтернаціоналізації життя є цілком природний, ніде не

показуючи, що він фактично штучно і, головню, насильно, нав'язується владою.

Знову ж таки червоною ниткою проходить і через збірник, і через його рецензію ідея про непогрішимість теорії марксизму-ленінізму, а, значить, і всіх інших великих і малих теорій, що випливають з неї, як би штучно вони не виглядали після тверезої аналізи об'єктивного дослідника.

О. Ж.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ДО ІСНУВАННЯ ПЕТРОГРАДСЬКОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ

Стаття Степана Процюка "Золота доба української демографії" (*Сучасність*, ч. 12, 1981) винятково цікаво розповідає про українських демографів, простежуючи долю окремих людей і всієї демографічної школи, створеної академіком М. В. Птухою. Автор чудово знає матеріал і описує його живо й барвисто. Такі праці дуже потрібні для відновлення історії радянської науки.

Звичайно, було б також дуже корисно спробувати відокремити зерно від полови, показати, що праці таких серйозних учених, як М. В. Птуха, Ю. О. Корчак-Чепурківський, А. П. Хоменко, є щось цілковито інше, ніж статті та книги К. Г. Воблого, П. І. Пустохода, П. Г. Под'ячих, які успішно робили свої адміністративні кар'єри та чії наукові розробки звичайно зводилися до вмілого цитування клясиків марксизму-ленінізму. Але я зовсім не хочу дорікати авторові за це, змістовна аналіза праць вимагала б набагато більше місця та й іншого характеру самої публікації.

Мое зауваження до статті Процюка полягає в іншому. Описуючи визначні досягнення української демографічної школи, автор хоче довести, що в передвоєнний час вона була єдиною в країні. Він пише:

У сучасній радянській літературі зустрічаємо інколи натяки на існування т. зв. Петроградської демографічної школи. Під нею розуміють здебільшого праці двох дослідників С. Новосельського та

В. Паєвського, що вивчали санітарний стан населення Ленінграду в 1920-их рр. Хоч їхні праці є безперечно важливими, проте жадної наукової школи вони не створили.

Подібна заява є абсолютно безпідставною, вона спотворює картину розвитку демографії та статистики в Росії та СРСР. Петроградська школа демографії та статистики була найзначнішою та найсерйознішою в Росії. Вона пов'язана з діяльністю таких всесвітньо визнаних учених, як Чупров, Янсон, Борткевич, Кавфман, Новосельський. Учнем і співробітником цієї школи був також і Птуха, що скінчив у 1910 році Петроградський університет, а пізніше стажувався в Берліні в Борткевича, який переїхав туди. Птуха ніколи не протиставляв свою школу Петроградській — навпаки, він сам і його найталановитіший учень Ю. О. Корчак-Чепурківський постійно посилаються на праці цих учених. З Демографічним інститутом АН СРСР, заснованим в Ленінграді в 1930 році під керівництвом І. М. Виноградова, зусиллями С. Новосельського та В. Паєвського (що стали заступниками директора інституту), українська демографічна школа перебувала в постійному творчому контакті. Вони стикалися з загальними проблемами та долали їх, використовуючи досвід та досягнення сусідів. Так наприклад, під керівництвом Новосельського та Паєвського проходила розробка таблиць смертності для всієї країни. Аналогічні таблиці склалися в Демографічному інституті УАН для території України. Новосельський і Паєвський роблять прогнозу чисельності населення для СРСР, Птуха — для України. Провідні вчені обох наукових шкіл ставилися один до одного з винятковою повагою. Я переглянув книжку Ю. А. Корчака-Чепурківського *Избранные демографические исследования* (М., 1970 р.), щоб зрозуміти, чиї наукові дослідження та матеріали використав цей обдарований український вчений-демограф. У його статтях міститься 69 посилань на праці різних західних учених, 65 посилань на праці української школи (в тому числі 20 — на праці Птухи та 8 — на свої власні статті), 25 посилань на Петроградську школу (в тому числі 18 — на дослідження Паєвського) та 27 посилань на статті інших радянських демографів.

А. Тіпольт відмічає, що в архіві Ленінградського демографічного інституту зберігаються відгуки Новосельського та Паєвського про праці Корчака-Чепурківського, якого вони високо цінили, та листування з Птухою (А. Н. Тіпольт, "Из истории Демографического института Академии Наук СССР", зб. *Советская статистика за полвека*, М., 1972, стор. 72-79).

Коли комісія запитала директора Демографічного інституту Виноградова, які провідні вчені розробляють проблеми, що ними зайнятий інститут, той назвав О. А. Квіткіна, Ю. О. Корчака-Чепурківського, П. І. Куркіна, С. А. Новосельського, В. В. Паєвського

(див. А. Н. Типольт, цит. вище).

Доля Демографічного інституту в Ленінграді склалася так само сумно, як і українського. В 1934 році його закрили, а Паєвський помер від розриву серця, діставши це повідомлення, прямо в стінах інституту. Це трапилося аж ніяк не тому, що інститут виконував недостатньо серйозні дослідження. Просто керівники країни вирішили обійтися без статистики й без справжніх учених. Незабаром у цьому довелося пересвідчитися й найвидатнішим українським дослідникам. Але ці події ніяк не можуть перекреслити самого факту існування в передвоєнні роки двох серйозних демографічних шкіл, які успішно співпрацювали одна з одною.

Максудов

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 4 *Є. С.*: Поезії.
- 11 *Гео Шкурупій*: Жанна-батальйонерка (III).
- 36 *Яків Сусленський*: Табірна творчість Євгена Сверстюка.
- 46 *Казімсра Іллаковічувна*: Поезії. *Переклала з польської Марина Приходько*.
- 51 *Юрій Шевельов*: Після «Книжкої емалі».
- 82 *Ліда Палій*: Фантастичний світ Володимира Макаренка.
- 91 Нагороди Антоновичів 1982 року.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 92 *Юрій Фіяла*: Сучасний композитор і проблеми музичної творчости 20 століття.
- 104 *Валеріян Ревуцький*: По висхідній чи в межах стандарту?

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 112 *Сергій Солдатов*: Артем Юскевич: 1930-1982.
- 117 *Валерій Марченко*: Микола Гулак.
- 137 *Іван Коропецький*: Дослідження розвитку економічної науки в передреволюційній Україні.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 149 *Петро Григоренко*: Другий аспект.

СПОГАДИ

- 159 *Ар'є Вольф*: П'ять зустрічей з Тарасом Шевченком. (Із спогадів старого українофіла).
- 165 *Іван К-ий*: В євразійському Парижі — колишня студентська Варшава.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 175 Закарпаття у щупальцях великодержавних шовіністів. Звернення Павла Кампова до ООН.
- 181 Микола Плахотнюк — арешт і слідство.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 199 *Вадим Павловський*: «Письмо і шрифт» М. Г. Різника.
209 *Анна-Галя Горбач*: Важливий вклад у Винниченкіяну.
214 *Антін В. Івахнюк*: Українська поезія в сербських перекладах.
217 *О. Ж.*: Що «нового» в розробці концепції про «нову радянську людину»?

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 220 *Максудов*: До існування Петроградської демографічної школи.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylo
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1982 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надіслати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вплат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Емма Андієвська

ГЕРОСТРАТИ

Роман. 1971, 500 стор.

Ціна 7 ам. дол.

РОМАН ПРО ДОБРУ ЛЮДИНУ

Повість. 1973, 291 стор.

Ціна 6 ам. дол.

НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ

Поезії. 1975, 126 стор.

Ціна 5 ам. дол.

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Роман. 1982, 454 стор.

Ціна 15 ам. дол

НОВЕ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ В ПОЛЬЩІ 1980

Мюнхен, 1981, 193 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

До збірки увійшли документи, які розповідають історію виникнення і діяльність вільної профспілки польських робітників «Солідарність». Збірка включає тексти заяв Комітету оборони робітників (КОР), Хартію робітничих прав, тексти документів про утворення і легалізацію вільних профспілок, зокрема домовлення Міжзаводських страйкових комітетів з урядовими комісіями, документи про перебіг страйків на різних заводах і в містах Польщі, а також тексти заяв солідарності з «Солідарністю» польських письменників, студентів, учених, представників Католицької Церкви. Вміщено також уривки зі статей та есеїв Яцка Куроня, Адама Міхніка та Лешка Мочульського. Збірка ілюстрована фотодокументами.

Вибір документів, передмова та висновки Мирослава Прокопа.

Ціна: 7 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA